

ПЕЧЕРИЦЯ ТЕТЯНА ВІКТОРІВНА

**ВИЗНАЧНИЙ
УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ
П.З. РЯБКОВ
(1848-1926)**

м. Кіровоград, 2003

**УДК 397 (477) «Рябков»
ББК63.1 (4 Укр)
П 31**

Рецензенти: доктор історичних наук, проф. М. Г. Щербак
доктор історичних наук, проф. В. К. Борисенко
кандидат історичних наук, н.с. О. В. Ясь

Печериця Т. В.

П 31

I

Визначний українознавець П. З. Рябков (1848 - 1926). – Кіровоград: Видавництво: «Імекс», 2003. – 116 с.

У монографії на основі матеріалів архівів, історичної літератури вперше аналізується суспільно-політична, громадська та наукова діяльність визначного українознавця кінця XIX – першої чверті XX ст. Павла Рябкова (1848 – 1926). Досліджуються процес ідейного становлення П. Рябкова, як суспільно-політичного та громадського діяча; погляди П. Рябкова на актуальні проблеми історії України; його наукові досягнення в галузі археології; українознавча діяльність вченого. Особливу увагу приділено етнографічній діяльності П. Рябкова, яка займає центральне місце в його українознавчих пошукуваннях.

Монографія призначена науковим співробітникам архівів, музеїв і науково-дослідницьких установ, викладачам українознавства та історії, студентам й аспірантам, усім, хто цікавиться історією України.

Вступ

На сучасному етапі розвитку України, як незалежної і демократичної держави, одним із найважливіших завдань є вивчення свого минулого, пізнати яке найбільш об'єктивно та різнобічно можливо лише через його персоніфікацію. Саме людина, особистість, її розвиток та досягнення у різних сферах суспільно-політичного і наукового життя, є основою національного та державного розвитку й прогресу будь-якої держави. Історію творить народ, а його провідне ядро складають непересічні особистості, призначення яких своїм інтелектом, ідеями, словами і діями осмислювати історичне минуле й прокладати шлях у майбутнє. Аксиоматичним у цьому контексті постає твердження щодо необхідності докладного й всебічного вивчення історії української інтелігенції, оскільки саме вона в концентрованому вигляді відображає історію українського народу, його культуру у найширшому розумінні цього слова. Інтелігенція - це носій національної свідомості народу в найвищих її формах, це сила, яка накопичує його історичний і культурний досвід, створює притаманні цьому народу культурні цінності [1].

Особливий інтерес становить дослідження суспільно-політичної діяльності та наукової спадщини видатних представників інтелігенції України кінця XIX – першої чверті XX ст., творчість яких у період панування радянської системи з тих чи інших причин не була досліджена та приєднана до загальнонаціональної науково-культурної спадщини України. Однак, саме в період останніх десятиліть XIX – першої чверті XX ст. українська інтелігенція остаточно самовизначилась як окрема, що має власну специфіку, соціальна верства. Дослідження життєвого шляху таких непересічних діячів, вивчення мотивів їхніх дій та умов життя уможливають розуміння того, хто ж ми такі, українці, чи є у нас минуле і чи буде майбутнє. Разом із тим, необхідно підкреслити, що задля кращого осмислення історичних процесів на вивчення заслуговують не лише особистості видатних вчених України, але й інші персоналі!, які також зробили важливий внесок у розвиток вітчизняної науки, проте в силу різних причин були забуті чи відсунуті на другий план. Натомість діячі "другого ряду" є особливо цінними для вивчення, оскільки саме вони відображають загальне тло своєї соціальної групи. Окрім того, лише через вивчення подібних особистостей, у різних вимірах їх життєдіяльності, стає можливим відтворення загального контексту історичного періоду, у якому ця особистість існує.

До подібних осіб належить і визначний українознавець – Павло Захарович Рябков (1848 – 1926). Найбільший розквіт суспільно-політичної, громадської та наукової діяльності П. Рябова припадає на кінець XIX – першу чверть XX ст. – епоху, коли переосмислювалася історія нашого народу, коли український національний рух набирив нових сил та набував організованого політичного характеру. Невипадково, що ця епоха дала Україні й вивела на історичну арену поряд з такими видатними діячами як Ф. Вовк, В. Антонович, О. Русов, М. Грушевський, І. Франко, якраву особистість П. Рябова. Енциклопедично освічена та надзвичайно працьовита людина, він займався різноплановою діяльністю і залишив після себе численний доробок наукових праць й досліджень, більша частина яких, на жаль, не була опублікована і винесена на розгляд громадськості та науковців.

Офіційно в радянський період прізвище П. Рябова не перебувало під забороною, але через ряд політичних причин його ім'я було забуте та негласно заборонено. Сьогодні історична наука перебуває на шляху переборення стереотипів у висвітленні вітчизняної історії та культури. Із забуття повертаються імена вчених, науковців, українознавців та

громадських діячів, життя і творчість яких були спрямовані на підвищення самосвідомості українського народу та рівня його добробуту. Тому сьогодні дослідження суспільно-політичної та громадської діяльності, а також наукової спадщини П. Рябкова є актуальним і важливим для нового етапу розвитку українського суспільства і, зокрема, українознавства.

Дослідження суспільно-політичної, громадської та наукової діяльності П. Рябкова, як і ряду інших визначних представників української інтелігенції кінця XIX – першої чверті XX ст., у період панування в СРСР радянської тоталітарної системи перебували під неофіційною заборонаю. На нашу думку, це було пов'язано в першу чергу з тим, що П. Рябков наприкінці XIX – на початку XX ст. виступав як активний пропагандист і послідовник української історії та культури, що не співпадало з офіційною політикою, яку проводила радянська влада з кінця 20-х до середини 80-х рр. XX ст. За весь час існування радянської тоталітарної системи найгострішим для неї завжди було саме національне питання, вирішення якого ставило під загрозу існування її самої. У зв'язку з цим, на території республік, що входили до складу СРСР проводилася офіційна політика замовчування, заперечення й приниження національних здобутків та його основних історичних творців. Історіографія теми дослідження представлена науковими статтями, виданими в Україні протягом останніх тридцяти років. Розвиток наукової розробки теми відбувався нерівномірно, залежно від політико-ідеологічної ситуації, а також від уподобань та орієнтирів авторів. Праць, присвячених безпосередньо П. Рябкову та його діяльності, майже не має.

Історіографічна розробка теми розпочалася у 1968 р. статтею М. Чечота [2] який зробив першу спробу привернути увагу дослідників та громадськості до непересічної особистості визначного українознавця

П. Рябкова. Автор статті головну увагу приділив аналізу змісту особистого фонду вченого, у першу чергу, як невичерпного джерела етнографічно-фольклорних матеріалів.

У 1972 р. невелику біографічну замітку енциклопедичного характеру про П. Рябкова, підготовлену В. Чабаненко, було розміщено на сторінках четвертого тому Радянської енциклопедії історії України [3]. Аналізуючи історіографію даної проблеми, слід згадати й про дослідження історії міст і сіл УРСР, яке здійснювалося з кінця 60-х рр. до початку 80-х рр. XX ст. У томі присвяченому Кіровоградській області міститься деяка інформація й про П. Рябкова, зокрема, про його участь в антропологічно-етнографічній експедиції у Західну Україну, організованій під керівництвом проф. Ф. Вовка [4].

Певним кроком уперед було опублікування у 1978 р. ряду статей під назвою "Яскраве сузір'я", підготовлених краєзнавцем Херсона – З. Орловою [5]. У матеріалах статей мова йде про суспільно-політичну діяльність визначних народників-херсонців М. Ланганса, А. Франжолі, О. Лукашевича, М. Маковсева, серед яких знаходимо і прізвище П. Рябкова. Автор статей не лише проаналізувала історію становлення та діяльність херсонського народницького гуртка, але й зробила спробу дослідити процес формування політичного світогляду народників-херсонців. Серед наукових праць 70-х рр. XX ст. слід вказати й дисертаційне дослідження Н. Бокій [6], присвячене вивченню скіфського періоду на Дніпровському правобережжі. Певну увагу, у праці Н. Бокій, приділено аналізу археологічних розкопок, проведених на території Кіровоградщини під і керівництвом П. Рябкова, визначено їх значення для вивчення археології України. Окрім того, у 70-х рр. вийшов цілий ряд монографій, в яких ґрунтовному аналізу було піддано діяльність

народників в Україні, серед авторів яких слід вказати М. Рудька [7], М. Троїцького [8], О. Волощенко [9]. Однак, у вказаних працях, серед числа визначних учасників народницького руху на території України 60 – 70-х рр. XIX ст. їх автори П. Рябкова не згадують, а його суспільно-політичну діяльність цього періоду обходять мовчанням. На наш погляд, це було обумовлено тією політико-ідеологічною ситуацією, яка склалася в країні.

Процес демократизації суспільно-політичного життя України наприкінці 80-х рр. XX ст. створив необхідні умови для появи досить ґрунтовної наукової статті Ю. Розуменко [10]. Автор уперше зробив спробу проаналізувати та дати цілісну картину українознавчої діяльності П. Рябкова. Зокрема, особливо докладно проаналізовано науково-етнографічні праці П. Рябкова, присвячені дослідженню рибальського промислу півдня України.

На початку 90-х рр. XX ст. в умовах незалежності України, відновилися цілеспрямовані дослідження історії і культури українського народу, суспільно-політичної діяльності та наукової спадщини її творців. Побачили світ узагальнюючі праці, у яких зроблено спробу відтворити соціально-політичний портрет української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. [11] У 90-х рр. XX ст. істориками і краєзнавцями Кіровоградщини, серед яких С. Шевченко [12], Н. Бокій [13], було опубліковано ряд статей, присвячених краєзнавчій діяльності П. Рябкова. Серед наукових праць останнього часу, зміст яких певною мірою торкається діяльності П. Рябкова, слід вказати на дисертаційне дослідження С. Проскурової [14]. Вивчаючи чумацтво як соціокультурне явище України, серед основних його дослідників кінця XIX – початку XX ст. С. Проскурова називає і вченого-етнографа півдня України П. Рябкова, піддає аналізу його етнографічні праці про чумацтво.

Підводячи підсумок аналізу історіографії проблеми констатуємо, що тема не достатньо вивчена, до того ж, більшість публікацій лише побіжно зупиняються на діяльності П. Рябкова. В українській історіографії відсутнє спеціальне комплексне дослідження, присвячене суспільно-політичній, громадській та науковій діяльності П. Рябкова.

Джерельну базу монографії складають особисті документи П. Рябкова; архівні матеріали; періодика; опубліковані праці П. Рябкова. До першої групи джерел, насамперед, відносимо документи опубліковані В. Наулком - це листування П. Рябкова з Ф. Вовком у період з 1904 р. по 1917 р. [15] Ці епістолярні матеріали є надзвичайно важливими, вони дали можливість більш широко розкрити діяльність П. Рябкова у сфері українознавства та завдання, які він ставив перед собою.

Під час написання монографії були використані архівні документи: Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО) – Ф.304 (Особовий фонд П. Рябкова), Ф.78 (Матеріали Єлисаветградської Міської Управи), Ф.Р-816 (Матеріали Єлисаветградського повітового відділу народної освіти); Державного архіву Херсонської області (ДАХО) – Ф.317 (Зібрання документів про народників-херсонців); Наукового архіву Інституту археології Національної Академії наук України (НА ІА НАНУ) – фонд ВУАК, а також фондові матеріали Кіровоградського і Херсонського обласних краєзнавчих музеїв.

Оскільки, дослідження присвячене суспільно-політичній діяльності та науковій спадщині конкретно взятої особи, то першорядною групою джерел до вивчення теми виділимо матеріали особового походження. Особливу цінність має особовий фонд П. Рябкова (Ф. 304), який зберігається у ДАКО. Він містить в собі рукописи неопублікованих праць П. Рябкова, коротку автобіографію, епістолярні матеріали, а також найрізноманітніші (переважно рукописні) матеріали – тексти лекцій, чернетки власних

наукових праць і статей, наукові записки, звіти П. Рябкова, як міського землеміра тощо (всього 614 одиниць зберігання).

Усі архівні матеріали особового фонду П. Рябкова можна розділити на дві групи - наукова діяльність; громадська діяльність.

Наукова діяльність. Перша група архівних документів є особливо важливою, оскільки містить у собі інформацію, яка розкриває процес формування наукового світогляду П. Рябкова, його наукові інтереси та досягнення. Велика частина архівних матеріалів першої групи – це етнографічні розвідки та дослідження П. Рябкова, які за змістом можна поділити на три частини:

Перша частина – це записки та спогади П. Рябкова, які дозволяють нам розкрити його участь в антропологічно-етнографічній експедиції у Західну Україну (1904 – 1906 рр.), організовану під керівництвом проф. Ф. Вовка. Друга частина – це етнографічні праці та статті П. Рябкова про розвиток рибальського промислу на півдні України в другій половині XIX ст. Третя частина архівних документів становить собою рукописи П. Рябкова присвячені дослідженню такого соціокультурного явища України, як чумацтво.

Серед матеріалів першої групи "Наукова діяльність" в окрему частину слід виокремити історичні дослідження та записки П. Рябкова (понад шістдесят справ), центральне місце, в яких належить історії українського народу: "Про походження степу та його населення у часи давно минулі", "Про скіфів", "Закріпачення селян у Малоросії", "Про боротьбу Б. Хмельницького за звільнення та приєднання України до Московської держави" тощо. Вони дозволили визначити методи і методологію наукових досліджень П. Рябкова, а також висвітлити погляди П. Рябкова на актуальні проблеми української історії.

Щодо решти справ першої групи "Наукова діяльність" на особливу увагу заслуговує справа 255 "Листування П. Рябкова з проф. Ф. Вовком з питань етнографічних колекцій". Зміст цих епістолярних документів дозволив нам визначити широту етнографічних інтересів і пошуків П. Рябкова, а також з'ясувати його заслуги у сфері збирання та збереження етнографічних предметів українського народу.

Громадська діяльність. Матеріали другої групи, у переважній більшості це – звіти Єлисаветградського земського землемірного відділу та земського землеміра П. Рябкова, а також нотатки останнього про підготовку й виконання ним певних землемірних заходів. Вказані архівні документи дозволили висвітлити діяльність П. Рябкова на посаді земського землеміра Єлисаветградського повіту (1892 – 1900 рр.) та міського землеміра Єлисаветграда (1908 – 1915 рр.).

Окрім того, значна частина архівних документів другої групи – це огляди, доповіді, короткі історичні нариси та нотатки про події культурно-освітнього життя Єлисаветграда, зроблені їх активним учасником П. Рябковим. Аналіз архівних документів цієї групи дозволив розкрити основний зміст культурно-освітньої діяльності П. Рябкова, яка була спрямована на створення необхідних умов для підняття освітнього рівня народних мас.

Особливу цінність для дослідження, серед архівних матеріалів другої групи, становить коротка автобіографія П. Рябкова, написана ним незадовго до смерті 2 квітня 1925 р. Вказаний документ – це рукопис на п'яти сторінках. У зв'язку з майже цілковитою відсутністю спогадів інших осіб про П. Рябкова, а також мемуарних документів, він є єдиним найповнішим джерелом, що допомагає нам з'ясувати основні віхи життя вченого.

Важливим джерелом для написання монографії стали архівні матеріали ДАХО Ф.317 "Зібрання документів про народників-херсонців", який містить 33 одиниці зберігання й охоплює період 1860 – 1882 рр.

Зміст архівних документів Ф.317 становлять: доповідні записки херсонського губернського жандармського управління про ведення революційної пропаганди серед селян Херсонського повіту і „ходіння в народ” на його території; документи про революційну діяльність М. Ланганса, С. Чудновського, О. Лукашевича, П. Рябкова та інших; протоколи допитів, постанови про арешти, заяви засуджених; доповідні записки слідчих із докладним описом революційної діяльності учасників народницького руху; спогади деяких народників-херсонців С. Чудновського, О. Лукашевича, М. Ланганса, які певною мірою розкривають деякі сторони суспільно-політичної діяльності П. Рябкова, як революціонера-народника. Для проблеми нашого дослідження, особливо цінною виявилася справа 8, серед матеріалів якої ми знаходимо: протокол обшуку квартири П. Рябкова здійснений 24 вересня 1874 р. та текст його допиту.

Особливе значення для висвітлення проблеми мають архівні документи НА І А НАНУ, що зберігаються у фонді ВУАК. Серед архівних документів цього фонду листи-звіти про археологічні розкопки, виконані на території Єлисаветградського повіту місцевим дослідником П. Рябковим (109/9-б; 49/ 10-а; 109/9-в; 109/9-а). Матеріали цього фонду дають можливість висвітлити та визначити обсяг, у багатьох випадках нез'ясований, археологічних робіт

Не менш важливими і цінними, для розкриття теми дослідження є фондові матеріали Кіровоградського та Херсонського обласних краєзнавчих музеїв. Особливо значний обсяг матеріалів про предмет дослідження зберігається у фондах Кіровоградського краєзнавчого музею (КОМ). Це, зокрема, довідка завідуючого Кіровоградським міським бюро Загсу Слухачова за 1967 р. про смерть П. Рябкова 25 грудня 1926 р.; архівні матеріали представлені на запит музею від 1968 р. ЦДА ЯАССР про перебування П. Рябкова на засланні у Східному Сибіру тощо. У фондах КОМ зберігається й безцінна з точки зору краєзнавства, праця П. Рябкова „Музейна справа в м. Зінов'ївському та його окрузі раніше й нині (1883 – 1924 рр.), яка на сьогоднішній день є головним історичним документом при вивченні історії створення та становлення Кіровоградського обласного краєзнавчого музею.

Комплексним видом джерел є преса – журнали та газети. Серед періодичних видань, які допомагають вирішити проблему даного дослідження, слід вказати журнал „Былое” та ряд газет півдня України кінця ХІХ - першої чверті ХХ ст. – „Голос Юга”, „Наша неделя” тощо.

Щодо газет, то серед них вагоме значення має газета „Голос Юга”, оскільки більшість статей П. Рябкова присвячені соціально-економічному, освітньо-культурному та політичному розвитку Єлисаветграда, були розміщені на її сторінках. Слід зазначити, що у багатьох випадках саме статті П. Рябкова дозволяють нам відтворити цілісну картину його наукових інтересів, політичного світогляду та обсягу культурно-освітньої діяльності.

Окрему групу джерел складають опубліковані праці П. Рябкова, серед яких одне історико-краєзнавче дослідження та три етнографічних.

Особливу цінність при розкритті українознавчих пошукувань П. Рябкова відіграли три опубліковані праці етнографа, присвячені розвитку рибальського промислу на півдні України в другій половині ХІХ ст.: „Рибні артілі у пониззі Дніпра і Дністра” (1889 р.), „Короткий огляд становища рибальства на лиманах Чорного моря й річках, що впадають

унього" (1889 р.) та "Рибальство у Херсонській губернії і в прикордонних із нею частинах губернії Таврійській та Бессарабській" (1896 р.).

Найвагомішим етнографічним дослідженням рибальського промислу півдня України є остання праця П. Рябкова "Рибальство у Херсонській губернії...". Вказане дослідження хронологічно охоплює другу половину XIX ст. і складається з 14 розділів, у яких етнограф розкрив питання про основні форми і способи володіння та експлуатації рибних угідь, їх оренди; охарактеризував основні внутрішні й зовнішні ринки збуту риби; способи заготівлі риби у надлишок; подав детальний опис основних знарядь і засобів ловлі риби тощо.

Опрацювання відомостей, що містяться у численних джерелах, дозволяє розкрити процес становлення П. Рябкова як суспільно-політичного діяча і вченого, показати його здобутки в галузі українознавства та визначити роль і місце наукової спадщини П. Рябкова у загальнонаціональному науково-культурному надбанні України.

РОЗДІЛ 1
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА ГРОМАДСЬКА
ДІЯЛЬНІСТЬ П.РЯБКОВА ЯК ВИЯВ
ЖДИТТЄДІЯЛЬНОЇ ПОЗИЦІЇ.
1.1. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ П.РЯБКОВА

Павло Рябков, син обер-офіцера, народився 29 червня 1848 року у Херсоні з багатодітній сім'ї середнього достатку [1]. Окрім Павла, який був найстаршим, у сім'ї Захара Рябкова зростало ще четверо синів та одна донька. Батько П. Рябкова деякий час перебував на військовій службі. Однак, не відчуваючи схильності до цієї справи та, не маючи відповідної вдачі, у званні молодшого офіцера Захар Рябков залишив військову службу. Йому вдалося отримати статус дворянина, але згідно із законодавством Російської імперії він не міг передати його своїм дітям. Натомість, Захар Рябков мав неабиякий хист до малювання, яким із задоволенням займався до кінця свого життя, хоч це і не приносило великого прибутку.

Матеріальне становище сім'ї П. Рябкова періодами було досить важким, оскільки грошей не вистачало навіть на найнеобхідніші речі. Однак, не дивлячись на матеріальні труднощі, діти Захара Рябкова зростали в умовах високодуховних та прогресивних поглядів, які сповідував він сам. Батько П. Рябкова захоплювався читанням офіційно заборонених літературних видань. П. Рябков у своїй автобіографії, згадуючи батька, називав його "вольтеріанцем, вільнодумцем, безбожником" [2]. Під впливом прогресивних поглядів батька, П. Рябков почав читати заборонені видання демократичного змісту, які підштовхнули його до думки про необхідність змін у суспільно-політичному укладі Російської імперії. Коли П. Рябков досяг відповідного віку, батько віддав його до Херсонської губернської гімназії, в стінах якої відбулося остаточне становлення політичного світогляду П. Рябкова. Цей навчальний заклад було відкрито 12 березня 1845 р. як чотирьохкласну гімназію, але завдяки перетворенням на початку 1849 р. він уже являв собою семикласну гімназію. Весь курс навчання тут поділявся на початкове та спеціальне. До четвертого класу гімназії всі вихованці навчалися закону Божому, російській мові, математиці, всесвітній і російській географії, німецькій та французькій мовам, малюванню, кресленню. У вищих класах вводилися спеціальні предмети. Окрім того, вихованцям, які готувалися до вступу в університет, починаючи з четвертого класу викладалися латинська та грецька мови [3].

Ставши вихованцем гімназії, П. Рябков, як сумлінний та здібний учень, досить легко і швидко оволодів навчальними предметами. Разом з тим, він почав зачитуватися вільнодумними книгами та займатися таємним переписуванням заборонених віршів, змісту яких юний Павло приділяв усе більше часу та уваги. У своїй автобіографії П. Рябков зазначив: "Рано я почав захоплюватися духом усякого роду протесту, як і батько не дотримуюся постів, відмовляюся ходити до церкви" [4]. Через деякий час увагу юного гімназиста П. Рябкова привернули народницькі теорії - ідеї М. Писарева, Д. Добролюбова, М. Чернишевського. Народницькими ідеями в цей час почали перейматися й інші товариші П. Рябкова по гімназії, а також частина вчителів. Товариш П. Рябкова по гімназії С. Чудновський у своїх спогадах з цього приводу писав: "У Херсонській гімназії, в якій я навчався у середині 60-х рр. XIX ст., учні трьох старших класів об'єднувалися в гуртки самоосвіти Для спільного читання передових журнальних статей. Найбільшу підтримку в Цьому відношенні ми херсонці, мали від учителя словесності Горяєва та історії Пильщикова, пам'ять про яких нами свято бережеться. Кумиром і богом гімназійської молоді у другій половині 60-х рр. XIX ст. був Д. Писарев. Його статтями захоплювалися, а думки Д. Писарева сприймали з благоговінням як Євангеліє, як щось беззаперечне" [5].

Отже, починаючи з 1860 року у суспільно-політичному середовищі Росії почалося становлення демократично налаштованої молоді, яка пізніше отримала назву – народників. Сама назва говорить про те, що це були люди, які ототожнювали себе з народом. У тих обставинах це значило із селянами. Поєднуючи у собі радикальну буржуазно-демократичну програму з ідеями соціалізму, народники одночасно виступали, як проти кріпацтва та його залишків, так і проти буржуазного розвитку країни. Центральною ідеєю системи поглядів народників була ідея переходу до соціалізму через збереження, використання й оновлення колективістських засад сільської общини. До їх числа належав і П. Рябков, який під впливом Демократичних поглядів деяких учителів та товаришів по гімназії зацікавився народницькими теоріями [6]. На їх основі у нього сформувався прогресивний політичний світогляд, головне місце в якому посіли поняття справедливості, рівності та волі.

У 1861 р. при Херсонській гімназії були відкриті землемірно-таксаторські класи для підготовки приватних землемірів і таксаторів, які знаходились у безпосередньому віданні директора гімназії [7]. У грудні 1868 р. землемірно-таксаторські класи, які утримувалися за рахунок земства, закінчив і П. Рябков, отримавши при цьому атестат, в якому було зазначено, що "П. Рябков навчався у цих класах топографії, нівеліруванню, кресленню, ілюмінівці, надписам до накладки планів, а також планіметрії, таксації, природничим наукам та межевим законам і закінчив курс з дуже добрим успіхом" [8]. За П. Рябковим було визнано право називатися приватним землеміром і таксатором,

що відкривало йому можливість вступу на державну службу. У 1868 р. П. Рябков, скористався цим правом і поступив таксатором у креслярню Херсонського губернського правління [9].

З кінця 60-х років XIX ст. в Російській імперії почалося нове революційне піднесення. Саме у цей час стало очевидним, що попри скасування кріпацтва економічне становище селян не поліпшилося, й самодержавство не виявляє ніяких ознак готовності до подальшого компромісу. Це призвело до зростання у середовищі інтелігенції радикальних настроїв і готовності зробити все для знищення старого ладу. На початку 70-х рр. XIX ст. на всій території Російської імперії, у тому числі й на Україні, виникають самоосвітні гуртки молоді, які поступово переростають у революційно-народницькі.

На території України одним із перших центрів зародження та становлення народництва наприкінці 60-х рр. XIX ст. поряд з Одесою та Києвом стає і Херсон. Однак, "вихідним пунктом" народницького руху 70-х р. XIX ст. в Російській імперії був петербурзький гурток, відомий під назвою "чайковців". Його формування почалося ще навесні 1869 р., проте остаточно гурток склався лише восени 1871 р. Кількість гуртківців у період його існування (1871 – 1874 рр.) становила 36 постійних членів та ще майже 17 "близьких співробітників" [10]. На територію Херсона "перші зерна бродіння" були занесені місцевою молоддю, яка відвідувала Петербурзький університет і Технологічний інститут [11]. Так, після студентської історії 1869 р. на батьківщину до Херсона змушені були повернутися декілька чоловік, серед яких С. Чудновський, Л. Дическуло. Видатний український революціонер-народник М. Ланганс, який як і П. Рябков входив до ядра херсонського народницького гуртка, у своїх спогадах про його організацію та діяльність писав: "Поява зісланих спричинила сенсацію в середовищі учнівської молоді і навіть у товаристві. Вони стали поборниками чогось вищого, більш світлого, діаметрально протилежного рутині місцевого провінційного життя" [12]. Слід зазначити, що разом з тим зіслані з Петербургу знайшли тут вже підготовлений ґрунт для створення народницького гуртка, засновниками якого стали вихованці Херсонської гімназії. Відомий народник-херсонець О. Лукашевич у своїх спогадах, про початковий етап згуртування писав: "Дуже пам'ятні мені перші пробіски ще невпевненої, беспорядної і критичної думки у нашій життєво й політично зовсім ще невинній компанії. Ми почали тоді говорити між собою, не тільки про маленькі події, що відбувалися в нашому вузькому гімназійному світі, а й про такі речі, як селянська реформа... Але надзвичайно важко уявити собі всю глибину невідомості, в якій тоді перебували ми, і, мабуть, також мешканці інших невеличких провінційних містечок" [13].

Відправленні з Петербургу на батьківщину, під негласний нагляд студенти С. Чудновський, Л. Дическуло, А. Франжолі та інші, завезли до Херсона ідеї інтернаціоналізму, твори В. Берви (псевдонім М. Флеровський), Ф. Лассалья, Д. Писарева, М. Добролюбова. У результаті в 1870 р. у стінах Херсонської гімназії, завдяки активній діяльності М. Ланганса і С. Чудновського, було створено один із перших гуртків народницького напрямку. Особи, які входили до нього, знали один одного майже з дитинства. Окрім того, майже всі вони були товаришами по гімназії. Серед них Микола Маковеев, Олександр Лукашевич, Андрій Франжоля та його сестра Євгенія, Павло Рябков, Мартин Ланганс, Соломон Чудновський. М. Ланганс у своїх спогадах писав: "Нас пов'язували, окрім дружби, однаковість світогляду і, як наслідок цього, єдність мети. Мета ж яку ми собі поставили, була наступною: шляхом вдумливого, серйозного читання й вивчення суспільних наук перетворити себе на людей корисних народу й суспільству" [14]. Виходячи з мети гуртка, можна відзначити, що на початковому етапі діяльності це був ще не народницький гурток у повному розумінні цього слова, а лише протогурток "саморозвитку та самоосвіти". Оскільки основним заняттям херсонського гуртка в цей час було читання забороненої цензурою літератури, то і першою його справою стала організація власної бібліотеки вибіркового творів російських і зарубіжних письменників. З ініціативою про її створення виступили М. Ланганс і П. Рябков [15]. Фонд, покладений у її основу склали гроші отримані від аматорських спектаклів і членських внесків У подальшому, бібліотека підтримувалася внесками читаючої публіки (по 25 коп.). Кількість читачів бібліотеки основу якої становили гімназисти й гімназистки доходила до 250 чол., не враховуючи членів гуртка [16]. Такий великий успіх бібліотеки, заснованої херсонцями-народниками пояснюється насамперед тим, що наприкінці 60-х років XIX ст. у Херсоні не існувало жодної бібліотеки. Хоча в населення відчувалася велика потреба у читанні. Херсонці дуже старанно займалися своєю "бібліотечкою", особливо багато часу, як зазначив у своїх спогадах С. Чудновський, приділяли їй П. Рябков і М. Ланганс. В подальшому заклад, який виник у таких скромних розмірах, завдяки одиничним зусиллям небагатьох осіб, перетворився в громадську бібліотеку (тепер Херсонська обласна бібліотека ім. О. Гончара) [17].

Починаючи з 1872 р., херсонський гурток займався розповсюдженням дозволених цензурою "народних" книг, які були завезені сюди з Петербургу. Окрім того, у цей час відбувалося становлення тісних зв'язків петербурзького й херсонського народницьких гуртків. У результаті цієї співпраці підвищився ідейний та організаційний рівень херсонського гуртка, а до Херсона надійшли такі зарубіжні видання, як "Статут міжнародного товариства робітників", літографована промова Ламмене "Слово віруючого до народу" тощо. Одним із постачальників революційної літератури з Петербурга до Херсона був брат П. Рябкова – Григорій, який у цей час навчався в Технологічному інституті [18]. Узимку 1872 р. херсонський гурток намагався вирішити питання про засоби більш ефективної пропаганди в народі та шляхи зближення з ним. У своїх спогадах з цього приводу М. Ланганс писав: "Усі ми були тієї думки, що найкращим способом зрозуміти народ та його потреби, зблизитися з ним і бути йому корисним - це самому йти в народ робітником чи народним учителем" [19]. Однак, умови невеличкого міста Херсона, в якому всіх херсонців-народників добре знали, не сприяли здійсненню таких заходів. А тому увагу херсонців привернула Одеса, яка в цьому відношенні стояла набагато вище. Після відвідування херсонців представником одеських народників Ф. Волховським, вони остаточно вирішили переїхати до Одеси.

Отже, 70-ті рр. XIX ст. стають апогеєм у революційній боротьбі народників. Окрім Петербурга та Москви, гуртки так званих "чайковців" виникають в Одесі та Києві. Гурток "чайковців" в Одесі виник у 1873 р. в результаті злиття двох революційних гуртків - одеського й херсонського. За пропозицією Ф. Волховського його назвали "гуртком ініціативи", оскільки він повинен був сприяти утворенню на півдні України подібних організацій, що мають за мету безпосередню діяльність у народі. Такі гуртки повинні були забезпечувати літературою і засобами всіх, хто бажає поселитися в народі з метою пропаганди й розповсюдження соціалістичних брошур. Головні зусилля гурток, на думку його керівника Ф. Волховського, повинен був спрямовувати на агітацію й пропаганду серед інтелігенції. І тільки частину своїх сил, гуртківці мали присвячувати безпосередній діяльності в народі. Цю пропозицію Ф. Волховського гаряче підтримували Д. Желтоновський і С. Чудновський. Решта ж членів гуртка, у тому числі і П. Рябков, за словами М. Ланганса, допускаючи, що на перших порах доведеться обмежитися головним чином, діяльністю серед інтелігенції, вважала пропаганду в народі своїм головним завданням [20].

На думку С. Ковалика, який у 1873 р. відвідав Одесу, гурток Ф. Волховського за своїм особовим складом був одним із найсерйозніших народницьких гуртків, оскільки його члени добиралися з великою обережністю, і після більш чи менш тривалого випробування [21]. Одеський гурток "чайковців" налічував 115 чол. Серед них Л. Дическуло, П. Рябков, А. Желябов, Г. і П. Макаревичі, М. Ланганс та інші [22]. У цей період П. Рябкову довелося особисто познайомитися та співпрацювати з такими видатними представниками народницького руху в Україні, як А. Желябов та С. Кравчинський (Степняк). Зокрема, у цей час за домовленістю з А. Желябовим, П. Рябков узяв активну участь у підготовці та визволенні з одеської в'язниці херсонця-народника С. Чудновського [23].

Наприкінці 1873 – 1874 рр. розпочалася найважливіша подія першого етапу революційно-народницького руху – "масове ходіння в народ", учасники якого проводили серед селян переважно соціалістичну пропаганду. Це був зоряний час для П. Лаврова та його прибічників, оскільки близько трьох тисяч народників з усієї імперії покинули навчання в університетах і, вбравшись у селянський одяг, пішли на село встановлювати контакт із народом, готувати його до великого повстання [24]. Цей особливий стан людської душі відомий революціонер-народник С. Кравчинський охарактеризував так: "Ніби якийсь могутній поклик, що прийшов невідомо звідки, пронісся по країні, закликаючи всіх, у кому була жива душа, на велику справу спасіння вітчизни й людства. І всі, у кому була жива душа, відгукнулися й пішли на цей поклик, переповнені тугою і обуренням на своє минуле життя, й, залишаючи рідний дах, багатство, сім'ю, віддавалися рухові з таки палким ентузіазмом, із такою гарячою вірою, яка не знає перешкод... і для якої страждання й загибель є пекучим, непереборним стимулом до діяльності" [25].

Народницькою пропагандою було охоплено 37 губерній Європейської Росії, у тому числі майже всі українські. "Ходіння в народ" відбувалося значною мірою стихійно й неорганізовано. У цей період розходження між бакуністами і лавристами, які торкалися переважно питань тактики, тобто методів і форм діяльності в народі, на практиці майже стерлися: і "пропагандисти", і "бакуністи" займалися в основному пропагандою. Вважалося за доцільне проводити так звану "бродячу" пропаганду, щоб охопити нею якомога більше селян. У 1873 – 1874 рр. "ходінням у народ" захопився і П. Рябков. Його підтримували не лише члени одеських "чайковців", у минулому учасники херсонського народницького гуртка - А. Франжоля, М. Ланганс, Л. Дическуло, а й рідний

брат, Григорій. Наслідком активної революційно-народницької діяльності стало те, що у 1874 р. з політичних причин його було звільнено з Херсонського губернського правління, де він нетривалий час займав посаду міського землеміра [26].

Однак, свій вибір Павло Рябков зробив свідомо, як і тисячі інших молодих людей, які за ради народу, його інтересів, залишали навчання у вищих учбових закладах, престижні посади, можливість кар'єри в державному правлінні. Ніщо не могло змусити їх зупинитися. "Пропагандисти, як зазначив С. Кравчинський, - нічого не хотіли для себе. Вони були найчистішим прикладом самовідданості. Тип пропагандиста 70-х рр. належав до тих, які висувуються скоріше релігійним, ніж революційним рухом. Соціалізм був його вірою, народ – його богом. Він був повний любові і ні до кого не відчував ненависті, не виключаючи навіть своїх катів. Але в ньому було занадто багато ідеалізму, щоб він міг вистояти у майбутній важкій боротьбі й жорстокості." [27].

У 1874 р., діяльність революціонерів-народників була розкрита й придушена. На території Російської імперії почалося полювання царської жандармерії, яке супроводжувалося масовими арештами всіх підозрілих та політично неблагонадійних. У подальшому це призвело до судових процесів "50-ти" і "193-х". Особливо складною виявилася жандармська справа про процес "193-х", слідство по якій охопило 37 губерній, а до дізнання було притягнуто понад дві тисячі чоловік. [28]. Арешти, які охопили всю країну, не обминули й П. Рябкова. 24 серпня 1874 р. його було заарештовано у Херсоні. Під час обшуку в нього на квартирі були знайдені заборонені книги й рукописи "злочинного" змісту, серед яких "Полярна зірка", твори емігранта П. Долгорукого, В. Гюго, повість "Сільський торговець" та рукописи "Що необхідно знати революціонеру в Росії", "Як пропагандистам революції необхідно посилати на село партизанів" [29]. П. Рябкова було притягнуто до відповідальності у справі одеського гуртка Ф. Волховського, за тісний зв'язок із членом цього гуртка П. Макаревичем. Починаючи з вересня 1874 р. по травень 1875 р. П. Рябков був підданий суворому одиночному ув'язненню у Херсонській в'язниці. У вересні 1874 р. було заарештовано і його брата Г. Рябкова, який був притягнутий до дізнання за пересилку Павлу рукописів антиурядового змісту, а також у справі про пропаганду в імперії "193-х". Пізніше за звинуваченням у належності до цієї групи було притягнуто й П. Рябкова [30].

Слід зазначити, що справі "193-х" свідомо був заданий нешвидкий темп, щоб підготувати якомога більш широке звинувачення й залякати суспільство невідомим до цього за своїми масштабами "злочинного заговору." У цілому, слідство в справі "193-х" затягнулось на три роки. У цей час за даними В. Каллаша, більшість заарештованих перебувала в одиночному ув'язненні. Жандарми й прокуратура використовували під час слідства найганебніші засоби. Так, щоб отримати від свідків неблагоприємні для підсудних дізнання, їх заарештовували, залякували різними способами, водили по вулицях під вартою. Окрім того, заарештованих змушували викривати товаришів – голодом, забороною побачень, суворим одиночним ув'язненням, яке могло тривати декілька років тощо [31].

З матеріалів, що зберігаються у Державному архіві Херсонської області, відомо, що жандармською справою П. Рябкова займався штабс-капітан Корпусу жандармів Христофоров, який звинувачував П. Рябкова у злочинному діянні, передбаченому 318 ст. "Положення про покарання" [32]. В архіві ДАХО зберігся й один протокол допиту П. Рябкова за № 48 від 24 вересня 1874 р., текст якого дає нам підстави говорити про гідну поведінку П. Рябкова, який не зрадив своїх товаришів. На запитання штабс-капітана Христофорова, про те, чи знає він Петра Макаревича, чи відомо йому про існування в Росії антиурядових товариств, метою яких є здійснити соціалістичну революцію його відповідь була однозначно заперечною. Коли ж неодноразово задавалося питання про те, яким чином до нього потрапили рукописи злочинного змісту, він стверджував: " Цього я пояснити не можу..." [зві Останнє питання було найболючішим для П. Рябкова, оскільки воно стосувалося його брата. А тому П. Рябков протягом усього часу перебування в ув'язненні, не знаючи про те, що Григорія також заарештовано, за будь-яку ціну намагався не виказати його. У цей час на долю П. Рябкова випало ще одне важке випробування – у херсонській лікарні від страшної й невиліковної хвороби – раку помер його батько [34].

Надзвичайно жорстокі умови ув'язнення невдовзі позначилися на здоров'ї П. Рябкова. У результаті в травні 1875 р. його за станом здоров'я було переведено під домашній арешт. У лютому 1876 р. справу брата Григорія, який з вересня 1875 р. знаходився під негласним наглядом було розглянуто в Одесі в адміністративному порядку, із продовженням за ним негласного нагляду [35]. 15 липня 1876 р. була закрита й справа П. Рябкова у зв'язку з відсутністю "складу злочину" в його діях і довготривалим тюремним ув'язненням. Сам же П. Рябков був підданий гласному нагляду поліції без обмеження місця проживання [36]. Таким чином, масовий похід демократичної молоді

"в народ" зазнав невдачі, оскільки "... цей благородний рух пропагандистів, як зазначив С. Кравчинський, не витримав і не міг витримати зіткнення з грубою і суворою дійсністю" [37].

Перша криза народництва не була ні тривалою, ні глибокою. Продовжуючи вірити у "комуністичний інстинкт" селянства, революційні народники вирішили змінити засоби й форми своєї діяльності - від пропаганди загальних ідей соціалізму безпосередньо перейти до революційної агітації на ґрунті вже усвідомлених селянством прагнень; від "бродячої" форми "ходіння в народ" - до організації тривалих поселень; від розрізнених гуртків і груп - до створення централізованої організації революціонерів.

Відразу ж після виходу з в'язниці П. Рябков продовжив пропаганду народницьких ідей. Про свою діяльність у цей час в автобіографії П. Рябков згадував: "Нагляд, хоч значною мірою зв'язує мене, позбавляє права вступити на земську службу, але не відбирає можливості працювати, що називається у підпіллі, пропагувати соціалістичні ідеї серед молоді" [38]. Після невдалого "ходіння в народ" 1873 - 1875 рр. деякі з найбільш радикально настроєних народників, товариші П. Рябова, змінюють методи політичної боротьби й стають на шлях насильства та терору. До ідей Вакуніна у цей період, зокрема, схиляється й А. Желябов, який остаточно зневірюється в ефективності мирної пропаганди і відкрито стає на шлях терористичних методів боротьби. Отже, серед народників починає формуватися інший тип революціонера, портрет якого залишив нам С. Кравчинський: "На горизонті вимальовувалася похмура фігура, освітлена ніби пекельним полум'ям, яка з гордо піднятим чолом і поглядом, що дихав викликом і помстою, стала прокладати свій шлях серед заляканого натовпу, щоб ступити твердим кроком, на арену історії. То був терорист" [39].

Ще раз П. Рябкову довелося зустрітися з А. Желябовим наприкінці 1876 р. після чого останній пориває зв'язки зі своєю сім'єю і від'їжджає до Санкт-Петербурга. Під впливом своїх товаришів-народників по херсонському гуртку П. Рябков, на відміну від А. Желябова, робить ще одну спробу "ходіння в народ", змінивши при цьому тактику. Оскільки, кочовий спосіб ходіння було визнано непридатним, то на цей раз він стає одним із хуторян, для чого на початку 1878 р. поселяється на хуторі в Ольгопільську Одеського повіту. Однак, через деякий час і такому ходінню прийшов кінець. Зневірившись у можливості щось змінити за допомогою пропаганди, троє товаришів П. Рябова невдовзі залишили хутір і від'їхали до Одеси, де в цей час ішла активна підготовка до вуличної демонстрації. У результаті П. Рябков залишився з одним юнаком-народником. Саме в цей час у червні 1878 р. в Харкові революціонерами-народниками готувалася втеча заарештованих по процесу "193-х" - П. Войнаровського і С. Ковалика. В організації цієї озброєної втечі активну участь брав товариш П. Рябова по херсонському гуртку М. Ланганс, який і визначив хутір першого, як зупинку для втечі звільнених за кордон. Однак, ця спроба втечі з харківської в'язниці виявилася невдалою. Після цього П. Рябков остаточно ліквідує хутір і поступає на службу в Одеське залізничне управління. Але невдовзі змушений був переїхати до Києва, де йому вдалося влаштуватися конторщиком в управління Південно-Західних залізниць [40]. У цей же час до Києва переїжджають і всі інші найбільш скомпрометовані товариші П. Рябова, де вони знову розпочинають підпільну діяльність.

1878 р. стає переломним для народництва, у середовищі якого, на ґрунті невдач, що їх зазнали революціонери у своїй діяльності серед селянства, зароджується новий політичний напрям, відбувається висунення на перший план завдань політичних перетворень - повалення самодержавства й завоювання політичних свобод. Перехід народників до політичної боротьби прискорили жорстокі переслідування їх з боку царизму.

Наприкінці 70-х рр. ХІХ ст. Київ був переповнений нелегалами, які вели активну підпільну роботу, зокрема, готували та здійснювали замах на відомих посадових осіб і жандармів. Учасником цієї активної підпільної боротьби був і П. Рябков, який разом із своїм товаришем по херсонському гуртку М. Лангансом розпочав підготовку до здійснення терористичних актів. Зокрема, ними був розроблений план замаху на життя київського генерал-губернатора М. Черткова. Але, їх план так і залишився лише планом [41]. Це було обумовлено тим, що після озброєної сутички 11 лютого 1879 р. на Жиянській вулиці між царською жандармерією й революціонерами-народниками, у Києві почалися масові арешти. Свого апогею арешти досягли після 2 квітня 1879 р. коли А. Соловйовим було здійснено замах на царя. У результаті масових арештів політично неблагонадійних 28 квітня 1879 р. у Києві були заарештовані П. Рябков та М. Ланганс, який переховувався на квартирі першого під прізвиськом Петрова [42]. При обшуку квартири П. Рябова поліцією були знайдені землевольчі видання. Жандарми на чолі із Судейкіним звинуватили П. Рябова і М. Ланганса у стрільянні і пораненні жандарма під час озброєної сутички на Жиянській вулиці. Окрім того, обох їх було заімпозрено у співучасті з А. Соловйовим в організації замаху на життя царя. [43]. Однак, оскільки

доказів їх причетності до замаху жандармерія так і не знайшла, останнє обвинувачення з них було знято.

30 квітня 1879 р. М. Ланганса і П. Рябкова було відправлено до Мценської пересильної в'язниці. 19 серпня 1879 р. П. Рябкова, як зазначалося в його жандармській справі, за наказом київського генерал-губернатора було вислано до Східного Сибіру, як "переконаного соціаліста й особу занадто небезпечну" [44]. Інакше склалася доля М. Ланганса, якого через сім з половиною місяців із м. Мценська в адміністративному порядку було вислано до Пруссії, як іноземця [45].

З Мценської в'язниці П. Рябкова спочатку було доставлено в Московську а вже звідти восени 1879 р. у числі 74 чоловік каторжників і адміністративно засланих він потрапив до Красноярської в'язниці. Тут він мав пробути біля місяця, до того часу поки р. Єнісей не візьметься кригою, що було необхідною умовою для успішної переправи до Іркутська. На цей період часу заслани були передані під нагляд сибірського етапного керівництва, головним представником якого був начальник східносибірського тракту полковник Загарін. Безпосереднім наглядачем в'язниці був Островський, який, на відміну від Загаріна, виявляв значну толерантність й навіть деяку прихильність до засланих, а тому дозволяв їм інколи збиратися разом і вести довгі бесіди. Під час однієї з таких чергових бесід у засланих почався спір про майбутню подорож до Іркутська, про сильні сибірські морози. Особливо велике обурення серед засланих викликало повідомлення про те, що далі вони будуть йти разом із кримінальними партіями під керівництвом етапних начальників. Останні згідно з розповідями сибіряків, були чимось страхотливим – жадібними, жорстокими й до того ж зловживали горілкою. Окрім того, й одяг у більшості в'язнів, враховуючи сибірські морози, був занадто легким для майбутньої подорожі. Один із в'язнів, студент Л-омь, був переконаний, що майбутня подорож до Іркутська – це справжня пастка уряду, мета якої переморозити всіх ув'язнених. У зв'язку з вищевказаним, заслани вирішили домогтися їх відправлення не етапним порядком, а з жандармами. У разі ж відмови Л-онь наполягав на необхідності чинити опір [46].

Але запланованого повстання, згідно з даними свідка подій, одного з в'язнів Я. Заполярного, так і не відбулося. Його випередила сутичка між в'язнем Ф-овим і вартовим, під час якої засланими були зламані двері-Полковник Загарін, який з'явився в нетверезому стані, дізнавшись про так званий "бунт", вдався до суворих покарань, у результаті яких двадцять чотири в'язні були заковані в ручні кандали, а чотири з них потрапили до карцеру на хліб і воду. Окрім того, за участь у "бунті", таку назву ця подія отримала в офіційних колах красноярського керівництва, дванадцять в'язнів, у тому числі і П. Рябкова, було засуджено до страти через повішання. Однак, як згадує сам П. Рябков у автобіографії: "... в останній момент чомусь передумали, і тільки зіслали всіх нас, у найбільш віддалені місця Якутської області, куди Макар телят уже не гоне" [47].

Отже, 27 липня 1880 р. П. Рябков разом з іншими адміністративно засланими був доставлений у в'язницю м. Середньо-Колимська, в якій він провів майже два роки, не знаючи ні дня, ні місяця, а також терміну заслання. Лише після успішної реалізації плану замаху 1 березня 1881 р. на життя царя Олександра III членами терористичної організації "Народна воля", буяй визначені терміни заслання більшості політв'язнів. Зокрема, термін заслання П. Рябкова, за постановою Особливої наради від 5 квітня 1882 р., був визначений у три роки, починаючи з 9 вересня 1881 р. [48]. З доповідної записки Колимського окружного поліцейського управління якутському губернатору за першу половину 1882 р. нам відомо, що "державний злочинець Павло Рябков, неодружений, 32 років, віросповідання православного, зісланий з Києва за політичну неблагонадійність адміністративним порядком, певних занять не має, а весь час проводить у читанні наукових книг" [49].

Перебування П. Рябкова в суворих кліматичних умовах Східного Сибіру не могло не позначитись на його здоров'ї. У зв'язку з різким погіршенням стану здоров'я П. Рябков двічі у травні 1882 р. та грудні 1883 р. звертався з проханням тимчасового переводу його до Якутська чи Верхоянська. Однак, обидва рази безрезультатно [50]. Через деякий час доля все ж таки посміхнулася П. Рябкову. В травні 1883 р. у Середньо-Колимську почалася велика повінь, в зв'язку з чим у грудні 1883 р. в числі інших політв'язнів його було переведено спочатку у м. Верхоянськ Іркутської губернії, а пізніше до в'язниці м. Кіренська. Там він майже рік відбував заслання з такими видатними революціонерами-народниками, засудженими по процесу "50-ти", як Є. Фігнер та її чоловік Сажін, О. Літович, М. Джебадарі [51].

Після закінчення терміну заслання у вересні 1884 р. П. Рябков повернувся на батьківщину до Херсона. Однак, за ним і надалі було подовжено негласний нагляд поліції. У ході довготривалої подорожі із Іркутської губернії до рідного Херсону, під час зупинки в Томську П. Рябкову довелося познайомитися з В. Короленком і навіть, прослухати його перший твір "Сон Макара" [52].

У середині 80-х рр. XIX ст., після повернення із заслання П. Рябков дещо змінив тактику політичної боротьби. Усвідомивши, що земські заклади дають можливість легальним шляхом працювати на благо народу, П. Рябков став активним учасником земського ліберального руху. У 1884 р. хоч і з великими труднощами П. Рябкову все ж таки, вдалося отримати посаду земського статиста у Херсонському статистичному бюро. Тут йому довелося познайомитись й співпрацювати з видатним українським статистом та етнографом О. Русовим. Слід зазначити, що С. Русова і О. Русов відомі не лише своїми науковими та культурно-освітніми досягненнями, але й активною участю у народницькій землеробській комуні, що діяла наприкінці 70-х рр. XIX ст. в Чернігівській губернії. Разом із ними там деякий час жили і працювали херсонці-народники М. Ланганс, М. Маковсєв та інші [53]. Працюючи з 1882 р. у Херсонському статистичному бюро О. Русов не лише став його "душею й двигуном", але й виховав цілу плеяду прекрасних вчених-статистів, переповнених революційно-демократичними ідеями, серед яких земський статист П. Рябков.

Таким чином, в цей час у земські заклади, які В. Ленін назвав п'ятим колесом у системі державного правління, прийшла працювати армія інтелігенції: агрономи, статисти, лікарі, вчителі, які бажали легальним шляхом віддати свої знання та працювати на благо народу. Об'єктивно описуючи існуючу дійсність напівкріпосної Росії, земські статисти викривали причини зuboжіння та безправ'я трудящих мас.

У цілому, незважаючи на певні обмеження, земства залишалися єдиним легальним острівцем лібералізму і дійовим каналом впливу суспільства на започаткування конституційного процесу. Помітну роль у ньому відіграли земства та земські діячі Полтавщини – Ф. Лизогуб, М. Туган-Барановський В. Леонтович, Чернігівщини – І. Петрункевич, Б. Грінченко М. Коцюбинський, Херсонщини – О. Русов, П. Рябков, О. Браунер. Роль ліберально-демократичного громадянства обмежувалася тим, що воно вносило у критичний момент вагання, хитання в репресивні заходи уряду Конфлікти й сутички лібералів з урядом самі по собі не були небезпечними для царизму, але в умовах зростання революційного руху в країні вони все ж посилювали антиурядовий табір, загострювали кризу політики уряду | сприяли буржуазному реформуванню [54].

Найбільше зусиль О. Русова, П. Рябкова та багатьох інших статистів й взагалі земських діячів Херсонської губернії протягом 1883 – 1890 рр. було віддано для написання шести томів "Матеріалів для оцінки земель Херсонської губернії" [55]. Практичною метою здійснених описових і статистичних праць було зібрання матеріалів необхідних для оцінки земель. У зв'язку з цим, статистичним відділенням губернської управи було створено спеціальну програму для опису повітів, яка складалася з чотирьох розділів. Оскільки, землі Херсонської губернії вивчалися з метою їх оцінки у майбутньому, то відповідно до цього в усіх чотирьох розділах передбачалося писати про одне і теж – землю, ґрунт, ліс, але з різних точок зору. Керівниками статистичних робіт протягом семирічного періоду описування губернії були член управи М. Бошняк та член управи, а пізніше її голова Ф. Нікітін.

Узагалі, це шеститомне видання мало описовий характер. В основу його викладення було покладено правило - не наводити ніякого цифрового матеріалу без вказівки на джерела та яким способом його отримано. Отже, шеститомний опис Херсонської губернії має переважно географічний, а не статистичний характер, і являє собою продовження описів "Новоросійського краю" (1843 р.) і "Херсонської губернії" (1863 р.), здійснених відповідно О. Скальковським й О. Шмідтом [56].

Чудові томи "Матеріалів для оцінки земель Херсонської губернії", до складу редакційної колегії яких входили такі видатні статисти, як О. Русов, П. Рябков, О. Браунер та інші, прислужилися авторам нарисів історії міст і сіл Херсонської, Миколаївської, Одеської, Кіровоградської областей. А відомості з другого тому "Матеріалів..." – "Опис Єлисаветградського повіту" складений переважно одноосібно О. Русовим, у своїй праці "Розвиток капіталізму в Росії" цитував В. Ленін [57].

Крім збору статистично-економічної інформації для "Матеріалів ...". П. Рябков окремо займався збиранням даних про холерні епідемії у Херсонській губернії. А вже починаючи з другої половини 80-х рр. XIX ст., заохочений закликами Херсонського губернського земського правління вивчати етнографію губернії, він почав дослідження, спрямовані на вивчення розвитку такого популярного в минулі часи, особливо на півдні України промислу, як рибальство.

1892 рік став доленосним у житті П. Рябкова. Саме в цьому році його було призначено на посаду земського землеміра в Єлисаветградське повітове земство, після чого він переїхав до міста Єлисаветграда. З цього часу і до кінця життя доля П. Рябкова була пов'язана з Єлисаветградщиною,

із культурою та історією цього краю [58]. Ймовірно, що тут він познайомився з Надією Веніамінівною, яка стала його дружиною та однодумцем.

Переїхавши до Єлисаветграда, П. Рябков відразу опинився у центрі Суспільно-політичного та громадського життя міста. Незважаючи на збереження за ним постійного негласного нагляду поліції, він постійно друкувався в місцевих газетах під псевдонімом Негласний. У своїх статейних Матеріалах П. Рябков критикував байдужість та бездіяльність місцевих органів влади щодо покращення соціального й особливо культурно-освітнього становища населення міста.

Таким чином, зроблений нами аналіз суспільно-політичної діяльності П. Рябкова доводить, що основою його політичних поглядів, як і більшої частини різночинної інтелігенції Росії 60 – 70-х рр. XIX ст. були ідеї народництва. Поступово, під впливом різних чинників П. Рябков перейнявся соціалістичними ідеями. З цього часу його головною метою, як суспільно-політичного діяча стала боротьба за створення соціалістичного суспільства, основою якого є поняття рівності й справедливості.

Приймаючи активну участь у народницькому русі 60 - 70-х рр. XIX ст. П. Рябков, намагаючись досягти вищевказаної мети, постійно змінював тактику й методи політичної боротьби – і поступово перейшов від пропаганди до терору. Однак, метод політичного насильства, як один із можливих шляхів досягнення мети - побудови соціалістичного суспільства, він відкинув. У 1879 р. за підпільну антиурядову політичну діяльність його було заарештовано й заслано до Східного Сибіру.

У 1884 р., після повернення із заслання П. Рябков корінним чином змінив форму й методи політичної боротьби - від підпільної (нелегальної) антиурядової діяльності перейшов до легальної, можливості якої виникли у результаті проведення в Російській імперії земської реформи. Отримавши спочатку посаду статиста у Херсонському статистичному бюро, а в 1892 р. – земського землеміра Єлисаветградського повіту П. Рябков став активним учасником земського ліберального руху [59].

1.2. ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ П.РЯБКОВА

Початок активної громадської діяльності П. Рябкова припадає на кінець XIX – першу чверть XX ст. Як високосвідомий українець він усі свої зусилля спрямовував на підняття освітнього рівня народних мас. У 1892 р. П. Рябков став членом єлисаветградського Товариства поширення писемності й ремесел, яке було засноване у 1873 р. за ініціативою видатного освітянина і педагога України – М. Федоровського з метою опіки над ремісничо-грамотним училищем, що виникло в Єлисаветграді у 1867 р. за приватною ініціативою. Однак, уже в 70-х рр. XIX ст., через відсутність підтримки з боку місцевих органів влади і місцевих меценатів, товариство опинилося у досить скрутному матеріальному становищі. Пізніше в "Короткому історичному нарисі діяльності Товариства поширення писемності і ремесел (1873–1898 рр.)», який вийшов друком у 1898 р. П. Рябков, подаючи об'єктивну та детальну картину історії створення й функціонування товариства, писав: "За своїм типом і програмою викладання, училище М. Федоровського різко виділялося із ряду всіх інших нижчих училищ того часу, і, можна сказати, було єдиним ремісничо-грамотним училищем, не лише в Єлисаветграді, але в усій Росії" [1]. Досить високо оцінює П. Рябков й самого М. Федоровського, "... широта задуми якого не мала меж, якщо справа стосувалася училища. Метою М. Федоровського було поставити училище на таку висоту, якої ще жодне подібного роду училище не сягало". Однак, на жаль, після від'їзду у 1876 р. М. Федоровського до Києва, який, як відзначив П. Рябков, був душею товариства й училища, справа, розпочата ним, занепала. Занепад товариства яке було "єдиним світлим явищем на темнім фоні провінційного життя", на думку П. Рябкова, свідчив про невисокий суспільний рівень тодішньої єлисаветградської інтелігенції, яка допустила цей занепад.

У середині 90-х рр. XIX ст. нарешті, почався довгоочікуваний і бажаний ренесанс товариства. "З цього часу, пише П. Рябков, починається відродження товариства, воно набирається нових сил, й, на великий подив мешканців Єлисаветграда з пасивної ролі, із ролі сплячої царівни, переходить до активного життя" [2]. Головне полягало в тому, що товариство вирішило розширити коло своїх просвітницьких завдань, і, окрім утримання училища, у товаристві виникла думка про влаштування в Єлисаветграді безплатної народної бібліотеки-читальні. Ця задумка зустріла особливо велике співчуття з боку члена товариства, дружини П. Рябкова – Надії Веніамінівни Рябкової, яка внесла 400 крб. у фонд бібліотеки, і в подальшому неодноразово робила пожертвування для реалізації цієї задумки товариства [3].

Таким чином, наприкінці 1895 р. Товариством поширення писемності і ремесел у Єлисаветграді було відкрито безплатну народну бібліотеку-читальню. До її відкриття, у Єлисаветграді, починаючи з 1893 р., вже діяли дві безплатні бібліотеки-читальні, одна з яких, зокрема, була відкрита при п'ятому міському училищі. Здавалося б, що у відкритті ще одної бібліотеки-читальні не було необхідності й потреби, про що свідчили й звіти двох діючих бібліотек-читалень – "...обидві бібліотеки нараховували своїх читачів всього лише десятками" [4]. На думку П. Рябкова, який був одним з ініціаторів відкриття товариством ще однієї бібліотеки-читальні, така ситуація склалася через те, що в дійсності бібліотеки-читальні, відкриті у 1893 р., не були громадськими й народними, оскільки доступ у них мало лише обмежене коло осіб. Окрім того, літературний фонд цих бібліотек був занадто бідним за змістом й малим за кількістю, а серед книг взагалі переважали невеличкі брошури.

На противагу вищезазначеному, бібліотека-читальня, відкрита при Товаристві поширення писемності й ремесел, майже відразу знайшла своїх читачів. Так, за перші 12 місяців діяльності її відвідало 6 тис. 272 чол., із яких 34,5% становили дорослі, 36,7% діти, 28,9% підлітки і лише 2,2 % (141 чол.) – жінки. Протягом першого року існування бібліотеки-читальні активними членами товариства, серед яких і П. Рябков, було сформовано значний літературний фонд. На 17 вересня 1896 р. бібліотека вже нараховувала 640 назв книг, у 1404 томах, серед яких найбільшу частину становили книги з російської літератури (580 томів), а найулюбленішими письменниками єлисаветградської публіки стали Л. Толстой, М. Достоевський, І. Тургенев, М. Твен, М. Рід [5].

У 1897 р. товариством було розроблено та затверджено статут Єлисаветградського безплатного ремісничого училища. У ньому передбачалося, зокрема, зарахування в училище найбідніших та найбільш обдарованих дітей пансіонерами з повним утриманням за рахунок товариства. Окрім того, товариство, у віданні якого знаходилося училище, турбувалося й про забезпечення особливо талановитих у ремеслах учнів необхідними знаряддями й матеріалами для організації самостійного заняття ремеслом. Найобдарованіших та найсумлінніших із учнів Рада товариства, за згодою батьків і за рахунок знову ж таки коштів товариства, направляла для вдосконалення в ремеслах до найвідоміших майстрів у великі міста [6].

Як бачимо, П. Рябков найбільше уваги приділяв створенню необхідних умов для підвищення освітнього рівня населення Єлисаветграду. З дитячих років зазнавши злигоднів і матеріальних нестатків, він протягом усього свого життя виступав активним учасником відкриття культурно-освітніх закладів, доступних для найбідніших верст населення.

2 лютого 1899 р. в Єлисаветграді відбулася грандіозна подія для того часу – у місті було відкрито першу громадську бібліотеку (тепер Кіровоградська державна обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. Чижевського) [7]. Серед красназвочного доробку П. Рябкова знаходимо цілу низку нотатків, що у переважній своїй більшості є рукописами, присвячені висвітленню цієї надзвичайно важливої для краю події, які є унікальними і єдиними за своїм змістом. Спогади П. Рябкова, дають нам сьогодні можливість у повній мірі висвітлити питання про передумови та сам процес відкриття в Єлисаветграді першої громадської бібліотеки. В особистому фонді дослідника знаходимо й текст статуту бібліотеки, затверджений 2 червня 1898 р. [8] Окрім того, нотатки П. Рябкова про відкриття в Єлисаветграді першої громадської бібліотеки, надзвичайно насичені цікавими статистичними даними та прізвищами осіб, які допомогли їй "народитися", серед яких найчастіше зустрічаються прізвища: В. Ястребова, О. Пашутіна, О. Осмьоркіна, Н. і Гі. Рябкових, О. Якубовського, Г. Блізніна, О. Нікольської, свящ. К. Бречкевича та інших.

Уперше думка про організацію в Єлисаветграді громадської бібліотеки була висловлена прогресивними діячами міста, ще у 1889 р. З проханням на дозвіл відкриття якої вони звернулися у Міністерство внутрішніх справ, але, на жаль, одержали негативну відповідь. Однак, не дивлячись на першу невдачу, два найактивніших представники міста П. Зелений, у майбутньому міський голова Одеси, та місцевий нотаріус О. Якубовський не припиняли клопотання про відкриття бібліотеки. У 1895 р. вони, так і не досягнувши бажаного результату, зняли із себе повноваження ходатаїв.

Ідея відкриття громадської бібліотеки все ж залишалася серед представників інтелігенції міста. П. Рябков, як один з найактивніших її прибічників, життєвим кредо якого був девіз – наполегливість та цілеспрямованість здолають будь-які перешкоди, особисто взявся за реалізацію цього задуму. У 1896 р. на черговому засіданні Товариства поширення писемності й ремесел він повернувся до питання про відкриття в Єлисаветграді самостійної громадської бібліотеки для середнього прошарку населення. Однак, О. Якубовський запевнив П. Рябкова, що "... наврод чи це вийде, оскільки він давно вже про це турбується, але вироблений ним статут не був затверджений,

і місто висловилося проти бібліотеки. Окрім того, міський голова О. Пашутін й секретар управи І. Федоров були головними противниками відкриття бібліотеки" [9] Незважаючи на запевнення О. Якубовського, П. Рябков не зневірився в можливості відкриття бібліотеки. У даному випадку слід віддати належне П. Рябкову, який був не лише людиною добропорядною, високоосвіченою та справедливою, але й тонким і вдалим дипломатом. На відміну від П. Зеленого та О. Якубовського він зрозумів, що в даний період погляди О. Пашутіна на освіту різко змінилися. Найяскравішим доказом цього був дозвіл О. Пашутіна як голови Ради товариства, на відкриття у 1895 р. в Єлисаветграді безплатної бібліотеки-читальні. Оскільки, переважна більшість інтелігенції міста зневірилася в цій справі, П. Рябков вирішив особисто взятися за неї. З цього приводу в своїх спогадах він писав: "Тоді я взяв лист паперу для збирання підписів бажаючих відкриття в місті громадської бібліотеки" [10]. Одним із перших поставив підпис за відкриття в місті громадської бібліотеки міський лікар Дериченко, друг і приятель О. Пашутіна, у якого на той час лікувався П. Рябков. Ймовірно, що П. Рябков скористався цим знайомством, і попросив Дериченка загітувати за відкриття в Єлисаветграді громадської бібліотеки міського голову О. Пашутіна.

1 січня 1897 р. за ініціативою П. Рябкова було написано офіційного листа на ім'я єлисаветградського міського голову О. Пашутіна, який підписав 141 мешканець міста. У цьому листі-зверненні було висловлене прохання до О. Пашутіна скликати зібрання осіб, які бажають заснування громадської бібліотеки в місті і запропонувати на їх розгляд статут майбутньої бібліотеки, вироблений в приватному колі. 19 квітня 1897 р. міським головою було скликано зібрання, яке, розглянувши проект статуту, направило його через херсонського губернатора до Міністерства внутрішніх справ на затвердження. 5 грудня 1897 р. відбулося останнє засідання членів-засновників бібліотеки, на якому було обрано голову Дирекції – М. Малаєва та дванадцять директорів, якими стали: В. Губер, І. Прокеш, О. Пашутін, священник К. Бречкевич, В. Тьомкін, О. Якубовський, П. Рябков, Г. Блізнін, О. Нікольська, Є. Гар, Авдєєв, О. Нікольський, вони й приступили до створення бібліотеки [11]-Лише 2 червня 1898 р. заступником Міністра внутрішніх справ, сенатором, бароном Іскуль-фон-Гульденбандом було затверджено статут Єлисаветградської громадської бібліотеки з деякими змінами.

Таким чином, починаючи з 2 лютого 1899 р. в Єлисаветграді почала діяти громадська бібліотека, "хрещеним батьком" якої по праву можна вважати П. Рябкова, який виступив не лише з ініціативою про її відкриття, але й підтримав свій почин матеріально [12].

Перші свої кроки Єлисаветградській громадській бібліотеці доводилося робити без будь-яких субсидій з боку місцевих державних органів, виключно власними силами, тобто зусиллями окремих приватних осіб, які їй співчували або бажали особисто для себе користуватися її послугами. Щоб хоча б частково вирішити матеріальні труднощі, пов'язані з відкриттям бібліотеки, дирекцією було розпочате клопотання перед Міською Думою про субсидію в розмірі 1000 крб, на що було отримано згоду. Окрім того, Міська Дума виділила і місце для будівництва бібліотеки на розі вулиць Петровської та Ігульської (тепер вул. Шевченка й Декабристів). Фінансували його «переважно П. Рябков і міський лікар П. Михайлович. Чималі кошти на будівництво переказували М. Кропивницький, М. Садовський, І. Саксаганський, М. Старицький та інші представники прогресивної місцевої інтелігенції [13].

Активний та ініціативний учасник громадського життя міста, П. Рябков одночасно не менш плідно працював, виконуючи службові обов'язки, земського землеміра. Починаючи з 1893 р. він перейнявся ідеєю створення . • цової, більш удосконаленої мапи Єлисаветградського повіту. З його звіту у 'Міську Управу про виконану земським землеміром роботу протягом 15 березня 1893 – 1 березня 1895 рр. дізнаємося, що П. Рябковим у вільний від відряджень управи час, відповідно до постанови Земського Зібрання від, 5 вересня 1894 р., була виготовлена мапа Єлисаветградського повіту [14].

Виготовити нову мапу Єлисаветградського повіту було вирішено у зв'язку із застарілістю мапи, яка знаходилася в розпорядженні земства. Ця мапа була віддрукована десять років тому й слугувала спеціальним додатком до матеріалів оцінки земель у Єлисаветградському повіті. Вона не зовсім задовольняла вимоги земства, оскільки її змістом переслідувалися завдання виключно статистично-економічного характеру, а не земські та адміністративні. На ній навіть не були позначені кордони волостей. Нова мапа, виготовлена П. Рябковим, ліквідувала всі зазначені недоліки старої і, таким чином, дала можливість земству, адміністрації, суду, а також приватним особам мати під рукою довідник, такий необхідний у багатьох випадках [15]. і Під час виготовлення нової мапи П. Рябковим були використані: військово-топографічна мапа; список населених пунктів Єлисаветградського повіту, виготовлений статистичним відділенням управи;

матеріали, зібрані під час здійснення статистичного опису повіту в 1893 – 1894 рр., а також матеріали, зібрані особисто ним при подорожуванні повітом.

На новій мапі, створеній земським землеміром П. Рябковим були означені: усі населені пункти Єлисаветградського повіту (села, селища, хутори, положення міста) поштово-телеграфні трактати, губернські дороги, Г окреслені кордони волостей, земських дільниць, всі річки і великі балки тощо. Окрім того, на карті були розміщені і деякі статистичні дані – кількість верств між населеними пунктами, таблиця населення й кількість земель у волостях, а також план Єлисаветграда [16].

Наприкінці 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. південні райони України охопило страшне лихо - голод, причиною якого став значний недорід зернових культур протягом 1899 - 1901 рр. Він спостерігався у більшості південних районів Херсонської губернії, зокрема, в Єлисаветградському повіті. Цей факт було офіційно зафіксовано у звітах Херсонського губернського земства: "У 1899 р. Херсонську губернію знову охопив неврожай. Цей недорід спостерігається, головним чином, у південно-західній частині губернії і був встановлений точно ще в середині травня. До цього часу симптоми неврожаю були вже досить загрозливими." [17]. У цей час газета "Іскра" № 6 за липень 1899 р. писала: "На країну насувається чорна хмара народного лиха, і уряд готується знову розіграти свою мерзенну роль бездушної сили, яка відводить шматок хліба від голодного населення". Підготовка уряду була дуже швидкою й рішучою. В якому дусі велися ці приготування яскраво показала єлисаветградська історія. Херсонське губернське правління, в особі херсонського губернатора кн. Оболенського відразу зайняло позицію офіційного заперечення голоду в південно-західних частинах губернії, і більше того, оголосило відкриту боротьбу з особами, які друкують у газетах "неправдиві дані", а також надають приватну допомогу продовольством селянам повітів [18].

Не дивлячись на постійні погрози та цькування з боку представників державної влади, на захист голодуючих стала велика кількість земських діячів: лікарі, агрономи, статисти, землеміри, педагоги тощо. Так, земські лікарі Єлисаветграда писали в газетах, що у повіті голод, внаслідок якого народ хворіє й мре, а "хліб", який він їсть, є щось неймовірне, що зовсім і не заслуговує на назву "хліб". У свою чергу херсонський губернатор почав полеміку із земськими лікарями, друкував офіційні спростування. П. Рябков був одним з активних учасників прогресивно налаштованих земських діячів Єлисаветградщини, що стали на захист народу. Він почав відкрито писати про страшний недорід і голод, який охопив селян Єлисаветградського повіту, що замовчувався урядовими структурами царського режиму. У своїх газетних статтях П. Рябков піддавав нещадній критиці дії уряду. Окрім того, П. Рябков сам, у міру своїх фінансових можливостей, надавав матеріальну допомогу голодуючим селянам. Більше того, він у числі перших організував збір коштів на допомогу голодуючим сім'ям селян. На зібрані кошти були закуплені продукти харчування і відкриті безплатні їдальні для дорослих і дітей у більшості сіл повіту. Трьохрічний голод і байдужість влади до голодуючих посилювали антиурядовий революційний настрій серед народу. У цей момент уряд не залишився осторонь – місто і Єлисаветградський повіт були оголошені зоною посиленої охорони. Про ці події та про розправу над голодними селянами писала газета "Іскра" (серпень 1901 р.) у статті "Самоновейшее открытие". На розправу з голодуючими в Єлисаветград приїхав сам херсонський губернатор кн. Оболенський, який категорично заборонив надавати допомогу селянству, заявивши, що голоду немає, а є лише революційне підбурювання, про це писав В. Ленін у статті "Внутрішній огляд" [19].

У 1901 р. "...за розповсюдження через пресу завищених даних про недорід і за зниження значення допомоги голодуючим, яку надавав уряд" П. Рябкова за наказом херсонського губернатора кн. Оболенського було звільнено з посади земського землеміра Єлисаветградського повіту [20]. Восени 1901 р., не маючи роботи, нервово спустошений та з підірваним здоров'ям, П. Рябков легально виїхав до Франції. У цьому ж році він став студентом Російської Вищої школи соціальних наук [21]. Російська Вища школа соціальних наук у Парижі була заснована на громадських засадах переважно російськими професорами-емігрантами, які за ініціативою проф. М. Ковалевського (1851 – 1916) відмовилися вести викладання на батьківщині у вищих учбових закладах, підконтрольних царському уряду. М. Ковалевський був ученим світового рівня в багатьох галузях, які він окреслював спільним іменем "соціології". Колишній професор Московського університету (1878 – 1887 рр.) і майбутній професор С.-Птербурзького (1905 – 1916 рр.) М. Ковалевський, поселившись у Франції, повною мірою включився у розвиток світової та французької позитивістської логії(школи О. Конта). Видатний український публіцист, історик і нчний діяч М. Драгоманов рагоманов

включав книги М. Ковалевського "до праць європейської важності", однак про нього самого писав "українець зроду, але не українофіл" [22].

У цілому, слід зазначити, що складні взаємовідносини між російським урядом і університетами, мали своїм наслідком не лише зменшення кількості кому можна було отримати вищу освіту у Росії, але й тих, кому дозволялося викладати в *alma mater*. Саме в університетах збиралися найбільш ліберальні уми російського суспільства, у зв'язку з чим серед її університетської професури, по відношенню до якої вводилася "заборона на професію" також було не мало. І. Мечников, російський медик і засновник російської імунологічної школи, пішов у відставку з причин не погодження з Переглядом статуту 1863 р., він від'їхав до Франції, де через деякий час очолив Пастеровський інститут. М. Ковалевський, історик і правознавець був виключений з числа професорів Московського університету за публічну критику політичної системи самодержавства, а також був позбавлений права викладання в російських вищих навчальних закладах до 1905 р.

Вперше ідея проте, щоб розпочати в Парижі читання лекцій на російській мові з російського цивільного й державного права, як додаток до того, що вже читалося у Вільному коледжі соціальних наук, була вказана М. Ковалевським у листі до Ю. Гамбарова в 1899 р.

Однак, справжня історія створення Російської Вищої школи соціальних наук пов'язана з Всесвітньою Паризькою Виставкою 1900 р. Тоді за ініціативою Леона Буржуа, при Виставці була організована міжнародна асоціація сприяння науці, мистецтву й освіті. Остання заснувала Міжнародну Школу, яка повинна була створювати необхідні умови для розвитку національної науки, мистецтва й культури. У зв'язку з цим були організовані національні освітні комітети, серед яких і "російська секція". Обов'язки голови російської групи виконував – І. Мечников, а його замісниками (віце-председателями) стали М. Ковалевський і Ю. Гамбаров [23].

Таким чином, Російська Вища школа соціальних наук у Парижі була створена легально на підставі другого пункту другої статті Статуту російської групи, яким їй було надано право відкривати вищі міжнародні школи і народні університети. Офіційне відкриття Російської Вищої школи соціальних наук відбулося 14 листопада 1901 р. Основною метою школи було привернути увагу суспільствознавців, французьких й іноземних, до необхідності і Росію зробити одним із предметів їх досліджень. Проф. М. Ковалевський, який виступив з промовою на французькій і російській мовах у день відкриття школи зазначив: "Велика увага буде приділена у нашій школі вивченню російської історії, а також нашого економічного й суспільного устрою" [24].

У Російській Вищій школі соціальних наук навчалися слухачі в основному з Росії, Польщі, Болгари, Фінляндії (усього з 81 міста). Вікова категорія студентів школи була досить широкою, від 18 до 50 років. Зі статистичного Зі статичного звіту Російської Вищої школи соціальних наук про склад студентів за 1901 – 1902 навчальний рік відомо, що протягом 1901 – 1902 рр. до школи поступило постійних слухачів 151 чол. (47%), постійних слухачок 170 чол. (53%) – усього 321 чоловік. На 321 чол. припадало платних 276 чол. (86% звільнених від оплати навчання – 45 чол. (14%). Кількість систематичні курсів, які викладалися за програмою школи, дорівнювала двадцяти двом, на їх читання відводилося 331 година. У 1901 – 1902 рр систематичні курси викладало 134 чоловік, окрім того, 32 чол. читали додаткові курси й окремі лекції [25].

Під час навчання у Російській Вищій школі соціальних наук, протягом 1901 - 1904 рр. П. Рябкову довелося слухати лекції таких найкращих російських та українських вчених-професорів, як М. Ковалевський, М. Туган-Барановський, В. Иванов, Ф. Вовк, К. Тімірязев, І. Мечников, К. Качаровський І. Лучицький, Г. Валішевський та інші. Тут він знайомиться з деякими лекціями В. Леніна, що були прочитані 23 – 26 лютого 1903 р. Численні рукописи лекцій згаданих науковців, зроблені П. Рябковим під час навчання в школі, зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області.

Основні положення організації навчального процесу в Російській Вищій школі соціальних наук були викладені в її статуті, за яким усі справи Російської Вищої школи соціальних наук знаходились у віданні Ради професорів. Рада обирала із свого складу Розпорядчий комітет, який складався з п'яти чоловік: президента, двох віце-президентів, генерального секретаря і його помічника. Президентом Російської Вищої школи соціальних наук став І. Мечников, віце-президентами – М. Ковалевський і Є. Де Роберті, генеральним секретарем французький психолог В. Анрі [26].

Згідно з умовами прийому, викладеними в статуті, Російська Вища школа була відкрита для всіх бажаючих. Навчальний рік розпочинався 1/14 листопада, а закінчувався 1/14 червня. Особи, які бажали вважатися постійними слухачами й отримати після закінчення школи диплом, повинні були внести своє ім'я до списку студентів Російської Вищої школи соціальних наук, а також платити 10

франків щорічно за право слухання всіх курсів і відвідування занять, організованих школою. Читання лекцій у школі велося переважно російською мовою. Професори школи користувалися повною свободою викладання, при цьому їх праця була безплатною. У статуті також були визначені основні навчальні курси, які вивчалися в школі. Серед них загальна історія, загальна та описова соціологія, філософія, антропологія, етнографія, історія релігій, еволюція економічного побуту і економічних вчень, історія політичних теорій і закладів, методологія суспільних наук тощо.

Після проходження трьохрічного навчання студентам і студенткам Російської Вищої школи соціальних наук видавався диплом, для отримання якого необхідно було: 1) посвідчення трьох професорів про успіхи кандидата; 2) представлення письмової наукової роботи, схваленої та допущеної до публічного захисту Радою професорів; 3) публічний захист представленої роботи [27].

П. Рябков, який протягом трьох років навчався в Російській Вищій школі соціальних наук, залишив досить цікаві невеликі спогади про неї. Деяку частину з них він оформив як статтю, і, ймовірно, у 1902 р. надіслав в одну з одеських газет для опублікування. На жаль, цей лист-стаття П. Рябкова, у зв'язку з пануванням жорсткої цензури не була опублікована, її чернетковий рукопис зберігається в особистому фонді вченого у ДАКО. У цілому, спогади П. Рябкова свідчать про те, що Російська Вища школа соціальних наук користувалася великим попитом серед російських емігрантів. Характеризують групи російських професорів, які становили собою фундамент школи, П. Рябков зазначає "... ця неперевершена плеяда імен не могла непривернути увагу великої кількості слухачів. Вільний російський університет. Та ще й в Парижі, у цьому розумовому центрі, був як мед, на який злітали з різних кінців Росії молоді і старі, чоловіки і жінки з метою навчитися й отримати відповіді на різні крилаті питання" [28]. Найбільшу аудиторію слухачів, за спостереженням П. Рябкова, збирали лекції таких професорів, М. Ковалевський, Ф. Вовк, С. Де Роберті.

Оцінюючи науковий рівень школи, П. Рябков зазначає: "Беззаперечним є той факт, що одночасно задовільнити наукові інтереси осіб, які мали різну ьо-базову підготовку, Російська Вища школа не могла, а тому більшість молоді залишилась нею не задоволена. Уривчасті лекції, курси, мало узгоджені між собою, не відповідали утилітарним запитам цієї молоді, яка була до Парижу з занадто слабкою науковою підготовкою. Інша частина їців із більшою науковою підготовкою, як, наприклад, у минулому іійські студенти та студенти інших університетів також не задовольнялися пою, вони вважали її навіть занадто елементарною, яка нічого нового їм па" [29]. У 1904 р. П. Рябков закінчив трьохрічний курс Російської вищої школи соціальних наук. На захист він виніс науковий реферат "Община в Росії та інших країнах", який було написано по кафедрі проф. М. Ковалевського. Успішно захистивши науковий реферат і, отримавши сертифікат П. Рябков повернувся до Росії зі сформованим науковим світоглядом, збагачений знаннями з історії, етнографії, антропології і палким бажанням якнайшвидше розпочати всебічне наукове вивчення українського народу та його культури, яке зародив у його душі своїми лекціями видатний український учений-етнограф проф. Ф. Вовк. Невдовзі після цього припинила своє існування і Російська Вища школа, і була закрита в січні 1906 р. за офіційними даними з причин "політичної розбіжності між професорами й студентами школи" [30].

Приблизно в 1904 р., під час перебування у Львові, П. Рябков особист познайомився з І. Франком [31]. Для П. Рябкова зустріч з І. Франком була доленосною, наслідком її стало те, що в 1904 р. чотири науковці – І. Франко, З. Кузеля, П. Рябков та Ф. Вовк, науковий світогляд і мета діяльності яких співпадали, за ініціативою останнього організували трьорічну антропологічно-етнографічну експедицію в Західну Україну. Разом вони, як уже було зазначено вище, займалися вивченням та дослідженням українського народу в етнографічному та антропологічному відношеннях [32]. Окрім того, спілкування П. Рябкова з І. Франком залишило певний слід і в його політичному світогляді.

На початку ХХ ст. соціально-економічні протиріччя Російської імперії, породжені пореформним розвитком країни досягли особливої гостроти, „Яка вилилась у соціальний вибух – революцію 1905 – 1907 рр. У цих подіях, П. Рябков, як він сам зазначив в автобіографії, взяв незначну участь. А наступні після революції роки реакції пережив із великими труднощами [33].

На початку 1910 р. П. Рябков повернувся до Єлисаветграда. 12 лютого 1911 р. він отримав офіційного листа з Єлисаветградського міського управління, в якому повідомлялося, що херсонський губернатор своїм розпорядженням від 12 січня 1911 р. за №128 затвердив його на посаді члена міської оціночної комісії для оцінки нерухомого майна міста з метою обкладення його податками, згідно з рішенням Міської Думи [34]. 17 квітня 1911р. Міська Управа Єлисаветграда, прийняла рішення про заснування постійної посади міського землеміра з призначенням йому

заробітної плати 1000 крб. і відрядних 200 крб. на рік [35]. Останньою особою, що виконувала функції міського землеміра Єлисаветграда, посада якого була заснована постановою Міської Думи, прийнятій на вересневій сесії 1901 р. був С. Войцехівський. Але, його перебування на цій посаді було недовготривалим. Уже 2 вересня 1904 р. він, у зв'язку з призовом його із запасу на дійсну військову службу, залишив цю посаду, після чого вона була визнана ліквідованою [36].

Однак, необхідність поновлення цієї посади постійно відчувалася Єлисаветградськбю Міською Управою. Це було пов'язано з нагальною потребою вести постійну боротьбу з розкраданням міської землі приватними особами, поступовим збільшенням і розширенням міського населення, у зв'язку з чим необхідно було здійснювати нарізку нових кварталів під забудови. Окрім того, існуючий план міста застарів, і не відповідав дійсності, в силу чого виникла необхідність у терміновій підготовці нового докладного плану міської осілости, з нанесенням усіх зроблених нарізок нових кварталів. У зв'язку з цими обставинами в травні 1911 р. Міська Управа оголосила конкурс на вакантну посаду міського землеміра. Серед значної кількості заяв претендентів на зайняття цієї посади, що поступили до Єлисаветградської Міської Управи, знаходимо і заяву від 3 травня 1911 р. приватного землеміра й таксатора П. Рябкова, що мешкав у Єлисаветграді на вул. Вокзальній, 18 [37]. Оскільки, П. Рябкову до цього часу вже вдалося зарекомендувати себе знавцем своєї справи, а також враховуючи його немалий професійний досвід, вибір Міської Управи прийшовся саме на нього. 12 травня 1911 р. за № 4066 Єлисаветградською Міською Управою було направлено представлення херсонському губернатору для затвердження її рішення про зарахування П. Рябкова на посаду міського землеміра Єлисаветграда. У відповіді губернатора Єлисаветградській Міській Управі від 16 червня 1911 р. за №17438 зазначалося: "Повідомляю Міську Управу, що з мого боку немає ніяких заперечень щодо допущення П. Рябкова до виконання обов'язків на посаді міського землеміра" [38].

Таким чином, у червні 1911 р. П. Рябков приступив до виконання своїх обов'язків міського землеміра. У першу чергу він докладно ознайомився з усіма матеріалами, які були пов'язані з забудовою міста Єлисаветграда, й зрозумів, що справу починати необхідно буде "із нуля". Це було зумовлено тим, що землемірна й містобудівна справи в Єлисаветграді тривалий час (понад 40 років), знаходились у занедбаному стані. Останній раз докладні землемірні роботи в Єлисаветграді здійснювалися у 1871 р. і були пов'язані із зйомкою міста інструментальним шляхом, яке здійснив земський землемір Причтенко. Після цього ніяких загальних землемірних праць у місті не виконувалося, а тому воно росло, головним чином, за рахунок окраїн, хаотично, без будь-якого плану. Лише у 1902 р. тимчасово до Єлисаветграда було запрошено землеміра С. Войцехівського, однак, як уже зазначалося, він пробув тут недовго, і ніяких слідів своєї діяльності не залишив [39].

Отже, справа міського землеміра Єлисаветграда була не лише цікавою, але й, разом із тим відповідальною, складною та кропіткою. Однак, не зважаючи на всі ці труднощі, ця робота захопила вже немолодого П. Рябкова повністю. В одній з перших доповідних записок від 21 лютого 1912 р. до Єлисаветградської Міської Управи П. Рябков подав об'єктивну картину історії забудови Єлисаветграда, оцінив стан міста на даний момент та подав на розгляд управи свій план поступової його реконструкції. "Якщо міста – це висічені з каменю форми міської культури, яскравий пам'ятник людської історії, - писав П.Рябков, - то наш Єлисаветград, побудований більш ніж на з із дерева, глини, землі і гною може бути негативним показником нашої культури і негативним показником минулої людської історії" [40].

Уперше планування Єлисаветграда було здійснене за планом Височайше затвердженим ще в 1855 р., коли більша частина міста вже, на жаль, була забудована за сільською типологією, без правильних широких вулиць і майданів, із закоулками й "глухими" вулицями. Останній за часом затверджений план міста 1873 р. є яскравим прикладом того, що через неправильну первинну забудову міста, ще й на початку ХХ ст. на кожному кроці доводилося відступати від законоположень, і не дотримуватися десятисаженої ширини вулиць. Найбільше через це страждали окраїни міста, де вулиці й провулки, як і раніше, залишалися нерегульованими. Головною ж причиною цієї нерегульованості, на думку П. Рябкова, були постійні незаконні захоплення міської землі приватними особами, що ще більше їх звужувало і взагалі призводило в незручний стан [41].

Єлисаветград був би ще гіршим, якби, як вважав П. Рябков, не безкінечні пожежі, що спостерігалися в місті на початку та наприкінці ХІХ ст., у результаті яких половина дерев'яного міста інколи повністю вигорала, і необхідно було знову відбудовувати його. Воно, як і Москва, горіло й прикрашалося, оскільки після кожної пожежі кількість кам'яних будівель збільшувалася.

У своєму плані поступового благоустрою міста П. Рябков, проектуючи широкі головні артерії руху, відмічає на них можливі з часом трамвайні коли, паралельно з якими можуть бути

прокладені головні магістральні каналізації, водостічні лотки та водопровідні труби. У плані поступового вдосконалення міста, П. Рябков, бажаючи бачити своє місто чистим і красивим, на зразок західноєвропейських, особливу увагу приділяв облаштуванню в його межах чисельних парків і скверів, з обов'язковим відведенням у них дитячих майданчиків та майданів спортивних ігор для дорослих, фонтанів і басейнів, без яких, на його думку, місто обійтися вже просто не могло [42].

Слід зазначити, що значні помилки при забудові міста, порушення санітарно-гігієнічних умов були характерні не лише для Єлисаветграда. На території всієї тодішньої Російської держави період капіталістичного розвитку характеризується відсутністю цільних містобудівельних задумів, адже забудова існуючих і нових міст проводилася стихійно, безпланово. На території України, особливо на її економічно розвинутому півдні, виникали нові великі промислові підприємства, а навколо них робітничі селища, які являли собою територію, спочатку хаотично забудовану робітничими землянками, а пізніше бараками, і житловими будинками заводської адміністрації. Забудова селищ провадилася без будь-якого продуманого плану, без урахування перспектив його розвитку, без елементарного благоустрою.

Технічні досягнення того часу давали можливість підвищити якість міського комунального господарства. Тоді вже були відомі методи очищення води, влаштування водопроводу й каналізації з чавунних та залізних труб. Але акціонерні компанії, які здійснювали комунальне обслуговування, поширювали його лише на центральні квартали міста, заселені заможними жителями.

У цілому, найбільше заважала розширенню благоустрою приватна власність, оскільки прокладання загальноміських комунікацій могло здійснюватися лише в межах вулиць, які належали не окремим власникам, а місту. Будівництво громадських садів і парків проводилося поволі, через те, що міські управи не мали на це коштів.

Складені в кінці XVIII ст. і у першій половині XIX ст. плани міст, в яких намічалася планомірна їх забудова й спорудження ряду значних ансамблів, не могли бути реалізовані. Приватна власність на землю і приватновласницькі інтереси забудовників перешкоджали здійсненню запланованих заходів. Держава втратила можливість регулювати й контролювати забудову міст. Незначні планувальні заходи могли здійснюватися лише шляхом купівлі земельних ділянок у приватних власників.

Капіталістичні відносини внесли зміни і до структури міст, а саме, до формування їх центрів. Якщо в попередній період центр міст формувався культурними й громадсько-адміністративними спорудами, то у період капіталізму центр міст перемістився туди, де зосередилися біржі, банки, великі магазини. Окрім громадсько-ділового, у містах з'явився транспортний центр - вокзал із привокзальною площею. Хоча промислові споруди і були джерелом збагачення буржуазії, але остання приділяла мало уваги їх належному благоустрою та архітектурі. Нехтування здоровими санітарними умовами для робітників призводило до того, що забудова території заводів була скупченою і хаотичною. Занадто велика густина забудови кварталів і значна етажність будинків (6 – 7 поверхів) виключали нормальні умови життя, збільшували антисанітарний стан кварталів [43].

Таким чином, друга половина XIX ст. – початок XX ст. характеризується насамперед занедбанням містобудівельних принципів, розроблених у кінці XVIII ст. і на початку XIX ст. В умовах зростаючої інтенсивності будівництва у старих і щойно заснованих містах, згубна дія приватної власності на землю призводила до хаотичності й безплановості забудови.

Труднощі в роботі єлисаветградського міського землеміра, спрямованої безпосередньо на реалізацію задумів щодо благоустрою міста, із кожним роком зростали через постійне збільшення обов'язків, що перекидалися адміністрацією "на плечі" міського землеміра. Так, якщо раніше відвід земель в оренду, під забудову, видання посвідчень входило до компетенції будівничо-технічного персоналу, то, починаючи з 1913 р., це стає обов'язком міського землеміра, який, окрім того, повинен був спостерігати за здійсненням робіт із метою виготовлення планів для проведення каналізації міста, вести листування, давати відгуки, заключення з цього питання тощо. Особливо багато часу у П. Рябкова відбирали щоденні справи - виписка довідок, виписки зі справ, вкопіювання з планів, вимірювання дворів, виготовлення до них креслень. Усе це було обов'язком однієї посадової особи - міського землеміра. На неодноразові прохання П. Рябкова призначити йому на допомогу писаря, Міська Управа завжди відмовляла, мотивуючи це відсутністю коштів у міському бюджеті на оплату його праці [44].

Найбільша проблема міста, яку намагався вирішити П. Рябков, стосувалася постійного незаконного розкрадання міської землі приватними особами. Не маючи можливості вирішити її власними силами, П. Рябков, щоб зупинити це свавілля та звернути увагу громадськості

Єлисаветград і Міської Думи на вирішення проблеми, постійно публікував у місцевих газетах критичні статі з цього приводу під псевдонімом Негласний. У своїх статтях він розкривав злочинність таких дій та вказував на негативні для всіх мешканців міста наслідки розкрадання міської землі. Так, у газеті "Наша неделя" № 3 за 1911 рік П. Рябков писав: "Чи зможе ця наша нова дума утриматися на тому рівні, на якому їй необхідно бути, щоб зробити що-небудь дійсно корисне, розумне для міста - зараз про це важко сказати. Однак, оцінюючи перші її кроки діяльності, не можна очікувати багато. Достатньо буде, якщо ця дума виправить всі недоліки, допущені старою думою. І перш за все, ліквідує жахливу язву міського господарства. Ця язва – розкрадання міського земельного майна взагалі і, зокрема, нахабна експропріація русла р. Інгулу вздовж його берегів" [45].

Виконуючи обов'язки не лише міського землеміра, а й дільничного опікуна по наданню допомоги сім'ям запасних, П. Рябкову неодноразово доводилося відвідувати такі куточки міста, куди рідко (або взагалі ніколи) не заглядували члени управи, і де не бував навіть санітарний патруль, а саме туди, " ... де немає ні вулиць, ні тротуарів, де про водопровід ще й не мріють, а з колодязів інколи витягують мертву курку, піддану процесу гниття качку, де відхожим місцем слугує якийсь затишний куточок, ... де люди живуть у напівзруйнованих сирих землянках і, де діти й свині, залишені без догляду, проводять життя серед неможливих нечистот, де про міську управу складають казки, а про міського голову складають легенди, від яких йому б стало недобре, де на кожного міського службовця дивляться, як на вимагателя, який може зробити все, що побажає замовник – все залежить лише від розміру хабаря" [46]. П. Рябков, який не був гласним, і навіть членом Міської Управи, один на практиці нічого не міг змінити. Однак, як людина чесна й порядна, він не міг і замовчувати страхітливі реалії окраїн міського життя, у яких опинився простий люд. Він постійно звертався до Міського Управління з листами-зверненнями, та виступав із публічними статтями в місцевій пресі, у яких критикував бездіяльність Міської Управи і санітарних лікарів, які не спроможні були скласти загальний план оздоровлення міста. Через ці неодноразові випадки на свою адресу, Міська Управа неоднозначно попереджала П. Рябкова: "Це не ваша справа. У нас є спеціалісти у всіх галузях міського господарства, і вони не малюють таких страхітливих картин, які малюєте ви, все це перебільшено й безпідставно..." [47].

У листопаді 1912 р. П. Рябков отримав лист-запрошення від Ради Товариства російських землемірів, взяти участь у річному зібранні товариства, що мало відбутися в Москві 3-6 січня 1913 р. у приміщенні Костянтинівського Межевого інституту [48]. Копія такого ж запрошення була надіслана Товариством і до Єлисаветградської Міської Управи з проханням відрядити П. Рябкова до Москви. На початку січня 1913 р. Єлисаветградська Міська Управа дозволила П. Рябкову поїхати до Москви на шостий з'їзд Товариства російських землемірів. Після повернення до Єлисаветграда П. Рябков написав "Звіт міського землеміра про відрядження до Москви на з'їзд Товариства російських землемірів", який було опубліковано в місцевій газеті "Голос Юга". У ньому він розповів про своє перебування в Москві та участь у з'їзді.

На початок 1913 р. Товариство російських землемірів нараховувало у своєму складі 2 тис. 257 членів, однак на з'їзд з'явилося лише 150 чоловік [49]. У перший же день засідання з'їзду була виділена окрема секція міських землемірів, які були відряджені міськими управліннями для обговорення питань землемірної та земельної справи у зв'язку з підготовкою до відкриття в 1915 р. у Петербурзі виставки проектів міського благоустрою. Протягом роботи з'їзду товариства відбулося сім засідань секції міських землемірів, у яких узяли участь 25 міських землемірів, серед них були представники Санкт-Петербургу, Москви, Варшави, Брацлава, Тули, Казані, Владивостока та Барнаула [50]. На засіданнях секції міських землемірів одноголосно констатувався факт жальогідного становища земельної справи в більшості міст. З особливою гостротою постало питання незаконного розкрадання міських земель власниками та орендарями, яке існувало раніше й продовжувалося нині. При цьому розкрадали не лише землі, які належали місту на правах повної власності, але й ті, які знаходилися на правах загального користування – вулиці, майдани, сквери, береги річок та самі річки. До причин безпокаранного розкрадання міської землі було віднесено недосконалість законів, низький рівень організованої при міських управах юридичної справи, розподіл земельної справи за різними відділеннями та столами міських управ, незадовільний стан міських архівів, відсутність інвентарів на нерухоме майно або знаходження їх у занедбаному стані. Для вирішення цієї проблеми, а саме, з метою припинення незаконного розкрадання міських земель, на засіданнях секції міських землемірів було вирішено зобов'язати міських землемірів: 1) здійснити інвентаризацію нерухомого майна свого міста; 2) добитися виділення земельної справи в особливе відділення міських управ – земельний або землемірний відділ [51].

На засіданні секції міських землемірів було заслухано сім доповідей, які торкалися нагальних проблем земельної справи. Найбільш актуальною, важливою та цікавою, на думку П. Рябкова, була доповідь виголошена колишнім міським землеміром Москви О. Хауке "Про врегулювання міст на Заході й у нас". Головними питаннями доповіді О. Хауке були – необхідність здійснення будівництва і планування міст відповідно до сучасних вимог життя, його запитів; видавництво спеціальної літератури, а також спеціального збірника Товариства російських землемірів, де б друкувалися звіти та статті з питань міського господарства; улаштування різноманітних конкурсів на найкраще планування міст.

На останньому засіданні секції міських землемірів було обрано членів Особливого Бюро, до складу якого ввійшли – П. Луньов, О. Хауке, Н. Клементьєвський, Є. Чернявський, В. Львов. Головною задачею Бюро була організація видання збірника, присвяченого питанням міського господарства. На видання збірника з'їздом було асигновано 400 крб. [52].

У 1913 р. відбулося засідання Єлисаветградської Міської Управи з питання участі у Всеросійській Виставці Міського Благоустрою, яка влаштовувалася імператорським Російським Технічним Товариством, і мала відбутися в 1915 р. у Санкт-Петербурзі. У результаті було вирішено, що підготовкою відділу № 1 "Топографія й планування міста" буде займатися особисто П. Рябков, а відділом № 2 "Земельне й житлове питання" – відповідно, Ю. Тобілевич, П. Рябков, Л. Любельський [53].

З річних звітів про роботу П. Рябкова, як міського землеміра ми дізнаємося, що протягом 1913 р. ним було виконано 160 доручень, серед яких найбільш важливими були: 1) відрядження до Москви на шостий з'їзд Товариства російських землемірів; 2) організація роботи по зйомці міста Московським землемірним бюро; 3) виготовлення плану м.Єлисаветграда та його від друкування; 4) здійснення нарізування та планування нових кварталів, вулиць, бульварів і парків між фортецею і міським садом; 5) розгляд та вирішення питання про збереження стародавніх погребальних курганів від знищення на місцях, відведених під забудову. У результаті Міська Управа взяла ці пам'ятники старовини під свою охорону [54].

Складовою частиною громадської діяльності П. Рябкова була боротьба за перетворення Єлисаветграда в місто-сад. З метою реалізації цієї ідеї, він у числі перших, розгорнув на території Єлисаветградщини кампанію за збереження нормальної екологічної ситуації в місті. Так, у 1911 р. він однозначно негативно поставився до питання про подальше розширення території заводу Ельворті за рахунок міської землі. З цього приводу П. Рябков опублікував статтю в газеті "Голос Юга" № 52 від 5 березня 1911 р., у якій виступив з ідеєю винесення заводу Ельворті, як й інших майбутніх фабрично-заводських комплексів, за межі міста. "Місту вже час більше думати про своє майбутнє, писав він, - й не заохочувати все те, що йому на згубу" [55]. Завод Ельворті, на думку П. Рябкова, становив собою загрозу для усього живого не лише тому, що він отруював повітря, але й тому, що забруднював своїми відходами р. Інгул. Окрім того, вода, відпрацьована на заводі, текла через більшу половину міста до Інгулу не по трубах, а безпосередньо обабіч бруківки.

Логічним продовженням розпочатого П. Рябковим екологічного руху на Єлисаветградщині стало його звернення, як члена Ради Товариства поширення писемності й ремесел, від 4 грудня 1911 р., до міського голови Д. Горшкова. У цьому зверненні П. Рябков виступив із пропозицією представити зібранню товариства розроблений ним проект про включення до програми його діяльності, як закладу просвітницького, широкої популяризації серед мешканців міста даних про "зелене царство". Під "зеленим царством" П. Рябков розумів виховання у громадському середовищі, особливо в дітей та підлітків, любові до рослин, пробудження у них інтересу до оточуючої природи, як до живого організму, виховання в населення бережливого та турботливого ставлення до рослинного царства. Щоб досягнути зазначеної основної мети "зеленого царства", розробленим П. Рябковим проектом передбачалося здійснити такі заходи:

- 1) якомога більше розширити програму викладання ботаніки у всіх школах;
- 2) заняття з ботаніки в школах проводити не у класі, а в основному на лоні природи – у саду, полі, лісі, щоб мертвий підручник якнайбільше замінити безпосередньо живими рослинами;
- 3) систематичними публікаціями в газетах та журналах на захист природи виховувати екологічно доросле населення міста;
- 4) створити екологічну організацію "Зелене царство", члени якої заохочували б кожного до озеленення свого двору та допомагали у цьому всім бажаючим [56].

Слід зазначити, що екологічні питання, підняті П. Рябковим ще на початку ХХ ст., не лише не втратили свого значення та актуальні у ХХІ ст., а навпаки ще більше загострилися. Окрім того,

відбулася глобалізація екологічних проблем, вирішення яких на сьогоднішній день є невідкладним завданням усього людства.

Як активний член Товариства поширення писемності й ремесел, П. Рябков взяв участь у підготовці та відкритті 20 жовтня 1913 р. в Єлисаветграді першого безплатного народного дитсадка для дітей віком від чотирьох до шести років. У статуті цього закладу зазначалося, що діти незаможних батьків звільняються від оплати за відвідування дитсадка. Таким чином, метою створення його було дати можливість малолітнім дітям найбідніших родин, проводити в дитсадку час з 8⁰⁰ ранку до 16⁰⁰ вечора. Перший в Єлисаветграді безплатний дитсадок було розміщено у приміщенні колишнього ремісничо-грамотного училища, на перехресті вулиць Вокзальної та Тюремного провулку [57].

Аналізуючи громадську діяльність П. Рябкова, постійно привертає увагу одна з основних рис його характеру – небайдужість до чужої біди, швидке реагування на несправедливість до людини будь-якого соціального походження, і більше того, постійна боротьба через пресу, листи до Миської Думи за відновлення справедливості й рівності в суспільстві. На найменшу несправедливість до будь-кого, П. Рябков реагував завжди досить болісно й активно. Багато разів, користуючись міським трамваем, він звернув увагу на те, що пільгами, які надаються учням, могли скористатися лише діти заможних батьків. У той час, як діти найбільш бідних верств населення, які відвідували безплатні народні училища, не могли ними скористатися. Як з'ясував П. Рябков така ситуація склалася у зв'язку з тим, що за правилом, пільгові квитки видавалися лише тим учням, на форменому капелюсі яких був герб училища, а тим у кого на голові платочки чи шапки, не прикрашені гербом, пільга не передбачалася. У результаті виходило так, що діти найбільш заможних батьків, які виховувалися в гімназіях, комерційних та реальних училищах, де була форма, користувалися пільгами, а діти бідняків її не мали. Таку ситуацію П. Рябков відкрито засудив в одній із своїх газетних статей. Окрім того, щоб надалі уникнути такої несправедливості до учнів міських і приватних закладів, П. Рябков запропонував видати всім учням особливі квитки від училища чи Миської Управи, які б підтверджували їх належність до того чи іншого навчального закладу [58].

Суспільно-політична ситуація у місті Єлисаветграді, як і в усій Російській імперії, особливо загострилася у 1914 - 1915 рр. в зв'язку з початком Першої світової війни, коли стали частішими випадки соціальної несправедливості. У 1914 р. найбільшого погіршення зазнало соціально-економічне становище робітників міста, велика частина яких залишилася без роботи, що означало без засобів до існування. Використовуючи дану ситуацію та розуміючи безвихідне становище робітничого класу, власники заводів вдавалися до зменшення оплати праці, доводячи її до мізеру. До таких представників буржуазії належала і Бекешина, яка написала замітку до газети "Голос Юга" № 20 за 1914 р., в якій висловила своє обурення з приводу того, що на її запрошення, яке було зроблене в міській столовій для безробітних, піти до неї працювати в село за 25 коп. у день та господарський харч, ніхто з обідаючих не відгукнувся. Прочитавши цю статтю П. Рябков був вражений поведінкою редакції газети. Він написав листа до редакції "Голос Юга", в якому засудив її дії: "Для мене не зрозуміла поведінка газети, де розміщено цього листа, при тому, без будь-якого коментаря. Виходить так, що обурення Бекешеної поділяє й вона, газета. Чи це так?" [59]. У цьому ж листі-зверненні П. Рябков цитує висловлювання безробітного З. Карево, які були опубліковані в газеті "Южнїє новости". У цей час його (З. Карево) дитина вмирала від голоду, і він просив передати членам комітету для допомоги безробітним: "Якщо так буде продовжуватись й надалі, то людському терпінню прийде кінець. Ні кров, ні пулі, ні сама смерть не зупинить нас. Краще покінчити відразу, ніж бачити наших дітей, які поступово вмирають з голоду." П. Рябков, критикуючи діяльність комітету, закликає його членів: "Вдумайтеся в ці слова відчаю, а потім зверніть увагу і на те, чи дійсно комітет допомагає і годує людей безробітних, чи, можливо, він годує хуліганів" [60].

На жаль, цей лист, який П. Рябков підписав "єлисаветградський старожил", до публікації допущений не був. У 1915 р. П. Рябков, не бажаючи більше миритися з існуючою в суспільстві несправедливістю, стає на шлях відкритої політичної критики місцевих органів влади, які забули про народ. Він пише ряд статей, у яких піддає критиці діяльність Миської Думи та Миської Управи. Однак, статті П. Рябкова політичного змісту починають блокуватися редакціями місцевих газет і не допускаються до друку. Деякі рукописи чорнових варіантів цих статей зберігаються в особистому фонді П. Рябкова, у одній з яких він писав: "Покладаючи на службовців занадто велику кількість обов'язків, віддаючи їх у розпорядження неосвіченої, грубої особи, Миська Управа звертається до їх патріотизму, до жертв навіть своїм здоров'ям, примушуючи їх працювати у нестерпних умовах, без вентиляції приміщень, серед шаф, темноти, купи справ, грязноти й нечистот. Засівши у

комфортабельно влаштованих кабінетах, міський голова, члени управи, мовби не помічають всього цього... А наша Міська Дума пливе на хвилях житейського моря без керма й вітрил. Я вже давно знаю, що наша безпартійна дума без власного обличчя і волі, йде на поводу в Міській Управі, склад якої, на превеликий жаль, не знаходиться на висоті розуміння суспільних задач й правильного ведення міського господарства" [61].

Через свої політичні погляди й переконання П. Рябков скоро став людиною небажаною в місцевих органах влади. Відразу, відчувши це, П. Рябков не став чекати того часу, коли його, за звинуваченням у нібито протизаконних діях буде звільнено із займаної посади. Та й вік давав про себе знати. З цього приводу, у листі до проф. Ф. Вовка від 2 березня 1914 р П. Рябков писав: "...роботи різної, особливо громадської, значно прибавилося і роботи далеко не легкої та приємної, а в результаті – більше ворогів, ніж друзів. А тут ще й вибори гласних до Міської Думи, в які я також думаю балотуватися. Заняття також не із приємних, але необхідне й пов'язане з відмовою від посади міського землеміра. Служба ця мене обтяжує й узявся я за неї лише з наміром послужити місту. Однак, зробити все те, що я хотів, звичайно, не можливо, так як для цього необхідно було б у Думу і Міську Управу нових людей, вигнати звідти хапуг, а це в даний час зробити набагато важче, ніж будь-коли. Разом з тим, мій темперамент і непокірність підказують боротьбу, яка може закінчитися для мене сумно. Моє серце, як і Ваше, починає боліти, й досить сильно ..." [62] У зв'язку з цим 28 вересня 1915 р. П. Рябков подав заяву про звільнення: "Незважаючи на моє бажання служити місту і його інтересам за законами совісті, за обставинами, не зовсім залежними від мене, я змушений просити звільнити мене з посади міського землеміра" [63].

Таким чином, 1 листопада 1915 р. згідно резюме міського голови з ряду причин суб'єктивного та об'єктивного характеру П. Рябков змушений був залишити службу міського землеміра Єлисаветграда. Останньою справою, яку виконав П. Рябков, перебуваючи на цій посаді, був складений ним план Єлисаветграда в масштабі 200 та 100 сажнів у дюймі. Для створення цих планів за основу ним була взята зйомка міста, здійснена в 1913 – 1915 рр. Першим Московським Землемірним Бюро [64].

Залишивши посаду міського землеміра з причин, не залежних від нього, П. Рябков і надалі, як людина, яка мріяла перетворити рідне місто за найкращими європейськими зразками в місто-сад, продовжував цікавитися подальшим плануванням та розбудовою Єлисаветграда. У 1916 р. дізнавшись про оголошений Міською Управою конкурс на кращий проект розширення міста, шляхом відводу нових кварталів, й ознайомившись із проектами, розробленими Міською Управою, П. Рябков запропонував свій. Проект П. Рябкова складався з двох кольорів – жовтого та голубого. Жовтим кольором на проекті П. Рябкова були позначені нові спроектовані квартали, які відводилися для повного заселення й забудови. Жовті квартали були розміщені П. Рябковим на підвищених частинах міської землі, як найбільш придатні для поселення. Голубим кольором були позначені квартали, призначені для садів, скверів, парків тощо. На думку П. Рябкова, за умови практичної реалізації цього проекту Єлисаветград перетворився б у місто-сад із масою повітря та світла, які сприяють подовженню людського життя [65].

На початку 1917 р. військові поразки, великі втрати в армії, розруха народного господарства, голод у промислових центрах, дезорганізація урядового апарату налаштували проти царизму найширші верстви населення Росії. У січні та лютому 1917 р. по всій країні прокотилася хвиля масових страйків та демонстрацій. Трудящі вимагали миру, хліба, волі. 23 лютого 1917 р. у Росії почалася революція, її початком став страйк протесту проти нестачі продуктів, який оголосили петроградські робітники.

Аналізуючи політичну ситуацію, яка склалася в Єлисаветграді, не можна заперечувати того факту, що тодішній Єлисаветград у момент закінчення жакливого боротьби, перебував у глибокій політичній сплячці. У той час, коли ряд промислових центрів України та Росії кипіли і бурлили революційним вогнем, тут тільки починалося зародження політичних партій [66]. Це зумовлювалося відсутністю бази для організації суспільних і самостійних політичних груп, тоді коли Петроград і Москва пройшли вже перше бойове лютневе хрещення. Первинними політичними утвореннями соціал-демократичного спрямування на Єлисаветградщині були невеличкі групи й групи місцевого робітничого класу та молоді.

Події Лютневої революції 1917 р. захоплюють і П. Рябкова, який незважаючи на свій досить поважний вік, 69 років, стає активним політичним діячем Єлисаветграда. "Я, - згадує П. Рябков в автобіографії, - стаю на чолі ініціативного гуртка молоді, входжу до Ради робітничих і солдатських депутатів, мене обирають товаришем голови у президію, а також членом виконкому, головою об'єднання міста з селом. Беру участь у конференції вчителів" [67].

Становлення РСДРП на території Єлисаветграда безпосередньо розпочалося після приїзду до міста на початку вересня 1917 р. партійного працівника із Петрограда товариша Закса (Гладньов), в особі якого група більшовиків отримала досить досвідченого і політично обізнаного працівника. Саме він на засіданні організації РСДРП 13 вересня 1917 р. від імені групи більшовиків заявив про те, що в Єлисаветграді утворилася фракція більшовиків. 17 вересня 1917 р. в місті було скликано перше організаційне зібрання більшовиків, на якому остаточно було ухвалено – створити у Єлисаветграді самостійну організацію РСДРП (більшовиків) [68]. На початку 1918 р. в Єлисаветграді вперше було встановлено радянську владу. У цей же час радянською владою, при комітеті Народної освіти була зроблена спроба відновити в Єлисаветграді музей змішаного типу, завідуючим якого було призначено П. Рябкова. Однак, під час громадянської війни все, що було до цього зібрано в музеї, знову було розграбовано та розібрано господарями експонатів [69].

Отже, П. Рябков був дійсно унікальною особистістю, яка ніколи не зупиняється на досягнутому. Життєдайна сила й енергія, дані П. Рябкову від природи, дозволили йому навіть у 69 років одночасно активно займатися суспільно-політичною, громадською та науковою діяльністю, в якій не останнє місце належало просвітницькій роботі. Необхідно віддати належне П. Рябкову, який був талановитим лектором. Він високо цінував історичну науку та знання, які вона дає людям, і вважав, що кожна людина повинна знати історію людства, особливо історію свого народу. З цією метою П. Рябков готував лекції з історії, з якими безкоштовно виступав перед жителями Херсонської губернії. Його лекції з історії та краєзнавства завжди збирали чисельну аудиторію (не менше 100 чол.) та сприймалися з великою зацікавленістю [70]. Тематика читаних П. Рябковим лекцій була надзвичайно різноманітною. Так, в 1917 р. на Соколовських хуторах в м. Бериславі Херсонської губернії, ним була прочитана ціла серія лекцій, як з історії України, так і всесвітньої історії: "Селянський рух у Полтавській і Херсонській губерніях", "Безславні мрії земств в управлінні державою", "Надії покладені на Наполеона II", "Політичні вбивства" тощо. [71]

Серед рукописів лекцій П. Рябкова найбільш ґрунтовними є десять лекцій "Про доісторичну людину та її культуру", що були прочитані у 1920 р. в Єлисаветграді. У них він докладно розглянув історичний процес становлення та розвитку людини від найдавніших часів до залізного віку, дослідив та проаналізував побут і вірування людини первісної, первіснообщинні шлюбно-сімейні відносини [72]. Мабуть, одна із найцікавіших лекцій цього циклу - "Стародавня людина - сучасниця мамонта", що була прочитана в Єлисаветграді 18 липня 1920 р. План цієї лекції складався з дев'яти питань. Сам П. Рябков, згадуючи у своїх нотатках, як була сприйнята слухачами його лекція "Первісна людина й бібілія", прочитана 13 серпня 1923 р. в Єлисаветграді, писав: "Лекція моя була чудово сприйнята аудиторією, яка на з'їзді складалася із робітників. Тривала вона, із перервою дві години, увага ж не спадала до кінця, і мене вітали аплодисментами. Слухачів же було до 150 чол." [73]. Роки давали про себе знати - у квітні 1925 р. П. Рябков залишив службу в державних установах, а 25 грудня 1926 р. на 78 році життя помер від гангрені [74].

Таким чином, П. Рябков, як громадський діяч, був справжнім патріотом, який в силу своїх фізичних і фінансових можливостей створював необхідні умови для збереження духовних цінностей українського народу. Найбільше зусиль і уваги П. Рябков, починаючи з 90-х рр. XIX ст., приділяв створенню необхідних умов для підняття культурно-освітнього рівня народних мас. Активний член єлисаветградського Товариства поширення писемності та ремесел П. Рябков був ініціатором і учасником відкриття в місті ряду культурно-освітніх закладів, доступних для найбільш вразливих верств населення. При цьому, він не лише виступав з ініціативою відкриття в місті культурно-освітніх закладів, але й підтримував їх матеріально. Окрім того, з метою підняття освітнього рівня народних мас П. Рябков займався й просвітницькою діяльністю. В умовах кінця XIX – першої чверті XX ст. самовіддана праця П. Рябкова на ниві освіти сприяла не лише підвищенню грамотності населення, але й формувала у його середовищі свідомих українців, патріотів своєї Вітчизни.

РОЗДІЛ 2

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ П. РЯБКОВА В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ

2.1. НАУКОВО-ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ ТА ДОРОБОК П.РЯБКОВА

П. Рябков був людиною надзвичайно різнобічних захоплень, серед яких вагомими є його наукові інтереси в галузі історії, а також археології. Історією, як наукою, він зацікавився під час навчання у Парижі в Російській Вищій школі соціальних наук (1901 - 1904 рр.) слухаючи лекції проф. М. Ковалевського, який особливу увагу приділяв вивченню соціально-економічних факторів суспільного життя. Як відомо, у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. більшість істориків дотримувалися позитивістського світогляду, у цьому відношенні проф. М. Ковалевський, а за ним й П. Рябков, не були виключенням.

Представники позитивізму поступово відмовлялися від традиційних схем та напрямків дослідження й переходили до вивчення соціально-економічної історії, прагнули заглибитися у внутрішню сутність історичних подій та явищ, ввести у науковий обіг та критично осмислити новий документальний матеріал [1]. Услід за М. Ковалевським, П. Рябков у своїх історичних дослідженнях особливу увагу приділяв вивченню соціально-економічних факторів. Великий інтерес у нього викликали питання про сільську общину - причини її утворення, значення та її місце в житті слов'янських народів, і, зокрема, в житті російського селянина. Значна увага, яку приділяв у своїх працях П. Рябков общині, певною мірою була обумовлена і його політичним світоглядом.

Сумлінний учень, який високо цінував М. Ковалевського, як науковця, П. Рябков частково перейняв його погляди про основні закони історичного розвитку суспільства. Зокрема, він поділяв думку М. Ковалевського про те, що збільшення населення, його густоти є головним фактором усіх змін в економічному ладі. Виходячи з цього положення П. Рябков вважав, що община є продуктом надзвичайно складних соціально-економічних змін, і перш за все, густоти населення. [2].

Разом із тим, слід зазначити, що формування методології наукових досліджень, а також історичних поглядів П. Рябкова відбувалося не лише під керівництвом М. Ковалевського. Значний вплив на П. Рябкова, як історика, справили праці видатного українського вченого М. Грушевського, концептуальні підходи якого до української історії він частково сприйняв. Працею всього життя М. Грушевського була багатотомна "Історія України-Руси", у якій він здійснив перший фундаментальний виклад історії українського народу з найдавніших часів до середини ХУІІ ст. Принципово новим у науковому методі М. Грушевського було те, що він запропонував вивчати насамперед історію народу, а не держави, що зумовлюється її підпорядкованою роллю з боку економічних, культурних і національних факторів. Квінтесенцією роздумів М. Грушевського була думка про те, що "общерусской" історії не було й не може бути, як немає "общерусской" народності.

Уперше П. Рябков довідався про видатного українського історика М. Грушевського та познайомився з його поглядами ймовірно, у Парижі під час свого навчання в Російській Вищій школі соціальних наук. У квітні 1903 р., завдяки ініціативі Ф. Вовка, М. Грушевського запросили прочитати курс української історії (квітень – травень 1903 р.) [3]. Перебування в Російській Вищій школі соціальних наук мало переломне значення не лише для творчості П.Рябкова, але й для М. Грушевського. До того він (Грушевський) був істориком соціально-економічних та суспільних явищ. Пізніше у 1909 р., з асимілювавши свої паризькі переживання та відповідну лектуру, у вступі до сьомого тому "Історії України-Руси" М. Грушевський називає себе "істориком соціологом" (с.УІІІ). Більше того, соціологія стала пасією М. Грушевського, яскравим проявом якої є заснування ним у 1919 р. у Відні "Українського соціологічного інституту".

Удруге послухати лекції М. Грушевського з історії України-Руси П. Рябкову довелося у Львові в липні 1904 р., під час перебування на наукових курсах, організованих Товариством прихильників української літератури, науки й штуки, головою якого був М. Грушевський [4]. В подальшому П. Рябков постійно тримав у полі зору наукову творчість М. Грушевського, й, по можливості, збирав його опубліковані праці. Зокрема, "Історії України-Руси", частина якої посідає почесне місце серед друкованих видань, що зберігаються в особистому фонді П. Рябкова.

У цілому, аналіз історичних праць П. Рябкова дає нам підстави стверджувати, що основу методології його науково-історичних досліджень становлять принципи історизму, об'єктивності та розвитку. У свою чергу, методологічні принципи в дослідженнях П. Рябкова реалізуються як через загальнонаукові методи – аналізу та синтезу, так і спеціальні методи дослідження, а саме: порівняльно-історичний, статистичний, генетичний.

Погляди П. Рябкова на актуальні проблеми української історії.

Наукові дослідження історії України, здійснені П. Рябковим свідчать, що з усіх історичних періодів становлення та розвитку українського народу найбільшу увагу й інтерес у нього викликали найдавніші часи, козацька доба й період ХІХ ст., коли Україна перебувала у складі двох імперій. Захоплення цими проблемами на початку ХХ ст. і особливо в 20-ті рр. ХХ ст., було характерним

для багатьох видатних українських вчених істориків, серед яких, мабуть, основною постаттю на історичній арені України був М. Грушевський.

Першим за часом написання було наукове дослідження П. Рябкова "Община в Росії та інших країнах" (1903 р.) [5]. Рукопис, цього наукового реферату, який становить собою центральне та найбільш ґрунтовне історичне дослідження П. Рябкова, зберігається в особистому фонді вченого.

В цій праці П. Рябков здійснив ґрунтовний аналіз такого соціокультурного явища Російської імперії XIX ст., як община. Ця зацікавленість, і, більше того, виявлений дослідником великий інтерес до цієї проблеми не були випадковими. Ще в молодому віці, беручи активну участь у політичній боротьбі, що розгорнулася на території Російської імперії в 60 – 70-х рр. XIX ст., П. Рябков захопився народницькими ідеями, серед яких питання селянської общини було центральним. Революціонери-народники, одним із яких був П. Рябков вважали, що селянське общинне землеволодіння в Росії є переконливим свідченням природної схильності росіян до соціалізму. Виходячи з цього, вони робили висновок, про те, що Росія може минути капіталістичну стадію розвитку і прийти до соціалізму швидше й безпосередніше, ніж Європа.

Однак, слід зазначити, що цю теорію майже повністю заперечувала соціально-економічна ситуація, що склалася на території України. П. Рябков це чітко усвідомлював, в зв'язку з чим у своїх дослідженнях про общину постійно підкреслював "російська община". На відміну від російського в українському селі поширеним було приватне землеволодіння, й деякі народники з розпачем говорили про "вроджену відразу" українців до общини. Відомий український революціонер-народник із кам'янець-подільської групи М. Стародворський також визнавав, що на Україні справа стоїть інакше. Наші люди являють собою буржуа, тому що вони пройняті інстинктом приватної власності. На думку М. Стародворського, схильність українців до приватної власності могла означати, що "Малоросія, ймовірно, стане бар'єром на шляху поширення соціалістичних ідей у Росії" [6]. Попри всі за і проти, П. Рябков до кінця свого життя був переконаний у прогресивності ідеї селянської общини. Більше того, йому була властива й певна її ідеалізація як соціокультурного явища, яке було найбільш характерним для російського народу.

У науковому дослідженні "Община в Росії та інших країнах", яке складається з двох логічних частин, П. Рябков здійснив детальний аналіз самого поняття община, її природи та значення в суспільному розвитку різних народів, і, зокрема, у житті слов'янського конгломерату. Уперше серйозно питання про общину в Російській державі, як відзначає П. Рябков, було поставлене в 60-х рр. XIX ст, у зв'язку зі звільненням селян від кріпосної залежності. Тоді проти общини виступили частково кріпосники, частково ліберали-західники, які бачили в ній лише затримку для правильного розвитку сільськогосподарської культури й промисловості. Однак, більшість західників й ліберально-прогресивних літераторів на чолі з М. Чернишевським були прихильниками общини та звільнення селян із землею на общинному праві, й саме у цьому вбачали запоруку найкращого майбутнього для російського народу. М. Чернишевський взагалі вважав капіталістичний лад, який на середину XIX ст. утвердився і став пануючим у більшості країн Західної Європи та Північної Америки, "...найгіршою із всіх тираній" [7].

У першій частині наукового дослідження П. Рябков ставить перед собою чітку мету, суть якої з'ясувати : яку роль у теперішній час відіграє община в житті російського народу; чи є вона регресивним початком у політичному, соціальному й економічному відношеннях; на чому тримається община; чи є вона чимось штучно створеним державою, дореформеним кріпосницьким укладом російського життя; чи не зобов'язана община своїм існуванням відсталості російського народу на шляху загальнолюдського прогресу" [8].

Аналізуючи політику царської Росії 60 – 70-х рр. XIX ст. по відношенню до селянської общини, П. Рябков зазначає, що вона, в першу чергу, не бажала корінних змін у звичаях російського селянства, й разом з тим, схилилася до думки про знищення селянської общини. Це було пов'язано з тим, що демократичні засади общини йшли в розріз з самодержавно-бюрократичним устроєм Російської імперії. Однак, згідно з "Загальним положенням про селян" 1861 р., російське самодержавство, в особі царя Олександра II, вирішило все ж таки залишити селянську общину, але при цьому, значно видозмінивши та прилаштувавши її до політичного й соціально-економічного устрою царської Росії. У результаті всі ці зміни, на думку П. Рябкова, занадто згубно позначились на селянській общині. Найістотнішого удару общині було завдано введенням інституту земських начальників, а також встановленням права вільного виходу із общини деяких її членів. Це безпосередньо вело до її неминучого знищення. "Бюрократія в общині баче свого ворога, оскільки все, що базується на колективізмі, у даному випадку землі, і на суспільності, самоврядуванні, а не на приватній власності і бюрократичному управлінні – йде в розріз з її інтересами" [9].

Далі у своїй праці П. Рябков, як прихильник соціалістичних ідей, який був впевнений, що основою соціалістичного укладу повинна стати саме сільська община, піддає жорсткій критиці буржуазну економічну теорію, розроблену послідовниками марксистської доктрини. Її представники, вважали, що община є не що інше, як анахронізм кріпосницької епохи, що вона по суті своїй гнобить особистість, не дає їй свободи у діях і перешкоджає технічному розвитку сільського господарства, а головне те, що община є найстрашнішим ворогом капіталістичного ладу в Росії [10]. У свою чергу П. Рябков, вважав капіталістичний лад – ладом, у якому панують нерівність й несправедливість. Розглядаючи становище різних соціальних груп у країнах Західної Європи, в яких утвердився капіталізм, П. Рябков зазначав, що там "...буржуазія завжди й усюди залишається попереду, забезпечивши собі повну свободу в діях. Зробивши на фронтах своїх громадських закладів написи: рівність, воля. вона безроздільно панує у світі, надавши всім іншим, що не перебувають у її рядах, майбутнє царство будь-яких свобод" [11].

У цілому, слід зазначити, що вперше всесвітню увагу до феномена російської общини привернув у середині XIX ст. прусський барон О. Гакстгаузен, який дав їй таку оцінку: "Общинний уклад є одним із найкращих і найцікавіших державних закладів, які тільки існують у світі" (1847 р.) [12]. У другій половині XIX – на початку XX ст. російська община була піддана детальному аналізу у працях Ап. Кареліна [13], К. Кочаровського [14], О. Кауфмана [15], М. Ковалевського [16] тощо.

Серед робіт останнього часу, на нашу думку, найбільш ґрунтовною є праця Б. Міронова [17]. Вона є першим у світовій історіографії узагальнюючим фундаментальним дослідженням соціальної історії Росії періоду імперії з кінця XVII ст. до 1917 р. Під новим кутом зору розглянуто широке коло проблем: географічне середовище і колонізація, територіальна експансія й національне питання, соціальна структура, еволюція сільської й міської общини, еволюція російської держави тощо.

За Б. Міроновим, основи общинного ладу селянського життя були закладені в Росії у XVI - XVIII ст. Протягом XVIII - першої половини XIX ст. при взаємній зацікавленості уряду й більшості селян відбулася уніфікація общинного ладу села по моделі передільної общини. Після реформ 60-х рр. XIX ст. раніше неформальна самодіяльна організація – община, з інституту звичаєвого права перетворилася в адміністративний осередок державного управління. Окрім того, общині було надано статус селянської станової корпорації з правом юридичної особи. Набуття общиною нового офіційного Статусу привело до деякої її бюрократизації. На відміну від П. Рябкова, який розглядав бюрократизацію общини як негативний процес, Б. Міронов бачить у ній надзвичайно важливі позитивні наслідки для селянства: 1) вона поставила общинний порядок на тривку юридичну основу; 2) сільська община перетворилася у станову корпорацію селянства, санкціоновану державою; 3) чітке визначення обов'язків общини, як офіційної організації в інструкціях і статутах, в той же час у значній мірі обмежувало свавілля поміщицької влади цими ж інструкціями [18].

У другій частині наукового реферату "Община в Росії та інших країнах" П. Рябков для того, щоб більш об'єктивно підійти до розуміння того, що таке община і яка її природа, вдається до екскурсу в далеке минуле не лише Росії, але й Європи. Цей екскурс в історичне минуле дослідник здійснив ще й для того, щоб довести той факт, що община, як форма суспільного розвитку є характерною не лише для слов'янських народів, як це вважалося в той час, а й для народів Європи, і навіть Африки. Серед історичних прикладів існування общини, наведених П. Рябковим, є індійська община, община у стародавніх євреїв, община в африканському племені кабалів, общинне володіння землею в греків тощо. Найбільше уваги П. Рябков приділяє германській марці, яка, на його думку, найближча до російської. При цьому він зазначає, що "...у Західній Європі проходили цілі століття, перш ніж община була знищена. У нас може статися так, що не пройде й ста років, як від неї не залишиться й сліду, і не тому, що в ній самій закладені елементи самознищення, а внаслідок впливу ззовні, потужно направлено з боку нинішнього державного устрою, а потім і буржуазного майбутнього" [19].

У кінці свого наукового дослідження П. Рябков робить висновок, що існування общини прямо не пов'язано з тим чи іншим устроєм державного управління. Вона може існувати в умовах будь-якого політичного режиму. Звідси, корені джерела общини слід шукати не у формах держави, а найбільш вірогідно, в економічній і соціальній структурі даного народу. Община є продуктом надзвичайно складних умов і, перш за все, густоти населення. У даному випадку, П. Рябков повністю поділяє думку проф. М. Ковалевського, який доводив, що "...збільшення населення є головним фактором всіх змін в економічному ладі" [20].

Серед історичних праць П. Рябкова присвячених стародавній історії України і, зокрема, проблемі походження українського народу, слід виділити дві найбільш об'ємні та фундаментальні – "Нариси про походження народів Росії, України, Кавказу й Фінляндії" [21], "Про скіфів" [22].

У "Нарисах про походження народів Росії, України, Кавказу й Фінляндії", час написання яких не встановлено, П. Рябков, зокрема, розглядає та піддає аналізу процес становлення українського народу, який за часів існування Російської імперії називався малоросійським. На думку дослідника, українці являють собою південно-руську групу слов'ян, яка за кількістю в чотири рази перевищує білорусів і у два з половиною рази поступається великоросам. П. Рябков переконаний, що саме українці є прямими нащадками полян, древлян, уличів, тиверців, які з найдавніших часів заселяли південь Росії. Однак, разом із тим, він робить висновок про те, що "Чистий тип українця-слов'янина до нас не дійшов, і сучасні українці є змішаними з тюркськими племенами кочівників" [23]. У цій праці П. Рябков подає й досить цікавий антропологічний портрет українця: "За своєю фізичною будовою (антропологічною) українці відрізняються високим ростом, темним забарвленням волосся (60 – 70%), смуглястим (загорілим) кольором шкіри, темними очима (карі), досить довгими ногами (стегна), порівняно великою короткою, круглою головою, великою скуластістю і плоскою переносицею (сліди монгольського впливу)" [24].

П. Рябков вважав Київську Русь першим могутнім державним утворенням східних слов'ян, яке стало колицкою, з якої "порівняно пізно під впливом різних етнічних, екологічних, географічних і політичних причин відбулося розділення на південно і північно русів" [25]. Назви ж Велика Росія і великоруський народ вийшли з офіційних кругів не раніше XVI ст., що у свою чергу було пов'язано з посиленням Москви й концентрацією навколо неї інших князівств. Термін "великий" поступово стає відмінною географічною і національною рисою країни й народів, що її населяли. У результаті вищезгаданих процесів попереднє ім'я Русь, загальне для всіх слов'ян і не слов'ян, що входили до складу Київської держави, замінюється словосполученням Росія Велика – Великоросія.

Вступаючи у наукову полеміку П. Рябков, зазначав, що деякі польські і українські письменники та історики, бажаючи відгородитися від народностей, із якими знаходяться в близькому етнічному зв'язку, намагаються довести, що "москалі" великоросіяни навіть не слов'яни і не руські, а є фіни й татари, які засвоїли собі "спорчену" слов'янську мову. Це зумовлено тими недобрими стосунками, які склалися. Зокрема, такого ж погляду дотримувався й М. Грушевський. На думку П. Рябкова, як ті так й інші "грішать проти істини", оскільки беззаперечним є той факт, що чистих етнічно-антропологічних типів уже немає і не може бути, а є лише змішані народності, якою без сумніву є тип великороса. У ньому не менше крові слов'янської, ніж в українцеві чи полякові. Тут же П. Рябков робить спробу визначити загальний антропологічний тип росіянина (великороса) – "Здебільшого ріст великороса - середній і вище середнього, череп незначною мірою довший, аніж в українців, лоб відкритий, очі голубі, сірі, рідко карі або чорні, шкіра світла, колір волосся переважно русий, обличчя не широке, ніс правильний, достатньо великий, інколи з горбинкою, груди широкі, але таз вузький" [26].

У науковому дослідженні "Про скіфів" (рукопис), здійсненому в 1916 р. П. Рябков, робить спробу аналізу походження кіммерійців та тибетських ісседонів, більше відомих під назвою скіфів, які відіграли неабияку роль у становленні й розвитку слов'янського конгломерату. Під час здійснення цього дослідження П. Рябков користувався домашньою бібліотекою Н. Яворницької. Тут він мав можливість ознайомитися з "Історією людства" під редакцією Гельмолта.

Аналізуючи зміст цієї праці П. Рябкова, можемо визначити, що вона є досить обґрунтованою, науковою і базується на широких історичних джерелах. У центрі цього дослідження було питання про роль, яку відіграли арійські племена у становленні українського народу. Першу появу арійських племен на історичній арені П. Рябков називає грандіозною. Більше того, він, як і видатний український історик М. Грушевський, був прихильником ідеї про те, що прабатьківщиною арійських племен була не Азія, а Східна Європа, звідки пізніше останні розселилися по всій Європі і більшій частині Азії. На думку П. Рябкова, достовірність такої гіпотези підтверджується тим, що арійська мова, як доведено вченими мовознавцями, повинна була виникнути у низинах Східної Європи. Окрім того, основою номадизму на початковому етапі його становлення було землеробство, і лише з часом арійці перейшли до кочового способу життя, основою якого стало скотарство. Однак, воно й надалі завжди залишалося більшою чи меншою мірою пов'язане із землеробством. Враховуючи землеробський характер арійців, П. Рябков проводить безпосередній зв'язок їх із скіфами, "... у племінних легендах яких плуг і ярмо згадуються як найбільш ранні предмети власності" [27]. Такої ж думки, щодо арійських племен та їх зв'язку з українським народом, дотримувався й М. Грушевський. У першому томі своєї фундаментальної праці "Історія

України-Руси", розглядаючи питання про прабатьківщину слов'ян він зазначив: "Перед усім треба зазначити, що за азійською правітчиною не промовляє ніщо, ся теорія уложила ся силою традиційного призвичаєння дивитись на Азію, як на вітчизну людського роду; одинокий момент, що промовляв би за нею – це лінгвістичні зв'язки індоєвропейців з семітами, але таких старих зв'язків до тепер не виказано, і ця теорія втратила кредит" [28].

Таким чином, П. Рябков, вслід за М. Грушевським, стояв на тих засадах, що велике індоєвропейське об'єднання (зване також індогерманським або арійським), до складу якого входили і предки (асимілятори) сучасних слов'янських народів, перед своїм розпадом на окремі групи й племена мешкало в Східній Європі. М. Грушевський іде ще далі й зазначає, що "Скотарське господарство - з одного боку, з другого - знайомість з медом, бджолою і ведмедем, засвідчена фактами мови, вказують як на найбільш правдоподібні місця індоєвропейської правітчини на пограниччє степу і лісу, що тягнеться в полуднево-західнім напрямі через східноєвропейську рівнину. У такім разі олов'яне, і навіть ще ближче – наш нарід може бути автохтоном на певній частині своєї території"[29].

В цілому, у своїх поглядах на процес становлення українського народу та пошуках прабатьківщини слов'янства П. Рябков був переконаний, що слов'яни є часткою індоєвропейського племені, першоосною проживання якого була Східна Європа, звідси – український народ на більшій частині сучасної території його проживання є автохтоном.

Цікавився й намагався вирішити П. Рябков і історичні проблеми, пов'язані з козацькою добою. П. Рябков досить часто мандрував по Дніпру, зупиняючись біля основних островів, на яких знаходилися козацькі січі, з метою їх дослідження. У своїх нотатках, які відносяться, ймовірно, до 10-х рр. ХХ ст. П. Рябков згадував: "Два роки тому я відвідав останні за часом Січі, і я там вже нічого не застав із того, про що так ще порівняно недавно писав проф. Д. Яворницький" [30]. На своєму улюбленому човні "Чудіна" П. Рябков сам без лоцманів неодноразово пройшов через усі дніпровські пороги. Це повинно було, на думку самого дослідника, сформувані у нього найбільш глибокі й об'єктивні уявлення про козацтво та його військовий дух і славу [31]. В цілому, процес виникнення, військового, й культурно-національного розвитку козацтва, є чи не центральною і найбільш яскравою сторінкою історії українського народу. Над вивченням історії козацтва, проблема якого є фундаментальною в історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. працювали такі видатні українські історики, попередники та сучасники П. Рябкова, як В. Антонович, П. Куліш, М. Костомаров, Д. Яворницький, М. Грушевський та інші. Основна увага дослідників щодо такого феноменального явища в українській історії як козацтво, зосереджувалася переважно на двох аспектах його історії. Це чинники виникнення козацтва та подіях Визвольної війни 1648 – 1654 рр. під проводом гетьмана Б. Хмельницького. У цьому відношенні не був виключенням й П. Рябков, одна з його історичних праць, час написання якої не встановлено, "Нариси про боротьбу Б. Хмельницького за звільнення та приєднання України до Московської держави" безпосередньо присвячена Визвольній війні українського народу середини ХVІІ ст. [32].

Стосовно вирішення питання про основні причини та процеси, що лежали в основі виникнення козацтва, П. Рябков, як і, зокрема, видатний український історик Д. Яворницький, автор трьохтомної фундаментальної праці про козацтво "Історія запорізьких козаків", серед причин, які обумовили виникнення козацтва, перевагу справедливо віддає соціальним та економічним факторами. Отже, П. Рябков дотримувався "уходницької" теорії, не заперечуючи разом з тим і ролі втеч селянських мас як соціального фактора. Окрім того, П. Рябков був переконаний, що виникненню козацтва передувало таке соціокультурне явище України як чумацтво, яке в період Київської Русі існувало сіє їасію і не під такою назвою. Однак, саме в його середовищі й були вироблені та довели свою ефективність артільно-общинні відносини при занятті економічними промислами. Ще більш глибокою та універсальною є концепція виникнення та генезису такого суспільного явища як козацтво, автором якої є М. Грушевський. Його відповідь на це питання далеко не однозначна. Насамперед, він прагне з'ясувати роль внутрішніх факторів, які обумовили появу козацтва. До перших вчений відносить посилення феодального гніту, який виштовхував з суспільного середовища різні верстви населення, передусім селян, до других – загрозу спустошливих вторгнень на українські землі з боку кочових народів – татар. Своєрідним прототипом козацтва вчений, в першу чергу, вважає кочове населення степових районів періоду Київської Русі. Взагалі, М. Грушевський дотримується тієї думки, що козацтво - це продукт всього попереднього соціального та економічного розвитку українського народу [33].

У нарисі П. Рябкова "Про боротьбу Б. Хмельницького за звільнення та приєднання України до Московської держави" подається цілісна й об'єктивна картина подій часів Визвольної війни 1648

– 1654 рр.: її причини, хід та наслідки для українського народу. Особливістю даного дослідження є неодноразові цитування промов та змісту листів із приватного листування основних діячів цієї боротьби, а також точне й детальне подання змісту деяких договорів, які підписав Б. Хмельницький зі своїми противниками та прихильниками. На жаль, нам не відомо, якими джерелами користувався П. Рябков при здійсненні цього дослідження. Однак, у зв'язку з вищезазначеним, можна припустити, що він користувався деякими копіями документів, зроблених з оригіналів, які були складовою частиною архіву Запорізької Січі знайденого у січні 1876 р. в Єлисаветградській земській лікарні [34]. З цього приводу в особистому фонді П. Рябкова знаходимо окрему справу "Нариси про архів Запорізької Січі", у якій він докладно розповідає про долю, цього овіяного легендами архіву, базуючись при цьому на даних архівних документів Міської Управи, до яких він мав доступ [35].

За даними П. Рябкова заслуга у збереженні для науки архіву Запорізької Січі належить професору Київського університету В. Демченко. Саме він 12 березня 1876 р., якимось чином, узнавши про місцезнаходження архіву, звернувся з листом-проханням до, ймовірно, свого давнього знайомого М. Бошняка, який у той час працював в Єлисаветградському земстві, у якому писав, що "...за наявними у нього даними архів Січі Запорізької волею долі опинився в Єлисаветградській земській лікарні, де й ховається до цього часу від очей цікавих". Далі в листі він зазначає, що Київський університет бажає зберегти для науки, наскільки це ще можливо, цей надзвичайно важливий історичний матеріал, у зв'язку з чим просить передати архів Запорізької Січі до університету. В. Демченко повідомив й про те, що проф. В. Антонович, як віце голова комісії по створенню Київського центрального архіву, вже також зв'язався з паном П. Зеленим із приводу організації передачі вказаного архіву до Києва. Сам В. Демченко виказував й велике хвилювання з приводу того, що Єлисаветград більше тяжіє до Одеси, а тому й може виникнути думка передати архів туди. У зв'язку з цим, намагаючись переконати М. Бошняка у зворотньому, проф. В. Демченко писав: "Не лише за Київським патріотизмом, а й зовсім на звичайних підставах ми думаємо, що краще місце для Запорізького архіву – Київ, а не Одеса!.... Київ – це центр усього місцевого життя, утому числі і Запорізького. Історія одного без другого буде розірваною історією" [36].

17 вересня 1876 р. М. Бошняк звернувся з листом до Єлисаветградського міського голови - К. Турчакова, у якому виклав прохання професора Київського університету В. Демченка. У результаті, на засіданні Єлисаветградської Міської Думи, що відбулося 18 вересня 1876 р. було ухвалено: "Передати Київському університету архівні справи Запорізької Січі безповоротно" [37]. Заданими історика О. Апанович архів Коша Запорізької Січі у 1777 р. був переданий до фортеці св. Єлисавети. Однак, після того, як у 1784 р. фортеця була ліквідована, архівні справи Запорізької Січі опинилися у Катеринославському повітовому суді [38]. Ми можемо лише припустити, що певна кількість документів архіву Запорізької Січі, долю яких й описав у своєму дослідженні П. Рябков, якимось чином залишилась у фортеці, і лише в 1876 р. випадково була віднайдена.

Однак, повернемося до праці П. Рябкова "Нарис про боротьбу Б. Хмельницького за звільнення та приєднання України до Московської держави". Аналізуючи події Визвольної війни українського народу, до основних її причин П. Рябков, у першу чергу, відносив соціально-економічні причини, а вже потім, як другорядні називав політичні та релігійні. Такої ж думки дотримувався й видатний український історик М. Грушевський, який, докладно аналізуючи події Визвольної війни 1648 – 1654 рр. писав: "Рухова сила сього великого перевороту була продиктована соціально-економічними умовами боротьби за визволення українських мас" [39]. Грандіозне, небачене до цього часу в Україні всенародне повстання, що поступово охопило майже всю територію України, підвладну Речі Посполитій, переросло у справжню боротьбу за національне визволення та створення власної державності.

Аналізуючи внутрішню політику, яку проводив Б. Хмельницький, П. Рябков особливу увагу приділяє вирішенню Б. Хмельницьким долі посполитих (селянства) на звільненій від поляків території. На жаль, у перших договорах і, зокрема, у Зборівському договорі 1649 р. Б. Хмельницького з польським королем нічого не говорилося про становище селянства, оскільки в той час уся його увага була сконцентрована на козацьких вільностях і правах. Більше того, у цей період поляки намагалися нав'язати Б. Хмельницькому думку про те, що він повинен повернути панів, й змусити селян їм підпорядковуватися як і раніше. З приводу цього, відданий полякам А. Кисіль говорив: "Краще спробувати розпочати війну, аніж мати підданих і не володіти ними."

Пізніше, уже в 1650 р., Б. Хмельницький зробить спробу вирішити селянське питання. Так, в одному з пунктів його вимог, запропонованих полякам, зазначалися: "... щоб у трьох воеводствах: Київському, Брацлавському, Чернігівському жоден пан землевласник не мав влади над селянами. Нехай живе, якщо бажає, користуючись при цьому однаковими правами зі всіма й, підкорюючись

козацькому гетьманові" [40]. Однак, саме в цей час військова фортуна почала зраджувати Б. Хмельницькому, а тому він не міг уже відстоювати свої вимоги у незмінному вигляді. Більше того, на думку П. Рябкова, непослідовність, яка, можливо, корінилася в небажанні і самого Б. Хмельницького докорінно вирішити селянське питання, часто призводила до непорозумінь і навіть військових братовбивчих конфліктів між козацькою старшиною та селянством. Цей конфлікт між козацтвом і селянством найбільш детально П. Рябков дослідив у своєму науковому рефераті "Закріпачення селян у Малоросії", що був підготовлений та прочитаний ним у Російській Вищій школі соціальних наук на кафедрі проф. М. Ковалевського [41]. Основним джерелом цієї праці стало дослідження, здійснене О. Лазаревським – "Малоросійські посполиті селяни 1648-1785 pp", яке було надруковане в 1866 р. у Записках Чернігівської губернської статистичної комісії. У праці "Закріпачення селян у Малоросії" П. Рябков, аналізуючи рішення земельного питання в ході Визвольної війни, зазначає, що ще до свого приєднання до Московської держави українці остаточно вигнали польських панів із своїх володінь і відібрали у них землі. Спочатку земля польських панів, як складова частина Малоросії, потрапляла у володіння всього народу й фактично знаходилась у володінні тих, хто її обробляв" [42]. Однак, таке становище продовжувалося на думку О. Лазаревського, до якрі приєднується й П. Рябков, зовсім недовго. Оскільки, "... право на землю пред'явили її визволителі, яким вона повинна була належати по праву завоювання. І хоча у визволенні Малоросії від поляків приймав участь увесь народ, однак реальними визволителями козаки вважали виключно себе" [43]. Пізніше саме за козацьким станом, яке мало обов'язок захисту Вітчизни, й було закріплено право на вічне володіння землею, а саме воно було звільнене від будь-яких інших повинностей.

До сьогодення часу історики не перестають вести наукові дискусії, про те, що сталося з Україною 8 січня 1654 р., що то було - возз'єднання, приєднання, військовий союз чи протекторат московського царя над Україною?! Слід зазначити, що історична дискусія з цього приводу має класичний характер, оскільки була започаткована істориками ще в XVII – XIX ст. Однак, найбільш науково обґрунтований вигляд, на нашу думку, вона отримала у працях М. Грушевського, хоча і в його оцінках Переяславського договору і так званих Березневих статей 1654 р. також чимало суперечливого. Визнаючи добровільність цього акту, М. Грушевський одночасно кваліфікує його юридично-правовий аспект, то як протекторат, то як тимчасову угоду, то як військовий ("мілітарний") союз. Інший видатний український історик, етнограф та археолог Д. Яворницький у своїй трьохтомній фундаментальній праці про козацтво з цього приводу писав: "Ведучи боротьбу протягом восьми років за волю й самостійність своєї вітчизни, Б. Хмельницький під кінець переконався, що Малоросії самій не втримати своєї самостійності, а тому вирішив за краще віддатися "у протекцію" до могутнього государя і свою увагу зупинив на російському цареві "східному православному монархові" [44]. Перш ніж прийняти таке рішення, як зазначає Д. Яворницький, Б. Хмельницький звернувся до козаків запорізьких, чекаючи від них поради. На що останні політично відповіли Б. Хмельницькому: "Московська протекція справа добра й досить бажана, однак, при заключенні умов з Москвою, необхідно спостерігати за тим, щоб від того не вийшло чого-небудь "шкідливого" для вітчизни української..." [45].

Вже з назви дослідження П. Рябкова "Нарис про боротьбу Б. Хмельницького за звільнення й приєднання України до Московської держави", стають зрозумілими його погляди на цю подію – він не сприйняв ідею "возз'єднання", яка з'явилася в українській історіографії XIX ст. (напр. див.: П. Куліш "Історія возз'єднання Русі"). Докладно аналізуючи Березневі статті 1654 р., які офіційно закріпили юридичний статус України у складі Росії, як політичної автономії, а також аналізуючи зовнішню політику Б. Хмельницького, П. Рябков схиляється до тієї думки, що сам Б. Хмельницький розглядав події 1654 р., насамперед, як входження України "під високу царську руку", тобто під протекторат Російської держави.

У цілому, військово-політичний союз України й Московщини, як вважає О. Апанович, поступово перетворився на панування Москви над Україною. Переяславська угода, складена для забезпечення української державності, стала пасткою для неї. Вона започаткувала той трагічний комплекс україно-російських відносин, який з вільного союзу зробив кайдани 300-літньої неволі й ворожнечі. І все ж, Переяславська угода не була для України ні трагедією, ні ганьбою. Історик не може оцінювати події їх, наслідками – лише причинами. Чим далі відходила Москва від духу й букви Переяславського договору, цупко тримаючись, однак, за цей для неї трамплін для опанування Східною Європою, тим більшого значення надавала йому українська сторона. Адже, навіть, сфальсифікована, спотворена, знівечена й зламана Москвою "Переяславська Конституція" (М. Міхновський), залишилася назавжди, кажучи словами великого українського патріота державника

XVIII ст. (Пилипа Орлика), "найси́льнішим й найперемо́жнішим аргумен́том і доказом суверенно́сті України" [46].

Не визнає ідеї "возз'єднання" України й Росії і М. Брайчевський. Виходячи не лише з історичного контексту, але й з філологічного визначення слова "возз'єднання", яке за тлумачним словником Д. Ушакова означає "воссоєдинение – соєдинение вновь, присоєдинение отторгну́того", він робить висновок: "... возз'єднувати Україну з Росією неможливо, якщо визнавати існування українського й російського народів, як окремих етнічних частин східного слов'янства. Звідси, у січні 1654 р. Українська держава добровільно визнала протекторат Московської держави і ввійшла до її складу при умові точно визначеної угодою автономії. Отже, це був акт приєднання Української держави до Російської [47].

Таким чином, творчий спадок П. Рябкова є цінним для історичної науки, у першу чергу, з точки зору дослідження його історичних поглядів. Разом із тим, створені на основі матеріалів видатних істориків того часу – М. Ковалевського, Д. Яворницького, М. Грушевського, О. Лазаревського, М. Костомарова - наукові праці П. Рябкова віддзеркалюють не лише погляди освіченої української інтелігенції на національну історію, але й певною мірою – стан української історичної науки наприкінці XIX – першій чверті XX ст., основні проблеми, що ставила вона перед дослідниками.

Більше того, здійснений нами аналіз історичних праць П. Рябкова дозволяє глибше осмислити сутність епохи, конкретику історичних умов, за яких вони були створені; з'ясувати історичні, пізнавальні, філософські погляди дослідника на процеси та явища. Для історика важливі не тільки події, яких торкається П. Рябков, а й те, як він розглядає соціальні проблеми, як відбиває й оцінює певні історичні факти, осмислює їх, тобто/його історіософські та естетичні позиції.

Нам не вдалося виявити рукописів П. Рябкова на українській мові. Однак, проукраїнська ідейно-тематична спрямованість його праць, в поєднанні з українською самоідентифікацією, яку П. Рябков змушений був приховувати під оболонкою офіційної "російськості", дозволяє, беззаперечно, включити всю його наукову спадщину до скарбниці української науки та культури.

2.2. НАУКОВІ ДОСЯГНЕННЯ П.РЯБКОВА В ГАЛУЗІ АРХЕОЛОГІЇ

Про захоплення й заняття П. Рябкова археологією мало кому відомо, та деякі архівні матеріали, щодо його діяльності в цій галузі свідчать, що він був прихильний до віднайдення та подальшого вивчення й збереження старожитностей. Тому вагому складову частину наукової спадщини П. Рябкова становлять археологічні розвідки та дослідження, організовані ним на території Єлисаветградщини і присвячені вивченню найдавнішого періоду в історії України. Археологічні дослідження П. Рябкова були зроблені в останні п'ятнадцять років його життя, які виявились найбільш плідними та творчими.

Археологічні дослідження на Єлисаветградщині були розпочаті ще в середині XVIII ст. Заселення краю відбувалося протягом кінця XVII – першої половини XVIII ст. Особливо сприяло освоєнню земель "дикого поля" будівництво в 1754 р. фортеці св. Єлисавети. Окрім селян-втікачів від гніту польських феодалів й турецьких гнобителів та переселенців із центральних районів Росії, значну кількість населення склали військовослужбовці прикордонних укріплень. Вони й опинилися біля витоків дослідження старожитностей краю. Восени 1763 р. у верхів'ях річки Інгулець за тридцять верст на північний схід від фортеці св. Єлисавети біля с. Кучерові Буераки групою солдат, за розпорядженням губернатора Новоросійського краю генерал-поручика О. Мельгунова, були розпочаті розкопки великого Кургана, відомого у місцевого населення під назвою Лита або Червона могила [1]. Зараз - це всесвітньо відома пам'ятка скіфської культури кінця VII – початку VI ст. до н.е., що має і третю назву – Мельгуновський курган. Являючи собою поховання великого скіфського воєначальника, можливо вождя чи царя, Мельгуновський курган започатковує розвиток української скіфології та в цілому археології. З нього починається вивчення археологічних пам'яток на території краю.

У першій половині XIX ст. на півдні України було досліджено ряд найважливіших пам'яток скіфо-античного періоду, а також продовжені дослідження старожитностей краю. На жаль, багато відомостей було втрачено, а деякі просто не фіксувалися. Відомо, що у 1826 р. в басейні р. Синюхи здійснив розкопки кількох курганів відставний поручик Абадаш. Опис розкопок та знахідки не збереглися, але, судячи з короткого звіту, деякі з розкопаних курганів були скіфськими.

У подальшому, з другої половини XIX ст., вивчення старожитностей краю проводилось особами, що представляли офіційні державні наукові інститути, перш за все Археологічну Комісію,

що була створена у 1859 р. Однак, самовільні поміщицько-селянські розкопки, що спричиняли велику шкоду для стародавніх пам'яток, продовжувались. У цей же час (1883 – 1892 рр.) археологічні дослідження на території краю проводив видатний український етнограф, історик та археолог В. Ястребов. В Олександрійському та Єлисаветградському повітах він розкопав 14 курганів і два (Литий та Мартоносський) дослідив повторно. У кінці XIX - на початку XX ст. за дорученням Археологічної Комісії у басейні р. Тясмин великі дослідження були проведені М. Бранденбургом, О. Бобринським, В. Хвойком. Протягом 1888. – 1909 рр. ними було розкопано та досліджено понад 150 курганів із похованням бронзи і скіфського часу. Зі звітів П. Рябкова до ВУАК нам відомо, що протягом 1910 – 1925 рр. у степовій частині краю він здійснив ряд археологічних розкопок [2]. Наполегливість та працьовитість дозволили йому зробити посильний внесок у вивчення археологічних пам'яток найдавнішого минулого України. П. Рябков розкопав 13 курганів, в яких виявив та дослідив понад 40 різночасних поховань, а також обстежив три поселення [3]. Про археологічні розкопки та завдання, які ставив перед собою П. Рябков, ми частково дізнаємося з його листів до проф. Ф. Вовка, в яких він неодноразово розповідав про згубні дії кладошукачів та відсутність у Єлисаветграді спеціалістів у сфері археології. Особливий інтерес у П. Рябкова викликали стоянки доісторичної людини, про що він у березні 1914 р. писав проф. Ф. Вовку: "Існують деякі прикмети того, що і наші південні степи мають її сліди. На жаль, немає тут ні однієї людини, підготовленої до їх розшуку. Наші археологи й уявлення не мають про це. Я з одним був на розкопках і він знає менше ніж знаю я. Є у нас лише один В. Гриневиц, завідуючий Херсонським міським музеєм, але й він занадто зайнятий і захоплюється переважно вивченням городищ Подніпров'я. Район же Єлисаветграда, мало кого цікавить" [4].

З метою збереження для науки пам'яток старовини П. Рябков починаючи з 1910 р. сам удається до цілої низки археологічних розкопок. Свій перший курган П. Рябков розкопав у квітні 1910 р. Курган цей знаходився в с. Новомиколаївці Єлисаветградського повіту. Його діаметр становив 11 м, а висота 0,5 м. У кургані дослідником було виявлене одне поховання, приблизно, періоду бронзи. Кістяк, знайдений у кургані, лежав випростано на спині. На самому кістяку було знайдено перержавілий бронзовий браслет, дрібне намисто (бісер) та мініатюрний глиняний глечик з однією ручкою (висотою біля 15 мм). Усі речі, а також череп, знайдений у кургані, були відіслані П. Рябковим до Петербурзького університету проф. Ф. Вовку [5]. В цьому ж 1910 р. П. Рябков побував у Києві, де йому довелося особисто познайомитися з Н. Біляшівським та В. Хвойком. Можемо припустити, що П. Рябков отримав від них певні вказівки та наукові поради про техніку проведення археологічних розкопок [6].

Остаточне становлення стійкого й цілеспрямованого інтересу до археології у П. Рябкова відбулося під час його перебування, з травня 1911 р. по жовтень 1915 р., на посаді міського землеміра Єлисаветграда [7]. У цей період він активно працював над проблемами благоустрою міста, невідкладними вважав вирішення питань його санітарно-гігієнічної організації та озеленення. Складовою частиною його обов'язків, як міського землеміра, було здійснення нарізки нових кварталів під забудову. Під час цієї роботи він і зіткнувся з нагальною потребою невідкладного археологічного дослідження відповідних ділянок міської землі.

Слід зазначити, що П. Рябков, який об'єктивно оцінював свої знання з археології, мріяв здійснити хоча б одну археологічну розвідку під керівництвом проф. Ф. Вовка і, таким чином, підняти свій рівень знань. В одному з листів адресованих Ф. Вовку від 2 березня 1914 р. П. Рябков писав: "Маю ще до Вас велике прохання. Повідомте, якщо буде час написати хоча б декілька рядків, чи плануєте Ви у найближчий час, будь-які екскурсії в області етнографії, археології самі особисто, або під керівництвом когось із Ваших учнів? Мені б хотілось, організовуючи наш музей, на практиці ознайомитися з технікою розкопок, розвідок" [8].

В 1916 р. П. Рябковим у басейні р. Інгулець у с. Піщаний Брід було розкопано два кургани ("А" і "Б"), в яких знайдено одинадцять поховань епохи бронзи [9]. Особливо цінними були археологічні матеріали, знайдені в кургані "А", що розташовувався на лівому березі р. Інгулець при її впадінні у р. Кам'янку.

Поховання 3. В ямі на глибині 0,65 м лежав кістяк у скорченому положенні на лівому боці головою на схід. Ліва рука, простягнута вздовж тіла, права, зігнута, знаходилася на грудях. Біля живота знайдені кістки від ребер барана або свині, тут же була знайдена й кістяна пластинка овальної форми з більшим отвором посередині і меншим збоку.

Поховання 4. Кістяк лежав у "дуже скорченому виді" на правому боці головою на схід. Фаланга лівої руки знаходилася біля обличчя, права лежала на грудях. У голові стояла банкрвидна поսудина.

У цей же час у м. Олександрії П. Рябковим було розкопано ще один курган, який знаходився у південно-західній частині міста на лівому березі р. Інгулець. Його висота становила – 4 м, діаметр – 40 м. Знайдено дев'ять поховань епохи бронзи, із них два зрубних (№ 1, № 8). Поховальні ями – прямокутної й овальної форми. Поховання № 8 мало дерев'яне перекриття. Обидва поховання одиночні, дорослі. Кістяки лежали в скорченому вигляді на правому та лівому боці, обидва орієнтовані головою на північний схід [10].

У подальшому, до 1949 р., археологічні дослідження в басейні р. Інгулець не проводилися. Лише у 1949 р., під час роботи експедиції АН УРСР під керівництвом А. Тереножкіна на городищі в Чорному лісі, у круглому укріпленні Чорноліського городища були знайдені культурні залишки пізньозрубного типу. В 1967 – 1969 рр. у верхів'ях р. Інгулець біля с. Воїновка археологом Н. Бокій були розкопані ще шість курганів епохи бронзи [11].

У цілому, наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст., наукове дослідження та вивчення історичного минулого українського народу, як і раніше, знаходилося переважно в руках приватного почину й здійснювалось, головним чином, лише не чисельною за кількістю високоосвіченою та патріотично налаштованою частиною української інтелігенції. Будучи одним із її гідних представників, П. Рябков, який до того ж вважав знищення пам'яток старовини злочином як проти науки, так і проти власного народу "з головою" поринув у археологічні розкопки. У своїй науковій праці "Минуле Новоросії" (1914 р.) він з цього приводу писав: "Знищити курган - це все одно, що вирвати цікаву сторінку з історії нашого краю, де ще за чотири – три тисячі років до нашої ери жили люди з зародками високої культури" [12].

Розуміючи, що пам'ятки старовини зникають з катастрофічною швидкістю й не маючи можливостей самостійно їх всі врятувати, П. Рябков неодноразово через пресу звертався до мешканців Єлисаветграда, небайдужих до старовини, із закликом організувати в місті Товариство любителів історії та старожитностей. Однак, на жаль, через відсутність зацікавлених у цьому осіб - безрезультатно [13].

Здійснюючи археологічні розкопки курганів, на які була так багата Єлисаветградщина, П. Рябков особливу увагу приділяв віднайденню та дослідженню черепів. При цьому глибоке обурення у нього викликав той факт, що дуже часто, навіть люди науки, досліджуючи стародавні могили, рятували речі, глечики і зовсім не звертали увагу на людські черепи та кістки, і більше того, навіть, знищували їх. У зв'язку з чим завдали антропологічній науці, що лише наприкінці ХІХ ст. почала привертати увагу археологів, непоправної шкоди. Сам П. Рябков приділяв антропології надзвичайно велику увагу, про що свідчить ціла низка його досліджень, серед яких "Нотатки про вплив раси на поступ людського розвитку" [14], "Людина" (наука про череп) [15], "Антропологічні й етнографічні матеріали про населення Галичини та Буковини" [16]. Більше того, ймовірно, що у 1914 р. за рекомендацією проф. Ф. Вовка, П. Рябкова було прийнято до Російського Антропологічного товариства [17].

Заслугою П. Рябкова є те, що, дослідивши понад сорок різночасних поховань, переважна більшість яких співвідносяться з неолітичною та бронзовою добою, він провів реставрацію та зібрав цілу колекцію людських черепів, фотографії яких зроблені дослідником, у 1917 р. були надіслані до Археологічної Комісії. Цей, на нашу думку, унікальний антропологічний фотоальбом містить у собі тридцять дев'ять фото, на двадцяти шести із яких знаходимо зображення людських черепів, знайдених П. Рябковим під час археологічних розкопок на території Єлисаветградщини [18]. Він дозволяє більш об'єктивно висвітлити питання про антропологічний склад племен, що проживали на території сучасної України в найдавніші часи.

Про археологічні дослідження, здійснені П. Рябковим, ми дізнаємося переважно з його звітів до Археологічної Комісії, а з 1924 р. до ВУАК. Так, із звіту П. Рябкова до ВУАК про археологічні розвідки, здійснені ним протягом 1923 – 1924 рр. встановлено, що в жовтні 1924 р. він повторно дослідив Велику могилу, більше відому під назвою Кучерява. Її діаметр дорівнював 68 м 36 см, а висота 5 м 23 см. На жаль, як зазначив дослідник, цей курган він знайшов зруйнованим та переритим кладощукачами, що фактично призвело до втрати його як цінної пам'ятки археології України. Спричинила до таких жадливих наслідків легенда, що заповонила розум місцевого населення, за якою у цьому кургані були заховані незліченні запорізькі скарби. До 1924 р. збереглася лише центральна ґрунтова могила, яку й дослідив П. Рябков. Ця могила була прикрита трьома величезними плитами граніту, із яких найбільша мала вагу до 40 – 50 пудів й, напевне, була піддана обробці людською рукою. Вона мала форму заповітої людини і нагадувала собою мумію. На задній частині цієї плити, якою вона була повернута до покійника, знайдено висічені три знаки у вигляді трикутників із заглибинами в кутах та різко окресленими двома боками. На думку П. Рябкова,

камінь цей є не що інше, як "груба" скульптура, яку можна віднести до так званих "баб" Не менш загадковим був і покійник, який лежав випростано на спині, головою на схід. Сам кістяк був занадто давнім, а тому при спробі його витягти кістки просто розсипалися. Від голови залишились лише деякі частини черепа, форма якого, на думку дослідника, відповідала доліхоцефалу [19].

Разом з тим свої знахідки та звіти про археологічні розкопки, здійсненні протягом 1924 – 1925 рр. П. Рябков, частково надсилав і до Одеського крайового історико-археологічного музею. При музеї діяла спеціальна комісія, яка займалася підготовкою матеріалів для "Вісника одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук". На його сторінках розмішувалися, головним чином, матеріали про етнографічні та археологічні дослідження здійсненні на території Херсонської губернії. В одному з номерів "Вісника..." за 1925 р. знаходимо звіт П. Рябкова та лікаря А. Доморацького про проведені ними археологічні розкопки влітку 1924 р. в басейні р. Інгульця, а також повідомлення П. Рябкова про його розвідки стоянок людини давньої на Зінов'ївщині у 1925 р. Так, влітку 1924 р. за два кілометри від Бобринецького району П. Рябковим було досліджено курган катакомбного типу - у якому, окрім фрагментів глиняного посуду, були знайдені залізний спис, бронзова стріла і майже повний кістяк коня. Тут же, серед каміння, що закривали вхід до могили, було виявлено "кам'яну бабу". На хуторі Скаловате Бобринецького району на правому березі р. Богодушна в розкопаному кургані ними було знайдено кістяк воїна в кольчuzі (довгоголового) при ньому кістяк коня й залізний спис. У кургані розкопаному на лівому березі р. Богодушної окрім людських та кінських кісток, а також черепків примітивного глиняного посуду, у самому центрі кургану, на глибині 103 см від верху у скорченому положенні на лівому боці головою на південний-захід, було знайдено цілий кістяк людини. Біля голови кістяка знаходився горщик оздоблений шнуровим орнаментом та уламок кремінного ножа [20].

Протягом 1925 р. П. Рябков здійснив дослідження ряду поселень на Зінов'ївщині біля с. Коротяк, с. Олексіївка та на Вербовій балці Бобринецького району. Особливо багатою на знахідки виявилася остання, на території якої були знайдені: бронзові стріли, фрагменти кам'яного молотка чудової роботи з рельєфним орнаментом і отвором для ручки, черепки від амфор. Недалеко від Вербової балки, яка знаходиться в 8 км на північ від м. Бобринця П. Рябковим був виявлений цілий некрополь із могил, покритих лише великими каменями. Тут же П. Рябковим було знайдено кам'яний леміш вагою в 23 фунти, який він передав до Єлисаветградського музею. Археологічному вивченню П. Рябков піддав і Чорний ліс, у самій гушавині якого ним було виявлене інше велике кладовище, площею 5-6 десятин. Воно складалося з великих і малих курганів, висота яких досягала 13-2 сажени. На думку дослідника, ці кургани, які інколи зливаються своїми підніжжями, давнього походження [21].

Окрім того, у другій половині жовтня 1924 р. П. Рябков дослідив ряд стоянок людини давньої, які згідно з розвідками, здійсненими у травні 1924 р., ймовірно, були розташовані в с. Гордо-Васильівці Бобринецького району, на схилах, що вели до р. Громоклеї. На думку П. Рябкова, саме тут слід шукати стоянки людини давньої, що жила в епоху палеоліту. Про дані цієї археологічної розвідки та свої припущення П. Рябков листом від 7 квітня 1925 р. повідомив академіка УАН П. Тутковського, а також відіслав йому й самі предмети, знайдені на стоянках [22].

Слід зазначити, що всі археологічні розкопки П. Рябков проводив за власний рахунок і в надзвичайно неблагоприємних умовах. У 1925 р. він звертався до Всеукраїнської Академії Наук з проханням видати йому відкритого листа для проведення археологічних досліджень та розкопок: "З ним я зможу заручитися великим сприянням місцевих радзакладів і сільської влади в виконанні археологічних робіт та створенні краєзнавчих гуртків" [23].

Серед археологічних праць П. Рябкова на особливу увагу заслуговує невелике наукове дослідження з археології "Про поховання в Росії" (1917 р.), що становить собою рукопис, написаний чорним чорнилом [24]. У цій праці П. Рябков, на основі власних археологічних розвідок та серйозній джерельній базі наукових робіт, серед яких праці М. Грушевського, Ф. Вовка, Л. Нідерле, В. Хвойко, М. Кондакова, здійснив ґрунтовний аналіз типів поховання, що були характерні для народів і племен, які в давні часи проживали на території Російської імперії. На нашу думку, найважливішою й найцікавішою у даній праці є спроба П. Рябкова дослідити антропологічний склад племен, що проживали на території України в неолітичну добу. Зокрема, він спробував дати відповідь на питання про те, чи були ці племена, однорідні з племенами, які в цей же час проживали на території Західної Європи. Докладно проаналізувавши та порівнявши дані археологічних розкопок у Приладожжі і Києві, він дійшов висновку, що це була одна раса довгоголових людей, при цьому однаковою була не лише будова їх, черепів, але й культура. Найулюбленишим місцем її проживання, на думку дослідника, було Придніпров'я, яким воно залишається і до цього часу.

У цілому, в результаті здійсненого наукового дослідження, дані археологічної науки дозволили П. Рябкову констатувати: "Неправильним буде виводити наших предків десь здалеку, оскільки вони є місцевими жителями (аборигенами краю), які поступово розселилися по всій території матінки-Русі, займаючи все нові й нові місця, які різнилися за флорою та фауною, у зв'язку з чим вони приймали й інший вигляд й вели інший спосіб життя"[25].

Окрім широкого дослідження слов'янського етносу в археологічному відношенні, у археологічному доробку П. Рябкова, значне місце займає і висвітлення проблеми походження так званих "баб", на які особливо була багата Херсонська губернія. Цей історико-культурний феномен надзвичайно зацікавив дослідника. У своїй науково-археологічній праці "Минуле Новоросії" П. Рябков спробував дати ґрунтовний аналіз та пояснення цього явища. Звичай ставити кам'яні стелі на могилах, згідно даних письмових джерел, був найбільш характерний для вихідців з Азії. Про їх походження, за наведеними даними П. Рябкова, ми маємо пряме свідчення Вільгельма Рубрука, який у 1253 р. був послом французького короля Людовика IX до монгольського царя Мангу-хана. Під час подорожі, йому довелося стати свідком здійснення традиційного поховання у половців (куманів). "Кумани, як зазначив В. Рубрук у своїх спогадах, мали звичай насипати великий пагорб із землі над могилою померлого, а також ставити йому стелу, звернуту обличчям на схід, яка в низу живота обома руками тримає посудину" [26].

Отже, на думку П. Рябкова, "баби" є витвором народу тюрсько-татарського походження, які знаходилися на низькому рівні інтелектуального розвитку, про що свідчить відсутність на "бабах" будь-яких написів. Саме слово "баба" у перекладі з турецької мови означає - ідол. П. Рябков вважав, що наші руські степи на шляху в кочових народів Азії були лише місцем тимчасової зупинки, у зв'язку з чим вони не залишили тут майже нічого, окрім поховань, на яких ставили так званих "баб". Стосовно фізичної будови "баб" можна сказати, що вони, як зазначив дослідник, носять всі риси народу, який їх створив: "... низьке чоло, плоске із широкими вилицями обличчям, завжди звернене на схід (звідки вийшли всі тюрсько-татарські племена), можливо, для нагадування про місцезнаходження батьківщини, велике тупе підборіддя, вузькі очі, маленький рот, приплюснутий ніс..." – ось портрет цих народів [27].

Пізніше "баби" набули певного культового значення і в житті слов'янського етносу. Майже про кожну з них у народі існувала легенда, а деяким із "баб", як свідчить проф. Д. Яворицький, навіть, поклонялися. Так, наприклад, "бабі", яка стояла на Чортотликській могилі, народ приписував різні чудеса, серед яких виліковувати від лихоманки.

Наприкінці XIX – на початку XX ст., під тиском духовенства й адміністрації "баби" зникли з наших курганів. Самому П. Рябкову, ймовірно, на початку XX ст. особисто довелося спілкуватися у м. Бериславі з церковним старостою П. Чечелем, який розповів, що років двадцять п'ять тому, коли будувалась одна з церков, селяни звозили десятки "баб", знятих з курганів, розбивали їх і закопували у фундамент майбутньої церкви. Такі заходи вони сприймали, як богоугодну справу [28].

Принагідно, зазначимо, що проблема взаємовпливу та взаємозв'язків кочових народів із східними слов'янами й Руссю є актуальною і сьогодні. Однак, багатогранна історія зв'язку Русі та Степу залишається ще до кінця не вивченою, головним чином, через брак джерел. Зауважимо, що сусідство двох світів упродовж понад тисячу років, відбулося в усіх сферах життя, але найбільше – у царині етногенезу кочового й осілого населення. Видатний вчений історик та археолог сучасної України П. Толочко наголошує, що гіркомовні народи зробили значний внесок у формування південно-руського етносу. При цьому беззаперечним, на його думку, є факт взаємного культурного впливу русичів і кочівників [29].

Подаючи докладний аналіз археологічних досліджень, здійснених П. Рябковим, не можна не згадати й про дві знахідки палого кістяка мамонта, що були віднайдені в результаті археологічних розкопок, проведених під його керівництвом на території Херсонської губернії, відповідно у 1916 та 1923 роках [30].

Перша знахідка палого кістяку мамонта у Херсонській губернії була виявлена у 1916 р. під м. Новогеорґієвським Олександрійського повіту, під час прокладання залізниці інженером Бусловим. Першим дізнався про випадкову знахідку завідуючий Херсонським музеем археології й етарожитностей В. Гошкевич, який відразу ж повідомив про це телеграмою свого товариша й співробітника П. Рябкова, а також запросив його допомогти провести археологічні розкопки. Згідно з даними, які залишив нам у своїх нотатках П. Рябков, скелет мамонта було виявлено під товщиною десяти сажнів післяльодникових моренних наносів. Кістяк знаходився у положенні ніби упавшої істоти, на коліна передніх ніг, причому кістки й отвори в них були заповнені м'яким річковим

гравієм. Найкраще збереглася голова мамонта з величезними бивнями, що лежала на землі. Однак, як відзначив П. Рябков, доставити кістяк мамонта до Херсона в музей, на жаль, так і не вдалося – у цьому завадили революційні події.

У 1923 р. в с. Полівці (Церанкове) Єлисаветградського повіту, випадково, при обвалі берега біля р. Інгул, був знайдений ще один кістяк мамонта. Вивчивши знайдені кістки, П. Рябков припустив, що й тут кістяк мамонта був цілим. Однак, дві великі повені, які призвели до обвалу берегових земель, зруйнували його. Повідомив працівників Єлисаветградського музею, про незвичайну знахідку місцевий учитель Т. Стрілець. У результаті для проведення археологічних досліджень було споряджено комісію у складі трьох осіб: представника політпросвіти, помічника завідуючого музеєм О. Войцехівського та П. Рябкова. Навесні 1924 р. з цією ж метою до с. Попівка знову було відряджено П. Рябкова. У цілому, для здійснення серйозних розкопок, як завжди, не вистачало грошей, а тому, фактично, тільки завдяки ентузіазму і самовідданій праці П. Рябкова були врятовані і передані до Зінов'ївського музею лише деякі частини кістяку мамонта, серед яких дві добре збережені щелепи, кістяки від черепа, частини ребер та кінцівок [31].

Останніми за часом об'єктами археологічних досліджень П. Рябкова були Михайлівське та Мартоноске поселення неолітичної доби. Перше поселення було відкрите в с. Михайлівці (воно ж Єлисаветградка), що розташоване у північній частині Херсонської губернії, інше в с. Мартоноске на р. Вісі, куди П. Рябков приїздив для огляду розритого кургану. Про відкриття поселень та Основні знахідки дослідник листом від 5 липня 1926 р. повідомив ВУАК. Додатками до цього листа є понад двадцять фотонегативів та замальовок від руки, простим олівцем, різного типу орнаменту виявленого П. Рябковим на глиняному посуді, на який особливо багатим виявилось Михайлівське поселення. Усі матеріали, зібрані на території двох вищевказаних поселень, були передані П. Рябковим до Зінов'ївського краєзнавчого музею, однак, на жаль, пізніше їх було втрачено. У цей час П. Рябкову довелося протягом не великого періоду співпрацювати з відомим українським археологом О. Макаренком, який, ознайомившись із знахідками Михайлівського поселення, висловив припущення, що це культура не слов'янська курганного періоду, а значно давніша. Сам П. Рябков, враховуючи велику різноманітність й різний рівень виготовлених глиняних виробів, знайдених на території Михайлівського поселення, був схильний до думки, що це поселення має шари різних епох і культур, починаючи від неоліту до бронзи, а можливо, й заліза [32].

У цілому, слід зазначити, що П. Рябков був у справі археологічних розкопок, як і більшість його сучасників, "самоучкою" й не мав спеціальної відповідної підготовки, що іноді, ймовірно, призводило й до певних помилок у діях та висновках. Критично ставлячись до своїх знань й свідомо розуміючи свою не завжди повну наукову компетентність із деяких археологічних проблем, П. Рябков підтримував постійний науковий зв'язок з членами Археологічної Комісії, а пізніше ВУАК. Саме до цих установ він надсилав усі ті археологічні предмети, що були йому незовсім відомими, для остаточного скрупульозного дослідження та наукового висновку.

Уданому відношенні П. Рябков не був виключенням, оскільки в той період, кінець XIX – початок XX ст., значна частина археологічних розвідок проводилася визначними представниками української інтелігенції, яка у більшості випадків, не мала спеціальної освітньо-наукової підготовки в галузі археології. Це у свою чергу, певною мірою, було зумовлено перехідним етапом у набутті археологією наукового статусу. Однак, від цього цінність здійснених ними археологічних розвідок і досліджень не зменшується, оскільки саме вони встигли врятувати те, що ще можна було врятувати від нищівних дій кладошукачів, а пізніше антинаукових заходів радянської влади.

Таким чином, аналіз архівних документів свідчить, що П. Рябков був прихильним до віднайдення та подальшого вивчення й збереження старожитностей. А тому вагому складову частину наукової спадщини П. Рябкова становлять археологічні розвідки та дослідження, організовані ним на території Єлисаветградщини. Маючи багату ерудицію, володіючи знаннями історичних та археологічних джерел, чисельних наукових праць П. Рябков із великим захопленням цілеспрямовано й послідовно займався археологічним вивченням рідного краю, багатого на археологічні пам'ятки. П. Рябкову вдалося зробити посильний вклад у вивчення та збереження археологічних пам'яток найдавнішого минулого України. Протягом 1910 – 1925 рр. він провів археологічні дослідження 13 курганів, у яких виявив та описав понад 40 різночасних поховань, а також обстежив три поселення. Окрім того, дослідивши значну кількість поховань, переважна більшість яких співвідноситься з неолітичною та бронзовою добою, П. Рябков провів реставрацію та зібрав велику колекцію черепів людини давньої (39 фото). У цілому, археологічні дослідження здійсненні на початку XX ст. П. Рябковим, збільшують можливості сучасного археологічного вивчення півдня України.

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНОЗНАВЧІ ПОШУКУВАННЯ П.РЯБКОВА

3.1. УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОС ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Етнографічні погляди та інтереси П. Рябкова.

Кінець XIX – початок XX ст. – це період, під час якого багато представників інтелігенції українського суспільства активно досліджувала та вивчала історію України, її культуру, традиції. Серед них почесне місце посідає досить колоритна особистість П. Рябкова. Науковий світогляд П. Рябкова, як уже було зазначено вище, остаточно сформувався в період його навчання у Парижі в Російській Вищій школі соціальних наук, Під впливом, головним чином, двох науковців -М, Ковалевського та Ф. Вовка, у П. Рябкова відбулося становлення системи історичних та етнографічних поглядів[1].

Уперше цілеспрямований інтерес до етнографії у П. Рябкова почав формуватися під час його перебування на засланні в Східному Сибіру. Перебуваючи на засланні в м.Середньо-Колімську Якутської губернії П. Рябков увесь свій вільний час займався вивченням етнографії та географії цього краю, частково дослідивши матеріальну й духовну культуру якутів [2]. Повернувшись у вересні 1884 р. із заслання на батьківщину до Херсона П. Рябков розпочав свої перші етнографічні дослідження українського народу. Найбільше уваги він у той час приділив вивченню такого допоміжного виду господарської діяльності українців, як рибальство. В цей період у нього пробудилася основна іскорка усього подальшого його життя – любов до українського народу, як окремої нації зі своєю високо розвинутою культурою, традиціями, історією. П. Рябков зрозумів, що традиції, народні звичаї, пісні, моральні засади, вся традиційна етнокультурна інформація може бути збережена лише через міжпоколінні зв'язки, які і є основою нації та всього національного життя. Потяг до цієї інформації є першоосновою справжнього патріотизму, який сповідував П. Рябков.

Становлення П. Рябкова, як вченого-етнографа, відбувалося під безпосереднім керівництвом українського вченого світового рівня проф. Ф. Вовка, який викладав у Російській Вищій школі соціальних наук. Своїми лекціями з етнографії та антропології Ф. Вовк зумів не лише зацікавити П. Рябкова, але й спонукав його до реальних практичних дій, спрямованих на всебічне вивчення етнографічних особливостей українського народу та його культури. Подальша довготривала тісна співпраця між ними на ниві етнографічних і частково археологічних досліджень сприяла тому, що проф. Ф. Вовк став не лише учителем, але й одним із найкращих товаришів та наукових однодумців П. Рябкова [3]. їх поєднували спільність наукових інтересів та безмежна любов до всього українського. Слід зазначити, що Ф. Вовк, як етнограф, одним із перших у вітчизняній науці застосував науковий метод в етнографії, звернув основну увагу на вивчення побутових особливостей, а не тільки фольклорних, як це практикувалося до цього [4]. Такого ж підходу, при дослідженні українського народу в етнографічному відношенні дотримувалися і його учні та послідовники, у тому числі П. Рябков. Як і вчитель, П. Рябков підходив до етнографії у широкому розумінні цього слова, тобто комплексно, глибоко вивчаючи матеріальне життя, побут, звичаї, обряди та пісенні надбання представників різних етнічних регіонів. П. Рябков вважав, що українці – це окремий відмінний від сусідніх слов'янських народів антропологічний тип, який "ма" цілком "б"рипнаЛЬНІ итнографічні бсоблйвості. Фанатично захоплений етнографією він не~до"ав про славу, визнання, вчені звання.

Перші етнографічні розвідки П. Рябковим були здійсненні під час його перебування на засланні в Східному Сибіру (1879 – 1884 рр.). Предметом його дослідження була матеріальна та духовна культура якутського народу. Слід зазначити, що у 80-х рр. XIX ст., незважаючи на те що

економічний розвиток Східного Сибіру зробив значний крок уперед, його культурний рівень продовжував залишатися занадто низьким. Особливо негативно на культурному розвитку краю відбилася соціальна політика російського самодержавства, його національний та адміністративний гніт. На початку 80-х рр. XIX ст. відомий дослідник Сибіру М. Ядринцев у своїх нотатках писав: "Відсутністю розумових і просвітницьких сил відрізняються взагалі всі провінції на сході. У цих віддалених провінціях немає розумових центрів, немає наукових товариств, які б могли розвивати потребу в знаннях" [5]. У таких умовах великий вплив на культурний розвиток Сибіру зробило саме політичне заслання, яке особливо посилювалося з середини XIX ст. Культурна роль його була різнобічною й багатогранною. Засланими, які в силу обставин свого життя, ставали підневільними жителями Сибіру, було здійснено багато не лише наукових досліджень спрямованих на вивчення історії, культури та традицій якутів, але й проведено педагогічну роботу, розпочату тут ще декабристами. Одним із перших значних досліджень у цій області, стала робота революціонера-народника С. Чудновського "Історичний поступ народної освіти в Томській губернії", яка була опублікована у 80-х рр. XIX ст.[6]

Етнографічні матеріали, зібрані П. Рябковим під час заслання, пізніше лягли в основу його науково-етнографічного дослідження "Якути", що являє собою рукопис обсягом у 33 листи, який в 1903 р. був прочитаний у Парижі в Російській Вищій школі соціальних наук по кафедрі проф. М. Ковалевського. При написанні дослідження П. Рябков користувався працями дослідників Сибіру – В. Скрошевського, М. Веселовського, О. Белевського. У дослідженні "Якути" свою увагу П. Рябков концентрує не лише на цікавих звичаях та традиціях якутів, а й робить спробу аналізу поземельних відносин, еволюції земельної власності. Оскільки в Якутії ще й у 80-х рр. XIX ст. панівним було архаїчне, тобто захватне господарство, то на думку дослідника, саме тут найцікавіше спостерігати процес еволюції земельної власності: "Тут можна віднайти все те, що характеризує нашу давню Русь у часи удільно-вічевої епохи, яку так нам важко уявити, відновити"[7].

У своєму дослідженні "Якути" П. Рябков намагався вирішити складну проблему походження якутського народу. На думку П. Рябкова, якути не є аборигенами на займаній ними території, а є вихідцями із середньоазійських степів і, найімовірніше, мають тюркське походження. Достовірність такої гіпотези підтверджується якутськими билинами, легендами та казками у яких головними й найулюбленішими героями є кінь, верблюд, лев, які ніколи не водилися в якутських лісах. "Кобили й коні, говорять якути, колись були нашими богами. Ми шанували їх, тому що ними жили. І нині ще у весільних обрядах кобиляча голова відіграє велику роль, колись їй поклонялися." [8]. Більше того, ще й наприкінці XIX ст., як зазначив дослідник, якути продовжували вірити, що спочатку Бог створив саме коня, від якого пішов налівкінь, напівлюдина, а вже від останньої народилася людина. П. Рябков припускав, що, ймовірно, під впливом несприятливих для конярства кліматичних умов якути кочуючи все далі й далі на північ, у пошуках кращих пасовищ, змушені були видозмінювати й основну одиницю свого господарства. У результаті спочатку кінь був замінений биком, пізніше – оленем, а на крайній півночі – собакою.

За спостереженнями П. Рябкова, якути ще й у 80-х рр. XIX ст. не знали приватної земельної власності, а саме тієї власності, яка складається із трьох елементів права: права користування, права володіння і права розпорядження. Така ситуація була пов'язана з тим, що якути, у першу чергу, були скотарями, частково мисливцями й риболовами. Для виникнення ж повної власності необхідні були, як зазначав П. Рябков, зовсім інші умови й інший спосіб життя. Однак, відсутність приватної власності на землю не означала, що в якутів не відбувався процес поступової диференціації населення на бідних і багатих, на слабких і сильних. У результаті, саме на ґрунті цього нерівноправ'я, в якутів виникають первинні поняття про власність, спочатку на предмети споживання – одяг, зброя, а пізніше й на житло. На думку П. Рябкова, відсутність приватної власності на землю в якутів пояснюється тим, що "... у них земля сама по собі, як предмет, до якого прикладається праця людини, не відігравала першорядної ролі, як це буває в землеробському господарстві. Якщо земля не давала трави, а річка або озеро риби, то вони, в очах якута, втрачали будь-яке значення, будь-яку цінність, їх кидали й переходили на нові місця"[9]. Окрім того, за спостереженнями П. Рябкова, навіть право власності на житло у них не було розвинуте. У більшості своїй якути сприймали житло як суспільне надбання: "Кожен, хто ввійде в нього, може сидіти й стояти скільки завгодно. Перехожий має право, за якутськими поняттями, увійти в кожний будинок у будь-який час дня й ночі, розташуватися там - пити чай, варити їжу або заночувати...подорожній, зайшовши до будинку за відсутності господаря, може взяти із його запасів і поїсти" [10].

Певну увагу у своїй праці про якутів П. Рябков приділив і висвітленню їх, родового устрою та традиційному поділу на роди, сім'ї. Так, вся територія, яку займали якути до приходу росіян,

поділялася на джони, що означає народ. Джони у свою чергу, розпадалися на ага-уси, тобто батьківські роди. На чолі роду стояв її родоначальник – патріарх, хоча, як відзначив П. Рябков у своєму Дослідженні, якутам був відомий і матриархат. Усі головні питання життя роду патріарх вирішував разом з огоніором, тобто Радою старійшин. У кінці науково-етнографічного дослідження "Якути" П. Рябков акцентував Увагу на негативному впливові, якого зазнав увесь традиційний уклад життя -якутського народу з боку російського уряду, соціальна політика якого була спрямована проти найкращих здобутків обцинного розвитку якутів. Він сприяв розподілу якутського народу на класи, створював земельні володіння, підготовлюючи цим фунт для запровадження кріпосного права. Однак, на думку дослідника, якутський народ, як і російське селянство, по-своєму виправив деякі недоліки фіскальної системи, запроваджені російським урядом, і тим самим врятував свої демократичні засади справедливості в розподілі податків і натуральних повинностей за обцинним принципом.

Окрім науково-етнографічного дослідження "Якути", перу П. Рябкова належить і досить цікава стаття "Полярні країни Сибіру", яка в 1887 р. була опублікована у "Сибірському збірнику", виданому під редакцією М. Ядринцева, а також нариси про подорож від Середньо-Колімська до Якутська ("Сибір", 1884 – 1885 рр.), в яких висвітлено різні аспекти культури та побуту народів Сибіру [11]. В особистому фонді П. Рябкова зберігається й окрема справа "Уривки про Сибір", в якій він не лише згадує про своє перебування на засланні, але й наводить деякі статистичні дані про населення Якутської губернії [12].

У 80 – 90-ті роки ХІХ ст. в Україні спостерігалася активізація фольклорно-етнографічної діяльності та її досліджень. На цей час припадає і вихід чи не найбільшої кількості результатів етнографічних досліджень, пошуків. Зокрема, у другій половині ХІХ ст., як і раніше, активно проводив етнографічні дослідження Харківський університет, де в 1877 р. було засновано історико-філологічне товариство. Харківська група етнографів – П. Єфіменко, М. Сумцов, В. Іванов, Д. Багалій та інші - видала ряд змістовних праць про побут та культуру українського народу, серед яких "Культурні переживання" М. Сумцова (Київ, 1889), "Кустарні, відхожі та деякі сільські промисли в Сумському повіті" (Харків, 1882) П. Єфіменка тощо.

У цей же час праці з культури й побуту українців Карпат і Закарпаття написав Я. Головацький "Про народний одяг і убранство русинів" (СПб., 1877 р.); Полтавщини В. Василенко "Кустарні промисли сільського населення Полтавської губернії" (Полтава, 1887 р.); Чернігівщини – Ю. Талько-Гранцевич "Народне акушерство в Південній Русі" (Чернігів, 1889 р.); Волині – О. Браткович "Матеріали для дослідження Волинської губернії у статистичному, етнографічному і сільськогосподарському відношеннях" (Житомир, 1868) тощо [13].

Перебуваючи в умовах піднесення етнографії і фольклору, П. Рябков, як справжній українець, став одним з активних пропагандистів та послідовників української історії, української народної творчості й культури. Не випадково, саме етнографічні праці та дослідження, присвячені всебічному вивченню культури українського народу займають центральне місце у науковій спадщині вченого.

Свої перші науково-етнографічні дослідження українського народу П. Рябков розпочав у середині 80-х рр. ХІХ ст., захопившись вивченням українського килимарства Херсонсько-Губернії. Результатом цього захоплення, стала колекція домотканих килимів Херсонської губернії, зібрана ним особисто і передана до Етнографічного відділу Санкт-Петербурзького музею імені Олександра ІІІ, співробітником якого він був [14]. З цього ж приводу П. Рябков написав й невеличку статтю "Виробництво килимів у Херсонській губернії", в якій піддав аналізу процес створення килима, а також детально описав будову й призначення конструкцій ткацького верстата. У результаті він дійшов висновку, що якість і краса килиму залежать, головним чином, від спеціальної частини верстата так званої "утки": "... уток, який повинен являти собою фігуру, не перекидається через усю ширину основи, а перекидається по основи пальцями відповідно до малюнка" [15]. Сама праця над малюнком є досить складною, кропіткою та довготривалою. Як зазначив П. Рябков, існували надзвичайно складні малюнки, які не можливо було виткати більше двох вершків килима в день. Через це і ціна за виготовлення такого килима була великою, і становила не менше двох карбованців за аршин. Особливу спеціальність становило виготовлення килимів «разбой», які виготовлялися не на верстаті, а на особливій рамі. Сам П. Рябков бачив і сфотографував у м. Аджамці Олександрійського повіту в місцевого селянина Головенка такий станок-раму, виготовлений ним самим. За такий станок одночасно можуть сісти три майстрині, у результаті виходив цілий, а не зшивний килим шириною в 2-3 аршина. Стосовно орнаменту килимів, то згідно дослідження, здійсненого П. Рябковим, можна констатувати, що якщо раніше переважав геометричний орнамент,

то у 80 – 90-х рр. XIX ст. панівним стає тваринний, з переважанням яскравих кольорів [16]. Вивченню орнаменту присвячене ще одне дослідження П. Рябкова "Нариси з етнографії", здійснене значно пізніше в 1910 р. У даному дослідженні він подав більше 20 малюнків (власні замальовки від руки) різних орнаментів знайдених на території України, найбільш оригінальним і цікавим серед яких є кабалістичний знак циганів. У цілому, це невеличке дослідження має досить широку наукову базу, оскільки під час його здійснення П. Рябков користувався працями таких відомих вчених, як Р. Писарев, М. Кондаков, Ф. Вовк. Окрім того, він залучив у сферу своїх досліджень і матеріали етнографічного відділу Лубенського музею Є. Скаржинської, що стосувалися, головним чином, народного писанкарства [17]. У своєму дослідженні особливу увагу П. Рябков приділив вивченню орнаменту на писанках, а також намагався з'ясувати, що означає символ яйця у різних народів світу. У результаті здійсненого ґрунтовного етнографічного дослідження П. Рябков дійшов висновку: "Яйця, які є символом переходу від небуття в буття відомі всім культурним народам прадавнини. Вони є символом життя, радості, сонця, особливо сонця весняного, яке несе з собою життя і радість, тепло й світло, відродження природи, життя, яке було оповите морозом, льодом і снігом, як життя пташеня, оповите яєчною шкаралупою" [18].

Таким чином, починаючи з 80-х рр. XIX ст. П. Рябков став захоплюватися етнографією. Об'єктом його першого етнографічного дослідження був якутський народ. Однак, після повернення у 1884 р. із заслання на Україну П. Рябков розпочав вивчення культури й побуту українського народу. У подальшому, під впливом, головним чином, проф. Ф. Вовка відбулося становлення П. Рябкова, як вченого-етнографа з визначеною системою етнографічних поглядів та інтересів.

Рибальський промисел на півдні України.

В етнографічних дослідженнях П. Рябкова 80-х рр. XIX ст. найбільше уваги приділено вивченню такого допоміжного виду господарської діяльності українців! як рибальство, зокрема, на Херсонщині. Слід зазначити, що хоч рибальство відноситься до Допоміжних видів господарської діяльності українців, риба серед продуктів харчування українців завжди займала значне місце. Більше того, у Дніпрі і Дністрі, із їхніми притоками, в багатьох інших річках і озерах, Чорному й Азовському морях у давні часи виловлювалася значна кількість риби, й для певної частини українського населення рибальство було основним заняттям. Рибний промисел особливо багато важив у житті запорізьких козаків, які солили й в'ялили спійману рибу та вивозили її у бочках далеко за межі Запоріжжя, про що докладно розповідає у своїй фундаментальній трьохтомній праці "Історія запорізьких козаків" Д. Яворницький: "Ще в більшій мірі, ніж конярство, було розвинуте у запорізьких козаків рибальство: козак - поза межами війни – табунщик, скотарник, однак особливо – рибалка. Рибальство складало першу галузь всіх промислів низових козаків й давало їм необхідний й самий найужитковіший предмет продовольства – рибу, й разом з тим було джерелом збагачення для всього війська" [19].

Із залюдненням південноукраїнських земель і виходом до Чорного моря, на його берегах виникли риболовецькі компанії та заводи. На початку XIX ст. на них працювали артілі рибалок, що добували велику кількість риби, причому цінних порід - севрюгу, осетра, судака, а також оселедців, бичків, камбалу, лящів, тарань тощо. Чумаки везли солену й в'ялену рибу в центральні та північні райони України. Оселедці й тарань були неодмінним товаром на українських ярмарках. Жителі міст та сіл завжди запасали рибу на пости, оскільки вона становила найважливіший компонент пісної їжі. Взагалі, українці займалися рибальством усюди, де існували річки та інші водоймища, у яких водилася риба. Однак, на кінець XIX ст. рибні запаси України різко зменшилися, у зв'язку з чим рибальство поступово почало набувати допоміжного значення в господарстві, стаючи для населення не більш як засобом проведення дозвілля.

Уперше інтерес до рибальства у Херсонського губернського земства, в якому починаючи з 1884 р. працював П. Рябков, виник під час зібрання матеріалів для оцінки земель в Одеському повіті. Хоча згідно з постановою губернського зібрання від 1882 р. вивчення промислів та інших економічних явищ, від яких, окрім землеробства, залежав благоустрій населення було винесено на другий план, щоб, таким чином, не відволікати статистів від їх прямих обов'язків, спрямованих на вивчення явищ які мають безпосереднє значення для оцінки земель. Однак, не дивлячись на це, вже при вивченні Одеського повіту, статисти вимушені були звернути увагу й на інші галузі господарства, без висвітлення яких картина життя населення повіту і, зокрема, губернії була б необ'єктивною та неповною. До таких галузей, які не мали прямого відношення до оцінки земель, на першому місці в Одеському повіті належав рибальський промисел.

Відповідно до рішення Херсонського губернського земства протягом липня-жовтня 1889 р. П. Рябков займався вивченням рибальства у водах Херсонської губернії в прикордонних із нею

губерніях Таврійській та Бессарабській [20]. Результатом його нетривалих активних досліджень стали дві невеликі за обсягом праці – "Короткий огляд становища рибальства на лиманах Чорного моря і річках, що впадають у нього" та "Риболовецькі артїлі у пониззі Дніпра і Дністра", видані в Одесі у 1889 р.

У 1889 р. в Одесі, відповідно до розпорядження імператора, була створена комісія, основною метою діяльності якої було Обговорення та вироблення проекту правил рибальства на лиманах Чорного моря й річках, що впадають у нього. У зв'язку з цим, дві вищевказані праці етнографа, які були ним – соціально підготовлені для членів і експертів комісії, мали характер звіту.

Обсяг першого дослідження П. Рябкова – "Короткий огляд становища рибальства на лиманах Чорного моря й річках, що впадають у нього" – становить шістдесят дві сторінки. Воно було написано на основі двохсот сорока повідомлень про розвиток рибальського промислу місцевих органів влади Херсонського, Єлисаветградського, Ананьєвського, Тираспольського і Одеського повітів - Херсонської губернії; Мелітопольського й Дністровського – Таврійської губернії; Аккерманського, Кишинівського та Бендерського – Бессарабської губернії. Окрім того, особисто П. Рябковим були досліджені такі місцевості:

- уздовж р. Дніпро від Херсону до лиману. На цій території дослідником було докладно описано всі рибні заводи, риболовецькі артїлі та окремі рибалки (всього 201 картка). У шістдесяті семи місцях етнографом було проведено опитування відносно форм експлуатації рибних угідь та життя рибалок;
- "Дніпровський лиман, зокрема, Херсонський і Таврійський берег, частина Бузького, а також морська ловля біля Очакова, Кінбурна, о. Тендри та у Березанському лимані. При цьому дослідником було описано десять рибних заводів, а у вісімнадцяти місцях проведено опитування стосовно форм експлуатації рибних угідь;
- Дністровський лиман та берег Чорного моря довжиною у тридцять верст[21].

Слід зазначити, що дослідження рибальського промислу півдня України, Здійснювалися П. Рябковим відповідно до програми, яка була вироблена на з'їзді статистів Херсонської губернії, що відбувся у червні 1889 р. Програма була досить об'ємною і включала в себе такі питання: форми і способи володіння та експлуатації рибальських угідь; орендна плата за рибну ловлю, ціни про берегову лінію; характеристика вод у фізико-топографічному відношенні; знаряддя ловлі риби, способи їх застосування, ціна та термін, використання; організація рибальських артїлів й традицій, які переважають серед рибалок; збереження й реалізація риби; базарні ціни на різні види риби; докладна характеристика основних видів риб, часу і місця їх нересту; засоби ловлі, які є причиною винищення риби; заходи, які на думку рибалків необхідні для правильної постановки рибальського промислу. Окрім того, для опису рибних заводів і окремих рибальських господарств була складена, і особлива картка, за якою фіксувалося сімейне та економічне становище рибалок і риболовецьких артїлів, їх забезпечення знаряддями ловлі, а також кількість і цінність виловленої ними протягом року риби за видами. На жаль, часу для дослідження в П. Рябкова було занадто мало, щоб у повному обсязі виконати цю програму [22].

Найбільше уваги в своєму першому дослідженні П. Рябков приділив висвітленню основних умов та форм оренди, яка у XIX ст. була пануючою формою користування рибними угіддями на Дніпрі й Дністрі. Поширеними були два види оренди: довготривала, на час від трьох до шести років, і короткотривала, на один рік і менше. На основі зібраного матеріалу етнограф констатував той факт, що одночасно з розвитком рибальства, відповідно зростали орендні ціни на ловлю риби. Самому П. Рябкову неодноразово доводилося чути розповіді рибалок про те, як береговолодільці силоміць вилучали у них сітки і псували їх, якщо ловля здійснювалася без їхнього дозволу. Загалом, за свідченням рибалок, які записав П. Рябков, вільного лову залишалося тільки сітки на чотири (біля 200 сажень), тобто лише на середині лиману [23].

Таким чином, у XIX ст. вільний лиманний промисел поступово став замінюватися платним, при цьому згідно з даними П. Рябкова, спостерігалася така тенденція – чим ближче до дніпровських угідь, тим суворішими були береговолодільці і умови оренди, а отже важчими ставали й умови життя рибалок, і навпаки, - чим ближче до Очакова, тим усвідомлення права на вільний промисел як у рибалок, так і у береговолодільців ставало більш стійким.

Як зазначив етнограф, раніше і в Очакові увесь міський берег знаходився у руках відкупщиків. Відкупщики брали за кожен рибальський дуб (човен) від 5 до 25 крб. Однак, після чотирнадцятилітнього судового процесу рибалок з відкупщиками, берег було заборонено здавати в оренду. На жаль, П. Рябкову не довелося ознайомитися з цією справою, оскільки її не вдалося знайти у Миській Управі. Рибалки Очакова, які нічого не платили за берег і за право ловлі в лимані, разом

з тим, не звільнялися від установленого місцевою владою податку. Кожен рибалка, перш ніж вийти на промисел, повинен був придбати у карантинному агенстві свідоцтво й прийняти відповідну присягу. Таких свідоцтв, за підрахунками П. Рябкова, у 1888 р. було видано 159, а в 1889 р. – 360, відповідно до кількості човнів, що виходили на промисел. Кожне таке свідоцтво господарю човна обходилося у 2 крб. 10 коп. Такими діями, на думку рибалок, місцева влада, яка фактично брала податок за промисел, грубо порушувала ст. 560 Т. XII, Ч. II. "Статуту про міське і сільське господарство", виданого в 1857 р.[24]. На Дністровському лимані, починаючи з 1872 р., також застосовувалися правила про вільний рибальський промисел і про десятисажену берегову лінію.

У тісному зв'язку з орендою рибальських угідь знаходився й процес збуту риби та встановлення цін на неї. Дослідник звертав увагу на те, що і в цьому відношенні становище простого рибалки було залежним і невідгідним. Коли мова йшла про оренду рибних угідь, то рибалка, дуже часто відповідно до умов оренди, змушений був збувати рибу власникові або ж їх орендареві за заниженими цінами. Окрім того, у більшості випадків між рибалкою й споживачем риби стояв посередник, так званий "рибаса", якщо він був скупщиком і продавцем, чи "шепотник", якщо він скуповував рибу для іншої особи. Особливо залежними від посередників були ті рибалки, що займалися своїм промислом на водних угіддях, розташованих далеко від основних центрів збуту риби. Етнограф наводить і реальні цифри прибутку, який міг отримати рибаса. Так, на початку великого посту К* закупила партію судака (600 пудів) по 80 коп. за пуд, а продала її в Одесі по 3 крб. 80 коп. за пуд. При цьому за перевіз товару вона заплатила 30 крб., інші витрати склали 60 крб. Таким чином, було отримано чистого прибутку в 1 тис. 710 крб. або 68 300% за один тиждень [25].

Суттєво на ціну риби впливав і кліматичний фактор. У період літньої спеки, коли риба швидко псувалася, ціна на неї різко падала. Такий стан був зумовлений ще й тим, що більшість рибалок не мала бажання витратити гроші на сіль, а частіше - не мала коштів на це. За спостереженнями дослідника найвищі ціни на рибу були в Петрівку, Спасівку та Великий піст. Хоча за порами року ціна на рибу значно змінювалася, однак, за роками їх зміна була незначна. За свідченнями рибалок ринкові ціни на рибу, які, головним чином, встановлювалися в Одесі, за останні вісім років не зростали. Найкращими пунктами збуту риби на півдні України вважалися Одеса, Миколаїв, Очаків, Аккерман, Херсон і Станіслав. Головним центром експорту риби був Очаків, який експортував рибу, виловлену виключно в Чорному морі та біля о. Тендри.

У цілому, як зазначив П. Рябков, більша частина риби, яку виловлювали на півдні України, споживалася на місцях, і лише порівняно незначна її частина вивозилася вглиб Малоросії та на експорт за кордон. Серед найвідоміших експортерів того часу П. Рябков називає харківського купця Серікова, який мав власні рибні контори на о. Тендрі і в Очакові. Перед відправленням рибу звільняли від нутрощів і заморожували у спеціально зроблених льодниках, які були на о. Тендра та в Очакові. В Очакові рибу складали у довгі лозяні корзини, обшиті рогожами, і потім відправляли до залізниці у Миколаїв, звідки вона у звичайних товарних вагонах відправлялася до Харкова. Слід зазначити, що оброблена спеціальним чином риба Серікова могла зберігатися протягом року [26].

У ході здійснення дослідження етнограф дійшов висновку про необхідність термінового врегулювання риболовецького промислу на лиманах Чорного моря та річках, що у нього впадають, оскільки подальше безгосподарське і хижацьке ставлення до рибних ресурсів могло призвести до їх знищення. Особливо негативну роль у цьому, на думку П. Рябкова, відігравали два фактори: застосування рибалками хижацьких засобів риболовства (коти, котци, гарди) та подальше зростання експлуатації рибалок береговолодільцями, що змушувало перших вдаватися до безгосподарського винищення рибного царства з метою покриття значних витрат на промисел. Щоб надалі уникнути такої ситуації, П. Рябковим на розгляд комісії було запропоновано ряд заходів, які повинні були увійти до основних правил урегулювання риболовецького промислу на Чорному морі та річках, що впадають у нього. Найбільш важливими серед них, на нашу думку, є: встановлення десятисаженої берегової лінії, яка повинна бути вилучена з приватної власності; введення положення про заповідні зони; встановлення офіційних термінів заборони виловлювання риби (наприклад, у період її нересту); заборона хижацьких засобів ловлі риби тощо [27].

Матеріали для другого дослідження, обсягом у двадцять одну сторінку, здійсненого у цьому ж 1889 р. "Рибні артілі у пониззі Дніпра й Дністра", були зібрані етнографом переважно в північно-західній частині Чорного моря. З метою порівняння основних соціальних форм об'єднання рибалок у минулому і сучасному йому XIX ст. П. Рябков на початку праці здійснив невеликий екскурс в історію риболовецького промислу півдня України. При цьому ним були використані етнографічні праці О. Скальковського, Ф. Щербина, О. Браунера. Так, згідно з О. Скальковським, рибальство було головним джерелом, набагато важливішим за землеробство, для прожиття запорожців. Щодо

соціальних об'єднань рибалок, то за Ф. Щербиним, риболовецькі ватаги Запорізької Січі за своєю організацією поділялися на два види: перший – організовані власне з запорожців, які, напевне, носили комуністичний характер, другий – так звані "тафи", які керувалися "господарями". Такі ватаги були присталищем не лише козаків, але й різного роду бродяг, що не бажали записуватися до війська і відбувати повинності [28]. Після знищення Запорізької Січі напіввійськова організація риболовецького промислу занепала, однак, сам промисел не зник, більше того, хоч і у зміненому виді, але збереглися його основні соціальні об'єднання.

Відповідно до спостережень П. Рябкова в XIX ст. всі артілі, як і раніше, поділялися на два види: перший - артілі, у яких засоби праці і капітал належав усім її членам; другий - артілі, в яких засоби виробництва знаходились у руках підприємця, який разом із тим у більшості випадків був і представником капіталу.

Основними формами артілі першого виду на Дніпрі й Дністрі були компанії (кумпанії) і товариства. Як відзначив етнограф, суттєвої різниці між компанією й товариством не було, однак товариство передбачало більшу солідарність її членів, а відтак і більш міцний та довготривалий союз. У своїй праці П. Рябков подає докладний аналіз деяких міських і сільських компаній, серед яких, на нашу думку, найцікавішою та типовою є історія утворення однієї з міських херсонських компаній. Дана рибальська компанія була утворена у 80 -х рр. XIX ст. До її складу входило 35 чоловік (власне господарств) переважно херсонських міщан, корінних жителів міста. Усі вони, за виключенням двох, були малоросами. Етнограф, піддає аналізу й їх соціально-економічне становище. Так, кожен з учасників компанії, за їх свідченнями, записаними П. Рябковим, мав у межах міста, недалеко від річки садибу, що складалася з хати, комори та льоху, а деякі навіть мали коня чи корову. При цьому заняття риболовецьким промислом більшістю з них було успадковано від дідів і прадідів.

Утворивши компанію, вони спільно орендували міські рибні угіддя по Дніпру. Окрім того, із містом компанія мала "писану умову" (контракт), згідно з якою виплата за оренду здійснювалася два рази на рік. Розподіл прибутків між компаньйонами відбувався відповідно до кількості каюків (човнів), які знаходились у володінні кожного з членів компанії. Так, у 1886 р. діючих каюків було 34, а чистий прибуток компанії за півроку становив 592 крб. [29].

Щодо сільських компаній, описаних П. Рябковим, то серед них за приклад можна взяти діяльність сільської компанії с. Білозерська Херсонського повіту. Дана сільська компанія складалася із 24 селян. Товариство це своїх рибних угідь не мало, а тому змушене було орендувати їх у поміщика. Невід і дуб були загальними, однак щодо човнів і сіток, то це була власність кожного з членів компанії. На чолі сільської компанії стояв отаман (крилаш). Отаманом могла бути лише особа, яка добре знає рибальську справу і шанована в гурті. У сільській компанії вся виручка, після сплати загальних витрат, ділилася на частини, пропорційно первинним витратам кожного товариша на невід, човни і т. п. [30].

В особливу групу дослідник виокремлює товариства бурильників або третинщиків, які діяли лише на Бузькому лимані і відрізнялися від інших товариств значною усталеністю. Товариства ці займалися виключно ловлею бичків і тюльки. Основним знаряддям ловлі у них було бурило, яке являло собою різновид великого волока або бредня. Ним можна було ловити рибу на глибоких місцях із човна. Товариство бурильників виникало шляхом запрошення власником човна і бурила рибалок працювати з паю [31].

Більшість компаній організовувалися переважно зимою, до початку весняної ловлі, терміном на літо й осінь. До Покрови ніхто із співучасників компанії не мав права виходити з її складу. Після ж Покрови кожен був вільний у своїх діях і міг перейти до іншої компанії.

Артілі другого виду були представлені у формі "таф" або "тах". Етнограф зазначив, що рибалка кінця XIX ст. був мало схожий з рибалкою часів Запорізької Січі. Козак-рибалка, із сіткою в одній руці й з рушницею в іншій, мав боротися не тільки з дикою природою, а й зовнішніми ворогами -татарами . Тому "тафи" рибалок-запорожців були напіввійськовими організаціями. Зовсім іншого змісту набули "тафи" у XIX ст., перетворившись на мирні асоціації рибалок, серед яких панував уже не дух безстрашного козака, а підпорядкованість рибалки капіталу. У таких артілях інтереси її членів залежали від волі особи-підприємця, у руках якого знаходилися засоби ловлі й капітал. "Тафа" могла бути на окладі, або працювала з паю. На чолі "тафи" обов'язково стояв отаман, якого або самостійно обирали її члени, або ж, що траплялося частіше, призначав господар. Отаман виконував функції посередника між "тафою" і її господарем, а також ніс відповідальність за збереження засобів ловлі та її успіх [32].

У цілому, відповідно до статистичних даних, наведених П. Рябковим, у 1889 р. на території Дністровського й Дніпровського лиманів діяло 3 тис. 933 риболовецьких господарств, а кількість

виловленої ними протягом 1889 р. риби становила 1 млн. 415 тис. 682 пуди на суму 2 млн. 16 тис. 922 крб. При цьому слід зазначити, що найбільше пудів риби було виловлено за допомогою таких рибальських знарядь, як волок, невід, ятір, kota і сіль, серед яких перше місце належить - неводу (473 тис. 725 пудів); друге – сітям (186 тис. 555 пудів) і третє – волоку (67 тис. 852 пудів) [33].

Пізніше, вже за власною ініціативою, П. Рябков значно розширив межі досліджень риболовецького промислу півдня України, результатом яких стало фундаментальне етнографічне дослідження енциклопедичного характеру "Рибальство у Херсонській губернії і в прикордонних із нею частинах губернії Таврійській та Бессарабській", видане у 1896 р. у Херсоні окремою книгою [34].

Під час здійснення даного дослідження риболовецького промислу півдня України П. Рябков користувався працями таких визначних учених-етнографів як М. Данилевський, О. Браунер, К. Кесслер, М. Фон-дем-Борне, О. Грім, К. Крендовський, М. Здекауер, а також Л. Сабанєєв. На особливу увагу заслуговує дослідження рибного царства здійснене видатним російським зоологом Л. Сабанєєвим [35]. Зокрема, у 1892 р. вийшло друге видання головної праці всього його життя "Риби Росії", матеріали якої частково використовував П. Рябков. Дослідження рибальства здійснене Л. Сабанєєвим носило універсальний характер і охоплювало практично всі питання про спосіб життя, поведки і знаряддя ловлі майже всіх відомих у Росії прісноводних риб. На нашу думку, задумом П. Рябкова, вслід за Л. Сабанєєвим, було створити працю енциклопедичного характеру, однак, присвячену виключно рибальству на півдні України.

Обсяг праці П. Рябкова "Рибальство у Херсонській губернії..." становить 251 сторінку і хронологічно охоплює другу половину XIX ст. Увесь зміст книги поділено на чотирнадцять розділів, в яких він подає ґрунтовну й детальну фізико-топографічну характеристику основних лиманів, рік, річок, озер Дніпровського та Дністровського басейнів; короткий опис 42 видів риб, які водяться в цих водах, вказує основні місця їхнього нересту; характеризує основні внутрішні та зовнішні ринки збуту риби; розповідає про основні засоби заготівлі риби в надлишок, відомі українському населенню. Окрім того, три розділи книги, присвячені виключно опису основних знарядь і засобів ловлі риби, серед яких - гачки наживні, самолови, котти, котци, марафети тощо. У кінці книги П. Рябков подає 16 малюнків на дев'яти сторінках, на яких ним зображені схеми й контури основних знарядь та засобів ловлі риби.

Критично підходячи до свого дослідження, П. Рябков у передмові зазначив, що йому, як і його попередникам, навряд чи вдалося уникнути помилок, особливо при наведенні цифрових статистично-економічних даних. Це було зумовлено тим, що окрім перешкод, які були породжені умовами часу й надзвичайно великими розмірами району дослідження, не менш суттєвою перешкодою були рибпромисловці та водоволодільці. Вони, у більшості випадків із комерційних міркувань, не бажали давати точні й правдиві дані; приховували і значно занижували реальну кількість виловленої риби, обсяг рибальських знарядь, прибутковість їхніх водних угідь. Таке ж негативне відношення до досліджень, відмітив і М. Данилевський, який займався вивченням становища рибальства в Росії. У зв'язку з цим, найбільш цінні й правдиві дані П. Рябкову доводилося отримувати консервативним шляхом, через приватне спілкування з дрібними рибалками й особами, що не були прямо зацікавлені у цій справі.

На нашу думку, найбільш цікавими та цінними для етнографи України є три розділи – IX, X, XI (Знаряддя і способи ловлі риби, їх географічне розподілення. Гачки наживні та самолови. Коти, котци, марафети їх механізм і розподілення по території) в яких П. Рябков подає детальний опис основних знарядь і засобів ловлі риби, а також намагається оцінити не лише їх ефективність, а й наслідки їх застосування для водного царства Дніпра та Дністра.

До найбільш загальнодоступних й розповсюджених засобів ловлі риби П. Рябков відносив волок або бредень. Волок застосовувався для ловлі риби та раків. Довжина волака становила від 3 до 12 сажень, ширина до одного сажня й більше, волок мав матню. Застосування волака, за записами дослідника, відбувалося таким чином: "На волок ставало дві особи, по одній у кожного кляшника, й тягнули його під самий берег, на мілководні місця, де водиться переважно усяка дрібна риба"[36]. Різновидами волака були бурило та тканка. Зокрема, тканка, яка має надзвичайно малі отвори, застосовувалася виключно для виловлювання найдрібнішої риби, яка водилася переважно біля берегів та в заростях. Тканки бували різних розмірів – довжиною від 2 до 10 й більше сажень, при висоті в 1 – 2 аршина.

До маловідомих засобів ловлі риби на Дніпрі у другій половині XIX ст. відноситься й орія або оріль, яку в той час досить широко застосовували рибалки на Дністрі та Дунаї. Для застосування орії необхідний був швидкоплинний човен (каок) і два рибалки. За звичай орію використовували

для нічного рибальства. Рибалки вночі зненацька з'являлися на попередньо намічене місце і тихо опускали оріль у воду, захоплюючи нею сонну рибу, після чого швидко тягли її на човен. Сама орія нагадувала мішок або матню від невода, це була нитяна сітка, довжина якої становила від 3 до 4 сажень, а глибина 3 сажні [37]. Окрім орій, маловідомою у цей час для риболовів Дніпра була й тягуля, яка приблизно в 70-х рр. XIX ст. була завезена з Дунаю у Дністровський лиман. Спочатку її конструкцію тримали в секреті. Тягуля являла собою сіть, зшиту з двох кусків, які мали довжину в осаді 25 - 30 сажень, а її висота становила 2 сажня. При ловлі риби тягулею необхідні були два човни, і два рибалки, у кожного з яких повинно бути по дві сітки. Усі чотири сітки, зв'язані до купи, викидалися у воду й тянулися між двома човнами [38].

Особливу групу засобів ловлі риби, становили ті конструкції, основою яких були гачки. Гачкові засоби поділялися на наживні та самоловні, тобто на гачки з приманкою й гачки без приманки.

Гачки з приманкою відомі на Дніпрі під назвою "переметів" і "кармаків". Застосовувалися вони для ловлі будь-якої риби, причому район їх поширення був дуже великий, а в останні часи, як відзначав П. Рябков, кармаки підкорили й море. Звичайний річковий перемет складався із недуже товстого шнура довжиною до 10 сажень, до якого через кожні 2 – 3 аршини прив'язувалися поплавки з тонкого батога. Довжина поплавків становила від 4 до 8 вершків, до кожного поплавка прив'язувався гачок, величина якого була різна і залежала від того для якої риби призначено перемет. Щодо способів встановлення переметів, то вони в більшості майже всюди були однакові, а саме: 6 – 10 переметів, зв'язаних разом, опускали у воду паралельно берегові за течією річки так, щоб кандола і гачки лежали на самому дні. Іноді, коли переметів було два, їх встановлювали поперек річки.

Серед гачків без приманки найбільш поширеними були – гачки-самолови. Таку назву це знаряддя отримало у зв'язку з тим, що в ньому гачки самі підчіплюють рибу, а не риба їх бере, як це спостерігається на переметах, де приманка, насаджена на гачок, приваблює до себе рибу і примушує взяти його в рот. Самолову це непотрібно, він не приваблює до себе рибу, а просто перегороджує їй шлях. Тисячі гачків стоять їй на шляху, і якщо вона, пробираючись між ними, зробить хоч один необачливий рух, то обов'язково за який-небудь із них зачепиться, й чим більше вона буде вивиратися, тим більше гачків увійде в неї.

Найбільш згубними для риби та хижацькими за своїм характером й наслідками були коти, котци, лави, марафети. П. Рябков зазначає, що ніяке інше риболовецьке знаряддя не викликало стільки непорозуміння, як ката. Всі рибалки, за дуже незначним виключенням, усе населення знайоме з котною ловлею виказувалися за її повне заборонення. На Дніпрі ката з'явилася порівняно недавно, у 1827 р. вона була завезена сюди з Дунаю, якимось Семеном. Спочатку над котниками глузували, а потім почали дивуватися, як таким нехитрим знаряддям можна ловити рибу.

Ідея коти (слова "кота" або "котца" нагадують слова "куток", "куточок") – заманити рибу в таку пастку, із якої вона б уже не могла вийти, тобто, перекривши їй шлях, за задумом рибалки, примусити її йти спочатку вздовж довгого забору (гарда), а потім через вузький отвір увійти у невеличкий куточок, оточений таким самим гардом, звідкіля її потім уже легко вибрати. Найпримітивніша ката складається із гарда, коти й клітки. У більшості випадків всі ці частини виготовлялися із комишу, інколи із комишу й дерева. Гарда і клітка – завжди з комишу, а ката – із дерев'яних дощочок. Як комиш, так і дерев'яні дощочки зв'язувалися таким чином, щоб із них вийшла стіна у вигляді палісадника з вузькими проходами між ними, ширина яких 1/4 або 1/3 вершка. Ці частини коти відомі під назвою лисиць, довжина яких становила 1,5 – 2 сажня, висота – від 2 до 4 аршин. Кожна лисиця складалася з палок, розташованих паралельно одна до другої та зв'язаних у декількох місцях. Коти застосовувалися в основному влітку. У більшості випадків нижні кінці лисиць втикалися безпосередньо в дно озера чи річки на одну чверть вглиб з таким розрахунком, щоб і над водою залишилася хоча б невелика її частина. Сама ж ката повинна була знаходитись вище води хоча б на чверть аршина. Робилося це для того, щоб риба не могла втекти [39].

Найбільш вдалимими місцями для встановлення кот були береги озер і річок, що заросли комишем – взагалі ті місця, куди риба приходила або для нересту, або для годування. Зазвичай встановлення кот розпочиналося з кінця лютого й тривало до пізньої осені. Деякі рибалки не задовольняючись котами-одиначками, виставляли їх по декілька разом, цілі їх системи, які отримали назву лав, про які можна сказати, як відзначив дослідник, одне – рідко яка риба втече від них. Найбільш страхітливими для риби були лави з марафетами (слово марафет означає хитрість, фокус).

П. Рябков зазначав, що виходячи із практики та спостережень коти, котци, марафети є однозначно негативними, і більше того, згубними знаряддями ловлі риби, зі страшними наслідками: "Недивлячись на те, що рибалка двічі на день, вранці і ввечері вибирає з коти рибу, там відбувається щось жахливе. У коті можна знайти представників більшості річкових і озерних риб, мирних і хижих. качок, черепах й жаб, які поїдають ікру. І все це зібралось у досить невеличкому об'ємі" [40]. У такій ситуації риба з ікрою і молочком давить одна одну й достроково випускає ікру, яка частково осідає на дно і змішується з мулом та ікрою інших риб, а частково тут же поїдається жабами. Таким чином, коти стали перешкодою на шляху природного відновлення рибного багатства, що в майбутньому могло призвести до винищення і зникнення певних видів риб узагалі. До особливо негативних наслідків призводило те, що рибалки не виймали з води старих лисиць і кот, залишаючи їх гнити на місці. Це було пов'язано з тим, що окрім непригодності старої лисиці, її буває дуже важко витягнути з мулу, і разом а тим набагато легше й дешевше було встановити нову, а ніж знищити стару.

Вперше офіційне гоніння на коти відбулося у кінці 40-х – на початку 50-х рр. XIX ст. Ініціатива тут належала рибпромисловцям неводчикам Херсона, які подали скаргу на незаконну ловлю котами. Скарга ця була розглянута, і в коти були заборонені. Однак уже в наступному році, внаслідок «скарги котників, розпорядження було відмінено, а котна ловля легалізована [41]. У ході дослідження П. Рябков дійшов до сумного висновку: в результаті часто-густо хижацького способу ловлі, кількість риби, що водилася у Дніпрі наприкінці XIX ст. катастрофічно зменшилася, що в свою і призвело до поступового занепаду рибальства й перетворення його з головного у допоміжний вид господарства українців. "

Не менш цінним та цікавим є і XIV розділ (заготівля риби в надлишок), у якому мова йде про основні способи заготівлі риби в надлишок, які були пануючими на півдні України у другій половині XIX ст. За спостереженнями етнографа, серед різних способів заготівлі риби в надлишок у населення півдня України перше місце посідало соління, друге – в'ялення. Рибу дуже рідко коптили або маринували. П. Рябков детально висвітлює і сам процес соління. Спочатку рибу звільняли від нутрошків, при цьому велику рибу, якщо бажали, щоб вона просоліла швидше, розрізали на частини, а дрібну – "на карту", тобто розрізали її зі спини чи живота на дві половини, щоб її можна було розкрити, як книгу або карту. Підготовкою риби до соління зазвичай трималися жінки, за що вони отримували платню від 25 до 50 коп. у день.

Соління риби виконувалося у посудині різної форми, виготовленої з дерева: щитиках, перерізах, бочках. Найпоширенішими були сорокавідерні бочки і перерізи, що являли собою бочку перерізану на дві рівні частини. Відповідним чином розрізана і пересипана сіллю риба складалася шарами у бочки, де ще раз пересипалася сіллю "у грудках", при цьому вона повинна була сама пустити сік". Однак, інколи рибу опускали у наперед приготовлений розсіл ("льок", на Волзі й Доні – "тузлук"). Кожний вид риби намагалися солити окремо, оскільки кожна риба потребувала спеціальних прийомів соління. Бочку, наповнену рибою, прикривали рогожею, рядом або дошками, інколи на рибу ставили гніт (камінь). Солити рибу починали після Великодня, однак основним періодом соління була осінь [42].

За спостереженнями вченого, найбільшою популярністю у промисловому відношенні користувалися такі види риб, як оселедці, скумбрія, кефаль і тюлька. Щодо останньої, П. Рябков писав: "Рибка ця дуже смачна, однак, приготувати її у нас не вміють. Найбільше, що з нею роблять – це солять.» Солили тюлька переважно в Миколаєві.

У праці П. Рябкова знаходимо й інформацію про функціонування на півдні України перших рибних заводів, які займалися виготовленням рибних консервів у жестянках. Перші рибні заводи виникли в Одесі у 1884 р. Серед них завод Дубініна, Кюрі, Соколовського, Фішера, Глевеке й Сергієва. У 1889 р. почав діяти рибний завод в Очакові, а в 1891 р. – у Кінбурні та на о. Тендра. Асортимент рибних консервів був досить великим – це риба в маслі прованському, гірчичному, коров'ячому, у чистому томати, у желле та вині, риба маринована з корінцями, овочами й прянощами [43]. П. Рябков відзначив той факт, що наші консерви наприкінці XIX ст. почали завойовувати не лише внутрішній ринок Росії, але й ряду закордонних країн.

Не менш важливим у риболовецькому промислі було й питання збереження риби свіжою (живою). За даними П. Рябкова, у другій половині XIX ст. найпоширенішими засобами збереження риби живою були – сапети й сажі.

Сапет – це велика шаровидна, незначною мірою деформована зверху та знизу корзина, сплетена з лози або івняку. Зверху для опускання в неї риби робився невеликий круглої форми отвір із кришкою. Величина сапетів була найрізноманітніша, однак, найбільший сапет, який довелося

побачити досліднику, був не більше чотирьох – п'яти аршинів у діаметрі та двох аршин у висоті. Більшість сапетів мали два аршини у діаметрі. Сапети розміщувалися на проточних водах біля берега. Взагалі, як відзначив П. Рябков, сапети були не дуже ефективні оскільки являли собою клітку, у якій риба влітку могла прожити два – три дні, а в холодний період року – до одного місяця.

Більш ефективними були сажі або сажалки. Влаштувалися вони переважно на рибних заводах біля берега на глибині від одного до трьох аршинів. їх основу становили зроблені з комишу чи дерева "лисиці", які занурювалися в дно річки і закріплювалися там спеціальними кольями, як коти. У сажах риба, порівняно із сапетами, жила набагато довше. Разом з тим саж був недостатньо міцним та зручним для перенесення і, крім того, із нього було важко вилучати рибу.

Ще одним різновидом доставлення риби живою на базар був човен-садок, відомий також під назвою "кубарь". Човен-садок використовувався лише на Бузі виключно для доставлення живих бичків у Миколаїв. Довжина "кубаря" становила п'ять аршинів, а ширина один-півтора аршина. Виготовлявся він переважно з тонких дощечок, і за зовнішнім виглядом нагадував шаланду з гострим носом, плоским дном та закритим кришкою верхом. У стінах і дні робилося багато невеличких отворів для води. "Кубарь" брався на буксир човном рибалки. Таким чином, бички могли зберігатися у "кубарі" влітку – один день, восени – п'ять-шість днів [44].

Особливо ефективне штучне замороження риби, було застосовано вперше на півдні України рибопромисловцем Серіковим. В Очакові ним було виготовлено величезних розмірів льодник, в якому відразу можна було заморозити до ста пудів риби. Низька температура у льодянику підтримувалася за допомогою льоду, солі та інших засобів [45].

Праця П. Рябова "Рибальство у Херсонській губернії і в прикордонних із нею губернії Таврійській та Бессарабській" є цінною не лише з етнографічної точки зору, але й географічної і, навіть, зоологічної. В I, II, III, IV розділах вчений подає докладний географічний та фізико-топографічний опис усіх лиманів Чорного моря, вказує їх основні розміри, описує їх ґрунт і фауну. Так, за даними П. Рябова:

- довжина Бузького лиману становить 47 верст, найбільшої ширини -семи-восьми верст він досягає при своєму злитті з Дніпровським лиманом, а його найбільша глибина за форватером досягає тридцяти восьми футів;

- довжина Дністровського лиману, який має вигляд великого озера, становить сорок верст, найбільша ширина – одинадцять верст. Площа Дністровського лиману дорівнює, за підрахунками вченого, 286 квадратним верстам.;

- одним із найбільших лиманів Чорного моря є Дніпровський: його довжина становить п'ятдесят вісім верст, приблизно – 580 квадратних верст. Найбільша його ширина спостерігається при злитті з Бузьким лиманом і становить п'ятнадцять верст. Глибина Дніпровського лиману за форватером коливається від п'ятнадцяти до п'ятдесяти п'яти футів [46].

У цілому, результати дослідження рибальства, здійснені П. Рябовим, у яких він зафіксував як нарративні (розповіді рибалок), так і унікальні пам'ятки матеріальної культури, зокрема, навівши точні креслення різноманітних знарядь ловлі риби, дають можливість не лише визначити ряд особливостей у функціонуванні риболовецького промислу на півдні України доби його занепаду, але й реконструювати комплекс рибальських засобів та знарядь ловлі риби другої половини XIX ст. Наукова цінність дослідження П. Рябова полягає і в тому, що ним була зібрана значна кількість етнографічного матеріалу шляхом безпосереднього спостереження за життям і побутом рибалок півдня України, як окремої професійної групи. Позитивне значення дослідження риболовецького промислу, здійснене етнографом, обумовлено і тим, що він розглядав його не ізольовано, а у взаємозв'язку із сукупністю факторів економічного, виробничого та соціального життя населення. Окрім того, невід'ємною складовою частиною дослідження є чисельні цифри статистичних даних, які, на нашу думку, допомагають сучасним дослідникам об'єктивно й вповні розкрити роль та вплив риболовецького промислу на побут населення регіону, а також визначити місце риболовецького промислу в економічній структурі краю [48].

Західноукраїнський край в дослідженнях етнографа.

На переломі XIX – XX ст. завдяки великій організаційній, збиральницькій та видавничій праці чотирьох видатних науковців М. Грушевського (1866 – 1934), Ф. Вовка (1847 – 1918), І. Франка (1856 – 1916) і В. Гнатюка (1871 – 1926) одним із провідних центрів етнографічних досліджень став Львів, куди у 1904 р. приїздить і П. Рябков. Саме в цей час у Львові з 10 червня по 9 липня 1904 р. Товариством прихильників української літератури, науки й штуки, головою якого був М. Грушевський, було організовано Український університет для українців з Росії, які приїхали до Львова на канікули. Таких бажаючих набралось 135 чол., серед яких і П. Рябков [47]. В

особистому фонді П. Рябкова знаходимо оригінал оголошення про проведення цих курсів і частину розкладу читання лекцій. Лекції читалися на рідній мові такими видатними українськими вченими як Ф. Вовк, І. Франко, М. Грушевський, В. Гнатюк, К. Студинський та інші [48]. Окрім того, у книзі спогадів Ф. Вовка маємо фотографію учасників Українських наукових курсів (Львів, 1904 р.), у другому ряді якої сидять: П. Рябков, Т. Ревакович, І. Брик, М. Ганкевич, Ф. Вовк, М. Грушевський, І. Франко, М. Грушевська. Усього на фото зображено 41 чол. [49].

В цьому ж 1904 р. у Львові П. Рябкову довелося особисто познайомитися з відомим поетом і суспільно-політичним діячем України І. Франком [50]. Проживаючи деякий час у Львові, на дачі в І. Франка, П. Рябков написав ґрунтовну науково-етнографічну працю "Про гуцулів", у якій на основі широкого кола джерел зробив, на нашу думку, вдалу спробу дати узагальнену етнографічну характеристику гуцулів [51]. У цей час І. Франко був активним членом Етнографічної комісії, створеної в 1898 р. при Науковому товаристві імені Тараса Шевченка. Це товариство було засноване в 1893 р. у м. Львові. Виникло воно внаслідок реорганізації Літературного товариства імені Тараса Шевченка (НТШ), яке було засноване 11 грудня 1873 р. з ініціативи О. Кониського, М. Драгоманова, Д. Пильчиковата інших. Наукове товариство ім. Т. Шевченка за своїм змістом відповідало західноєвропейським науковим установам і за задумом його засновників (О. Кониський і В. Антонович) у майбутньому повинне було стати фундаментом Української Академії наук. У складі НТШ діяло три наукові секції – філологічна, історико-філософська та математично-природописно-лікарська, до складу яких входило ряд комісій: археографічна, бібліографічна, правова, етнографічна, статистична та інші. Особливо значного розвитку НТШ досягло під керівництвом М. Грушевського. Саме під проводом М. Грушевського, як голови (з 1894 р.), В. Гнатюка, як секретаря (з 1899 р.) та І. Франка, як директора філологічної секції (1898 -1908 рр.) НТШ розбудувалося у фактичну Академію наук. За цей період до співпраці в секціях і комісіях НТШ були притягнені майже всі українські вчені та кращі представники української інтелігенції, серед яких і П. Рябков. Надзвичайно цінною для української етнографічної науки була діяльність очолюваної В. Гнатюком Етнографічної Комісії, у якій брали участь Ф. Колеса, Ф. Вовк (з 1905 – 1908 рр. її голова), І. Франко [52]. Особливу увагу Етнографічна Комісія приділяла вивченню етнокультурних надбань Західної України, яка не стояла, щоправда, облогом на полі етнографічних студій і мала вже авторитетних науковців-етнографів. Однак, лише Етнографічна Комісія надала їх праці належного наукового підґрунтя й розмаху та зацікавила нею широкі кола науковців і громадськості. Окрім того, комісія видала десятки томів етнографічних описів, опублікувала фундаментальну п'ятитомну працю В. Чухевича "Гуцульщина" (1900 – 1908 рр.) тощо. Найбільшого розмаху набула в цей час етнографічна та антропологічна діяльність проф. Ф. Вовка, під керівництвом якого було організовано чималу кількість етнографічно-наукових експедицій. Саме за ініціативою та проводом проф. Ф. Вовка у 1904 р. розпочала свою діяльність антропологічно-етнографічна експедиція в Західній Україні (1904 – 1906 рр.). Тоді, фінансову підтримку якій надали Етнографічний відділ Російського музею (Санкт-Петербург) та Наукове товариство імені Тараса Шевченка [53]. Активними співучасниками експедиції були І. Франко, І. Раковський, З. Кузеля, П. Рябков. Разом вони займалися вивченням і дослідженням західноукраїнського народу в етнографічному та антропологічному відношеннях. Зі статті І. Франка опублікованої у німецькому журналі за 1905 р. нам відомо, що протягом 18 серпня – 24 вересня 1904 р. експедицією було проведено антропологічно-етнографічне дослідження Бойківщини за маршрутом – Устрики – Мшанець – Лютовиська – Дидьов – Локоть – Бориня – Смерже – Лавочне – Тухля – Славсько – Гребенів – Сколе – Вишне і Нижнє Синевідсько – Крушельниця. Головною метою експедиції було зібрання переважно антропологічних матеріалів, знімки типів одягу бойків, а також предметів матеріальної культури для музеїв Наукового Товариства імені Т. Шевченка та Товариства австрійської етнографії. Завдяки П. Рябкову, який організував у Львові невеличку фотолaboratorію, експедиції вдалося зібрати значну за обсягом колекцію фотознімків (біля 500 одиниць), що мають велике етнографічне, а також науково-пізнавальне значення [54]. Про участь П. Рябкова в науковій експедиції ми дізнаємося із його рукописів присвячених західноукраїнському краю, переважна більшість яких становить собою дорожні записки, а деякі з них – уривки польових зошитів. Окрім того, у 1905 р. П. Рябков підготував для опублікування свої враження від поїздки по Галіції та Буковині. Однак, із причин досить поважних, їх друкування він постійно відкладав надалі [55].

Згідно записів П. Рябкова, перед експедицією ставилося завдання дослідити бойків і завершити розпочате в 1903 р. вивчення гуцулів – двох малоросійських племен, що заселяли північно-східну частину Карпатських гір. "Перш за все, як зазначив П. Рябков, необхідно було шляхом антропологічних вимірів визначити фізичний тип цих двох племен і встановити наскільки

вони відрізняються від інших сусідніх з ними слов'янських племен" [56]. Це було необхідно для того, щоб з'ясувати чи не помиляються ряд етнографів, серед яких і Р. Кайндль, які виокремлюють, наприклад, гуцулів в особливу групу неспоріднену з слов'янами.

П. Рябков, за згодою проф. Ф. Вовка, отримав можливість прийняти участь в антропологічно-етнографічній експедиції у ролі антрополога і частково фотографа. Разом із Ф. Вовком він у роз'їздах по Східній Галичині та Буковині провів біля п'яти місяців - частину літа і всю осінь 1904 р.[57]. Цікавими є спогади П. Рябкова про те, як він для того, щоб експедиція була вдалою, а також, щоб уникнути певних непорозумінь, як з поляками так і галичанами, повинен був видавати себе за русина галиційського. У першу чергу, він змушений був змінити своє прізвище, яке не закінчувалося на традиційні "о" або "ський", "цький". З прізвищем, як пише П. Рябков, справилися легко: "Від'єднали компрометуючий хвіст, та й годі! Завдяки такій маленькій ампутації, я з людини перетворився в звіра - Рябка (коментар П. Рябкова "Всі руді собаки у наших добрих українців, як відомо, носять цю назву") [58]. Набагато складніше було подолати мовний бар'єр, оскільки розмовляти по-галиційськи, як говорили й писали місцеві інтелегентні люди було надзвичайно важко. П. Рябков вважав, що : "Мова ця штучно створена із суміші різних мов: польської, церковнослов'янської, малоросійської, німецької, чеської тощо. За своїм характером і граматичною будовою вона ближче до польської, аніж української народної, на якій писав Т. Шевченко. Мова ця далека від народної....."[59]. При цьому П. Рябков відзначив, що він з великими труднощами розумів розмову інтелігентних русинів, яку розробили місцеві вчені-філологи, і разом з тим, легко сприймав говір простого люду карпатських гір – бойків та гуцулів.

Першим західноукраїнським населеним пунктом, у якому П. Рябкову випало проводити антропологічні вимірювання було галицьке село Гребенів: "Приїхавши в с. Гребенів, згадує П. Рябков у своїх записках, я відразу опинився в самому центрі поселення бойків. Саме це село лежить досить високо в горах, біля 450 м над рівнем моря, в долині р. Стрий. По широкій долині живописно розкидані великі села, оточені полями; залізнична дорога, ажурні залізні мости, шумні тартаки (лісопилки) – все це становить чудовий краєвид, який інколи не поступається швейцарському" [60].

При проведенні антропологічних досліджень ус. Гребенів П. Рябков активно співпрацював з проф. Ф. Вовком та академіком З. Кузелею. Познайомившись з академіком З. Кузелею, П. Рябков відразу високо оцінив його як людину та етнографа: "Він був добрим знавцем звичаїв та поглядів сільського духовенства й дрібного шляхетства. Весела вдача З. Кузелі, здоровий, чисто південно-руський гумор робили його досить цікавим співрозмовником і товаришем по роботі" [61].

"Наша робота, - писав П. Рябков, - полягала у тому, що ми під керівництвом проф. Ф. Вовка займалися вимірюванням і фотографуванням бойків, при цьому вимірювався - ріст, висота коліна, продольний та поперечний діаметр черепа, його висота, ширина лобу, величина носу, вух, обличчя, рота, фіксувався колір волосся, очей; форма зубів тощо. Усі ці дані заносилися у спеціальні графі таблиці" [62]. Як зазначив сам П. Рябков, справа ця була нелегкою, оскільки релігійні почуття, а також різного походження повір'я у житті бойків відігравали не останню роль, а тому було дуже важко умовити як жінок, так і чоловіків сфотографуватися та здійснити антропологічні вимірювання. Жінок найбільше соромило прохання зняти з голови хустку, оскільки, за їх звичаями, оголити голову для заміжньої жінки та ще й перед незнайомими чоловіками вважалося занадто непорядним вчинком. А між тим, при антропологічних вимірах саме голова є головним¹ об'єктом вивчення.

У цілому, під час наукової експедиції П. Рябков отримав можливість широко ознайомитися з побутом й економічним становищем населення Галичини і Буковини. У результаті, етнограф дійшов висновку: "Населення Галичини і Буковини, яке має так багато спільного з нашим південно-руським українським людом, становить з ним як би одне ціле. Якщо і є якась різниця між ними, то лише в деталях, в загальному ж, це два рідні брати примусово колись роз'єднані, але які рано чи пізно об'єднуються знову під одним загальним дахом" [63].

Основним наслідком трирічної плідної співпраці на ниві українознавства стала підготовлена Ф. Вовком фундаментальна науково-етнографічна енциклопедична праця "Український народ у його минулому і сучасному" (4800 л.), яка була видана у 1916 р. в Санкт-Петербурзі. Це дослідження складається з двох частин - "Антропологічні особливості українського народу" та "Етнографічні особливості українського народу". Воно й досі залишається головним джерелом знань про побут українського народу, оскільки його зміст базується на багатому етнографічному матеріалі. Окрім того, дослідження містить велику кількість Ілюстрацій. Ця праця підсумувала величезну багаторічну роботу проф. Ф. Вовка в галузі антропології й етнографії. Уперше на основі всебічних досліджень українців від Карпат до Кубані, що були проведені ним й цілою школою його учнів і

послідовників – С. Руденком, Л. Чикаленком, О. Алешо, В. Сахаровим, Н. Кондрашенком, І. Раковським, П. Рябковим, З. Кузелею та іншими, вчений подав характеристику фізичних і етнографічних особливостей українського народу. Дослідженням була охоплена величезна територія, що протягувалася від Східної Галичини і Західної Угорщини через Київську, Полтавську, Чернігівську, Волинську губернії, частину Воронізької, Курської губернії аж до Кубані [64]. Значний обсяг рукописних матеріалів, зібраних особисто П. Рябковим під час експедиції по Західній Україні, не були включені Ф. Вовком до матеріалів вищевказаної книги, й на сьогоднішній день зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області. У цілому, вивченню Галичини й Буковини в етнографічному відношенні П. Рябков приділяв значну увагу – понад двадцять справ особистого фонду дослідника, які є найбільшими за обсягом, присвячені висвітленню цієї тематики.

У 1904 р., перебуваючи деякий час у Львові на дачі в І. Франка, П. Рябков розпочав роботу над науково-етнографічною працею – "Про гуцулів" [65]. В основу цієї праці були покладені матеріали, зібрані П. Рябковим під час науково-етнографічної експедиції. Окрім того, при її написанні П. Рябков користувався фундаментальною працею про гуцулів В. Шухевича "Гуцульщина" (Львів, 1899 р.) та "Матеріалами українсько-руської етнології", виданих етнографічною експедицією та надрукованих у працях Наукового товариства ім. Т. Шевченка в 1899 році (Т. II, III, V). У рукописі "Про гуцулів", який складається з двох частин, П. Рябков робить спробу, у першу чергу, дослідити походження самого етноніма "гуцул", подає антропологічний портрет гуцула й гуцулки, докладно описує побут гуцулів, їх вірування, звичаї, весільні та заупокійні традиції й обряди.

На думку дослідника, гуцулів які проживають у Галичині, не безпідставно відносять до найкраще збереженої частки слов'янства. Інтелігенти русини, як зазначав П. Рябков, називали їх українсько-русинським народом, який "зберіг у себе все найбільш оригінальне зі свого життя в легендах та обрядах. Такій певній консерватизації давніх звичаїв та обрядів у гуцулів значною мірою сприяло, на думку етнографа, їх географічне місцезнаходження у Карпатських горах.

Стосовно походження самого етноніма "гуцул" П. Рябков приводить декілька версій, найбільш цікавими серед яких є дві. За першою версією цей етнонім походить від слова "кочувати". Справа у тому, що в силу об'єктивних історичних умов південь України, ще починаючи з XIII – XIV ст. зазнавав постійних розбійницьких нападів із боку татар. У результаті, частина мешканців Поділля почала ховатися від набігів й пограбувань татар і турок у горах, тобто постійно кочували в гори, а тому й почали називати себе кочулами, а вже звідси виводимо гуцули. Згідно іншої версії, яку в 1894 р. записав з розповіді однієї гуцулки Марфи Дучик із Селятин (Буковина) Р. Кайндиль, етнонім "гуцул" має інші корені. Вона розповіла: "Як волохи нас уздрівали, - то тоді кричали: Гуцан! Гуцан!". У перекладі з румунського слово "готолан" означає - великий злодій, а "гоц" – злодій [66]. Самі ж гуцули (самоназва), як відзначав П. Рябков, називали себе - руснаками (руські люди). За своїми антропологічними рисами гуцули різко відрізняються від інших слов'янських народів Прикарпатських гір: "Чоловіки-гуцули переважно високого росту, темноволосі. Разом з тим світлі очі для них не є рідкістю. Обличчя чоловіків овальне. Серед жінок більше блондинок, особливо в селах Космачі та Проскурове, однак очі у них переважно темного кольору". Загалом, на думку П. Рябкова, народ "стрункий і красивий" [67].

Певну увагу у своїй праці П. Рябков приділив й аналізу мови гуцулів, тобто гуцульського діалекту. Так, голосні - а, я, ї - замінювалися у них буквою "є": ягода – єгода, яблуко –єблуко, яйце – єйце тощо. Буква "д" часто переходила в "г": дівка – гівка, діти – гіти тощо; "к" – замінювалася на "ть": донька – донтя; крескени – крестяне, смерк – смерть. Окрім того, П. Рябков відзначив і той факт, що в гуцульську мову ввійшло й немало слів іноземного походження, переважно грецьких та латинських.

Докладно розглянувши побут гуцулів П. Рябков, як і Г. Шухевич, робить висновок, що вони не дуже охайні: "Самого тіла ніколи не миють окрім обличчя й рук. Лише в неділю чоловіки миють коси. В їхніх домівках також грязно, всього три рази на рік вони здійснюють їх генеральне прибирання. Кожної неділі відбувається часткове прибирання у хаті. Між тим, хата курна, і зимою в ній на соломі ютяться вівці, кури....Вікон же вони ніколи не відчиняють" [68].

Головою в гуцульській сім'ї є чоловік (газда), який повеліває над жінкою та дітьми. Гуцули-чоловіки зневажають жіночу роботу (челядинську). Коли ж жінка наважувалася сперечатися з чоловіком, то він їй відповідав: "Под своє!" (Знай свою справу) або "Заткай сі!" (Замовкни). Дівчата, які одружувалися з вдівцем, повинні були звертатися до нього не інакше як на Ви.

Разом з тим, гуцули дуже гостинний народ, і в гостинності вони не відказують нікому. Коли ж їм намагаються заплатити за пригощання, то гуцул відповідає: "Віддайте дитині, я цього не

вимагаю". Така ситуація безпосередньо пов'язана з їхніми віруваннями. Так, взяти з гостя плату за молоко, означало наклепати на скотину біду. У своєму дослідженні П. Рябков зазначив, що гуцули дуже віруючий народ, однак їх вірування ще і на початку ХХ ст. мали примітивний, язичницький характер. Головною молитвою гуцулів є "Отче наш", яка зазвичай закінчується проханням до Бога: "Поможи Господи ніч перекочувати, завтрашньої днини дочекати всьому народові православному, крескенській худобі і моїй, та й мені". Ідучи з дому, гуцул промовляв таку молитву: "В ім'я отця і сина! Господи Боже, прошу тебе наперед, будь добрий, заступи мене, заборони мене від усякого зла, від припадку кешного на росах, на водах, на кешних переходах! Заступи Господи!" [69]. Окрім церковновстановлених обрядів, гуцули зберегли велику кількість своїх давньоязичницьких, зокрема, вони продовжували вірити в злих духів, у силу слова чарівника тощо.

Основою гуцульського харчування у переважній більшості, як зазначив етнограф, була кукурудза в різних приготуваннях та молочні продукти: бринза, сир, гусянка. Провідною галуззю, іншими словами, фундаментом гуцульського господарства було скотарство. Стосовно розвитку землеробства можна сказати, що воно навіть на початку ХХ ст. не отримало широкого поширення. На думку П. Рябкова, це було пов'язано з тим, що гуцул дивився на землю інакше, ніж землероб. Він вважав за великий гріх "землю пороти", більше того, за гуцульським віруванням там, у землі, сидить арідник (чорт).

Оскільки основою гуцульського господарства було скотарство, найбільшу роль у житті гуцула відігравав сінокіс. Особливо важливим для гуцулів був вигін худоби в гори. З приводу цього в них зберігся цікавий обряд, який здійснював кожен господар удень вигону худоби, метою якого було зберегти свою худобу здоровою, щоб звір її не спіймав. Ось як описав цей обряд у своїй праці П. Рябков: "У день вигону худоби в гори господар її, ще до сходу сонця зовсім голий ставав біля дверей хліву, де ночують вівці, пропускав їх поміж ніг, рахував та примовляв: щоб тебе ніщо не шкодило, і щоб ти не був такий урочний, а мої очі ніщо не уречуть" [70]. Далі отари худоби урочисто проводжали до кінця села всі його жителі. Цей хід називався "полонинським", обов'язковим супроводом якого були спів та звуки трембіти. Після цього в гуцульських домівках залишалися лише жінки, діти та старі. Молоді парубки з сумом йшли в гори і своє горе виражали в піснях:

"Ой піду я в полонину, тай там і загину,
Скажу собі посадити в головах калину,
Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти,
Будуть мені приносити від милої вісті [71]."

Друга частина дослідження П. Рябкова "Про гуцулів" присвячена переважно гуцульській весільній та заупокійній обрядовості. Так, за даними П. Рябкова гуцульське весілля, яке складається з досить великої кількості релігійних обрядів, завжди супроводжувалося пригощаннями й подарунками. Тривало воно зазвичай декілька днів, інколи п'ять та більше. Гуцульське весілля складається із оглядин, сватання, заручин, благословення, прощі, запросин, зачинання (спорядження молодої до вінця), заводин (обряду що знаменує собою вихід нареченого з парубоцтва), повниці (пригощання нареченим та нареченою своїх рідних і піднесення йому та їй подарунків у вигляді грошей) [72].

При виборі парубком нареченої досить важливу роль відігравали його батьки, хоча в більшості випадків зробити вибір нареченої дозволялося самому парубку. За гуцульськими традиціями у шлюб молоді вступали обов'язково за вільним вибором. На заручинах ще раз підтверджувався вільний вибір молодих, під час яких старий староста запитував: "Вас ніхто не силував ?!" Окрім того, ще до весілля молодим дозволялося сходитися для того, щоб пізнати один одного.

У цілому, як відзначив П. Рябков: "Статева моральність у гуцулів особливо занедбана була в глушині. Одружені гуцули заводять коханок, а їх жінки коханців (любасі). Батько живе з дочкою, дід з онучкою. У деяких місцевостях обов'язком батька бездітного сина є дати йому дітей (снохачество). Одружений гуцул, йдучи в солдати, передоручав свою дружину і дітей товаришу, щоб він їх оберігав і дбав (сокотив їх). Все це не дивує гуцулів, оскільки вважається природним" [73].

Особливими обрядами та піснями супроводжувалися плетіння вінка для нареченої та нареченого. У весільній вінок обов'язково вплітали три зубчики часнику й барвінок. Вінки на молодих надівали їх батьки. Після того, як вінки покладені на голови молодих, вони ставали князем і княгинею. Далі відбувалося вінчання молодих у хаті - батьки водили їх три рази навколо столу, даючи їм при цьому сімейні настанови, під час цього у хаті постійно співалися пісні. Як відзначив

дослідник, цікавим було те, що всі обрядові весільні гуцульські пісні розпочиналися словами: "Лежали барви (берви) барвінковії (2 рази) Ой роде ж, мій роде! Даруй же мені..." [74].

Серед великої кількості різних символічних весільних предметів у гуцулів найголовнішим атрибутом було деревце (вільце, гільце). Це деревце нагадувало собою двох, що зрослися в єдине ціле, людей. Про нього в одній з гуцульських пісень говориться, що воно росло у самого рая й родило золоті яблука: "У рай ся похиляло, сильно зацвітало". До основних символічних предметів гуцульського весілля належала й калина, якою обов'язково прикрашали вільце. Калина символізувала собою міцний, на все життя зв'язок між молодими. Під вільце обов'язково ставили калач, який на думку П. Рябова, символізував собою сонце, що є енергетичною першоосновою всього живого на землі [75]. Після вінчання молодих у церкві молодий викупляв свою наречену у брата й сестри. За звичаєм, викуп (гроші) наречений клав молодій на косу, яку держав її брат.

Наприкінці першого весільного дня батьки нареченого й нареченої відводили молоду до комори. Після туди заходив наречений і зубами зривав із її голови стрічки, якими були заплетені коси нареченої. Цей обряд у гуцулів символізував собою перетворення дівчини в жінку. На розпущенні коси мати надівала перемітку (хустину), і у такому вигляді молоду, яка відтепер уже була молодичею, виводила з комори [76].

Не менш об'ємними та цікавими є заупокійні обряди та традиції гуцулів. За звичаєм, у гуцулів померлого клали в труну, у якій обов'язково проти його голови залишали отвір (віконце), для того, щоб покійний міг у нього дивитися. Протягом всього часу перебування покійника у своїй хаті на лаві, до його двору сходилися молоді хлопці і грали у різні ігри: козу, сороку, стільчик тощо. Це вони робили для того, щоб хоч трохи розвеселити рідних померлого, тобто "розігнати тугу". Безпосередньо перед виносом тіла, дві особи – відомі в селі дід і баба, - ставали перед покійником і вихваляли його за всі добрі справи, які той зробив за життя, це дуже давній звичай гуцулів. У труну мертвому обов'язково ставили цукор, волошки, вовну, калач, щоб мав із чим до родичів прийти, і гроші – на перевіз на той світ.

Після цього покійника – господаря хати, було це літом чи зимою, клали на сани, запряжені волами, і везли на кладовище. Під час похоронної процесії священик їхав на коні попереду покійника, за покійником вели худобу, призначену на помин. За гуцульським звичаєм, до рогів баранів та волів прикріплювали палаючі свічки. Усі жінки, які проводжали покійника в останню путь, обов'язково розпускали коси й постійно голосили, а чоловіки на гуцульських похоронах ніколи не надівали шапок. Окрім того, всю дорогу до кладовища трембітали трембітники, які вже на кладовищі відкривали віконце в труні і тримбітали туди. У могилу померлого рідні обов'язково кидали землю та гроші й свято вірили, що ці гроші покійник повинен заплатити Матці Божій за перевіз на той світ. У голові покійника під хрестом закопували посуд, в якому було коливо [77].

Окрім того, у своїй праці "Про гуцулів" П. Рябов навів досить значну кількість гуцульських пісень, зібраних Г. Шухевичем та, ймовірно, записаних особисто ним під час науково-етнографічної експедиції по Галичині й Буковині. Недивлячись на велику кількість пісень у гуцулів, які були багаті фантазією, мелодії їх, як відзначив П. Рябов, є досить одноманітними. В цілому, у гуцульських піснях переважають три типи мелодійних наспівів: коломийкова, весільна, колядницька.

Таким чином, протягом 1900 – 1906 рр., переважно під впливом проф. Ф. Вовка відбулося становлення П. Рябова, як вченого-етнографа. Основною подією цього періоду є участь П. Рябова в антропологічно-етнографічній експедиції в західноукраїнський край. Під час експедиції П. Рябов разом з іншими її учасниками шляхом безпосереднього спостереження і вивчення живої дійсності, зібрав значний обсяг антропологічного та етнографічного матеріалу про українських горян – бойків і гуцулів.

Чумацтво. У рукописах П. Рябова з етнографії, досить яскраво відбито і таке загальновідоме соціокультурне явище України, як чумацтво. Інтерес до теми українського чумацтва в науковій літературі виник близько останньої чверті XIX ст. Тема відразу зацікавила істориків, етнографів, фольклористів. Однією з основних причин, що зумовила цю зацікавленість була невідворотність змін у соціально-економічному устрої Російської імперії після реформ 60-х рр. XIX ст. Вони не залишили чумакам жодного шансу на виживання в умовах капіталізації суспільства. Отже, чумацтво зацікавило дослідників, певною мірою, вже як реліктове явище. О. Пипін, підсумовуючи ступінь розробленості даної проблеми українськими етнографами на початку 1890-х рр., називав монографії І. Рудченка, О. Скальковського та Ф. Щербини [78].

Хрестоматійним вважається єдине в XIX ст. спеціальне дослідження проблеми чумацтва, здійснене І. Рудченком (1845 – 1905). Дослідник зібрав і систематизував чумацькі пісні з рукописних збірок П. Куліша, Я. Новицького, О. Русова. Всього нараховується близько 70 пісень (у

250 варіантах), з нотами та коментарем автора [79]. Словник Ф. Брокгауза та І. Ефрона серед авторів публікацій про чумацтво згадує також М. Сумцова [80]. Настільки, наскільки це стосувалося історії козацтва, торкнулися теми чумацтва і видатні українські історики та збирачі запорозьких старожитностей Д. Яворницький, Я. Новицький, О. Скальковський. Зокрема, Д. Яворницький присвятив дослідженню торгівлі у запорізьких козаків розділ у своїй фундаментальній праці з історії козацтва [81].

Наприкінці XIX ст. рамки чумацького промислу продовжували звужуватися. Це спонукало українських істориків та етнографів до вивчення даного пласта народної культури, серед яких почесне місце належить П. Рябкову. Найгрунтовнішою є праця етнографа "Чумацтво в Новоросії", що становить собою рукопис наукової статті на 79 сторінках, яка у 1910 р. була відіслана П. Рябковим до Санкт-Петербургу проф. Ф. Вовку для опублікування в одному з випусків "Матеріалів з етнографії". За словами проф. Ф. Вовка, науково-етнографічна стаття П. Рябкова була передана ним Ольденбургу для опублікування [82]. Нині текст оригіналу повного рукопису, зберігається у Державному музеї етнографії народів СНД (раніше СРСР) [83]. У даному рукописі П. Рябков піддає детальному аналізу процес появи в історії українського народу такого феноменального явища, як чумацтво. Чумацтво П. Рябков розглядав, як соціально-економічне явище, яке за його переконанням, "без сумніву, веде своє коріння із дуже віддалених часів південноруської історії, і якщо не за ім'ям, то сіє іасію, існує набагато раніше козачини з її гетьманами та їх, військовою історією" [84]. Він детально проаналізував процес становлення чумацтва, епоху його розквіту та основні причини занепаду.

На думку П. Рябкова, на початковій стадії свого становлення та розвитку чумак одночасно був і купцем, і воїном, й лише в подальшому став просто постачальником товару – фурщиком. "Давня Києво-Новгородська Русь, ведучи жваву торгівлю з південним Сходом, прокладаючи водні й сухопутні шляхи в Греки і Азію, створила особливий клас купців-воїнів, що користувалися захистом прямо чи непрямо зацікавлених у них князів, а пізніше московських царів і королів Литви та Польщі" [85]. У даному випадку П. Рябков, дотримується тієї ж думки про походження чумацтва, що і відомий український етнограф та фольклорист І. Рудченко, який був переконаний у тому, що саме "...тодішні давні умови життя створили той оригінальний тип чумацтва" [86].

На жаль, з часом, у зв'язку з занепадом східнослов'янської держави Київської Русі чумацтво, як торговий південноруський стан було підірвано, не отримавши можливості розвинути на повну силу. Приютившись у середовищі дрібного міщанства, випадково уцілівшого від віддачі жиду в оренду, чумаки із "гостей", "купців", що відігравали в минулому видатну роль у поширенні культури і цивілізації в могутній Київській Русі, опустилися до торгівлі рибою, сіллю тощо. Однак, від остаточного і передчасного знищення, при загальному закріпаченні українського народу, чумацтво на думку П. Рябкова, було врятовано козацтвом.

У XV ст. і особливо XVI ст. на широких просторах, які тоді називали Україною, тобто землями на порубіжжі цивілізованого світу, з новою гостротою розгорілася давня боротьба між осілим людом та кочовиками. Гніт, що посилювався в цей час, у заселених західних районах України, породжував численних утікачів, які надавали перевагу небезпекам пограничного життя перед іноземним гнобленням та кріпацтвом. Внаслідок цього з'являється новий стан-козацтво, що селилося на порубіжних землях. Гі. Рябков, як і Д. Яворницький вважав, що серед причин, які обумовили виникнення козацтва основними були економічний та соціальний фактор: "Саме виникнення Січі Запорізької є ніщо інше, як продукт південноруського ушкуйництва, зацікавленого в торгово-промисловій справі" [87]. Окрім того, однією з передумов становлення козацтва Д. Яворницький називав етнографічні особливості "південноруської народності", "...якій у силу самої історичної підготовки, досить близькою була така форма суспільного життя, як козацька община" [88].

Суспільний устрій запорожців П. Рябков називав напіввійськовою, полупромисловою общиною, яка була найбільш характерна для чумацтва, у його більш ранній стадії розвитку. У цілому, для чумацтва завжди був характерний артільно-общинний дух, і цей дух загальності інтересів не залишав чумацтво до самого кінця його існування.

Детально досліджуючи та аналізуючи процес становлення й розвитку в Україні чумацтва, П. Рябков дійшов висновку, що чумацтво було не лише основою появи козацтва, стану, який поступово перетворився в основну силу політичної й військової боротьби за соціальні, економічні та державно-національні інтереси українського народу, але й спадкоємцем запорожців "Запоріжжя, вмираючи, хоча й незовсім природною смертю, залишило після себе спадкоємців в особі чумаків і рибаків-

промисловців"[89]. Небезпідставність такої думки підтверджується численними піснями, в яких чумак, козак й бурлак – часто ототожнювались:

"Ой хвортуна , хвортуна,
Послужи нам як служила:
Служила в бурлацтві,
Служила в козацтві,
Послужи ще й у чумацтві!"[90].

Слід зазначити, що між дослідниками й досі точаться дискусії з цього питання. Так, теорія походження (генези) козацтва викладена українським істориком М. Брайчевським, заперечує думку про те, що чумацтво було основою (предтечею) появи козацтва. Згідно з М. Брайчевським, ще за часів Київської Русі переселенці спромоглися створити специфічну суспільну структуру і в певні моменти виявлялися неабиякою соціально-політичною силою, на яку мусили зважати тогочасні держави. У джерелах їх називають бродниками та берладниками. Перша згадка про них датується 1146 р., однак, найбільше відомостей припадає на XIII ст. Деякі документи (Булла папи Григорія IX 1227 р. та ін.) навіть говорять про країну Бродінію, або про Землю бродників. Характеризуючи соціальний стан бродників та берладників, джерела зуть їх "руськими біженцями", "галицькими вигонцями". Отже, на думку М. Брайчевського, у даному випадку йдеться про руське населення степів, тобто в основному кріпаків-угікачів, змушених шукати прихисту за межами державної території України-Руси. Переважна більшість дослідників вважає берладників прообразом козацтва. Разом з тим М. Брайчевський, вважає, що ставити між берладниками і козацтвом знак рівності не можна, бо зовсім різною була доба, і зовсім відмінні процеси визначали напрям історичного поступу. Для того, аби бродники й берладники стали козацтвом, потрібно було щось, і правильно зрозуміти це "щось", можна лише маючи перспективу в три століття, які відділяють давньоруських "вигонців" та "біженців" від козаків, чий вихід на світову арену був гучно проklamований на зламі XV і XVI століть. А якщо зважити на ту перспективу, зазначає М. Брайчевський, то можемо сказати, що козацтво – це бродники доби остаточного розкладу феодального ладу й кристалізації буржуазної системи відносин [91].

Повертаючись до історії чумацтва, слід вказати, що сила економічного розвитку поступово ставила Російську імперію на рейки капіталістичного розвитку. У результаті на її території в середині XIX ст. і особливо наприкінці XIX ст. широкого розвитку набирає капіталістичне виробництво, у зв'язку з цим потреба в чумацтві як соціально-економічній одиниці відпадає. Слід підкреслити той факт, що апогей розвитку і момент занепаду чумацтва йшли поруч, один за одним. Як зазначив, сам етнограф, свого максимального росту чумацтво досягло в кінці XIX ст. Разом із тим, у зв'язку з поширенням будівництва залізниць та пароплавів, воно з цього часу починає швидко занепадати "... і чумак-підприємець остаточно зникає, як зникає й віл, а їхнє місце займає фургон та кінь " [92].

Не менш цікавим і цінним є інше етнографічне дослідження П. Рябкова про чумацтво, здійснене в 1913 р., що так і називається "Чумацтво" [93]. Воно повинно було увійти до третього тому праці "Український народ у його минулому і сучасному". Нині рукопис цього дослідження також зберігається у Державному музеї етнографії народів СНД (раніше СРСР). У цьому рукописі П. Рябков подав декілька версій походження слова "чумак", розповів про його побут, детально описав чумацькі знаряддя й предмети, чумацькі шляхи. На думку П. Рябкова, найбільш вірогідною версією про походження слова "чумак" є версія, якої дотримувалися такі видатні українські етнографи, як О. Скальковський, І. Рудченко. Згідно з нею слово "чумак" походить від слова чума (виразка) – страшна й невиліковна хвороба. Для запобігання зараження чумою, чумаки, їдучи в дорогу, мали в звичай обробляти дьогтем штани й сорочку: "Замазаний весь дьогтем, у пилюці, страшний за виглядом обличчя, із блискучими очима і білими зубами на дуже загорілому, обвітреному обличчі, він лякав людей, збуджував уяву, й нагадував людину хвору чумою"[94]. Окрім того, чумаки, які їздили в Крим за сіллю були чи не першими, що вивезли звідти в Україну чуму, не говорячи вже про те, що самі вони нерідко інфікувалися й вмирили від цієї хвороби".

За часом відправлення в дорогу чумаків називали ранніми, середніми, пізніми. Як тільки заспіває жайворонок у лузі, ранні чумаки виходили в дорогу. Провівши у дорозі п'ять - шість тижнів, вони поверталися додому на жнива. По Іллі (20 липня) у дорогу вирушали середні чумаки, а пізні (осінні) чумаки вирушали в дорогу перед Покровою. У рукописі П. Рябков подав і узагальнюючий образ чумака, зроблений Т. Новосельським: "Міцна статура, мужні риси обличчя, довгі вуса і довга, закручена за вуха чуприна надають особливій виразності чумаку" [95].

У цілому, як зазначав П. Рябков, чумаки нагадували козака, його поведки та уподобання. Дома ж чумаки мало чим відрізнялися від звичайних селян. Про чумаків український народ високої думки "славні чумаченьки", "люди на все гожі й пригожі" [96].

У цій праці П. Рябков подає і докладний опис чумацьких шляхів, яких було не так вже й багато, та й ті ледве знати: "Не було жодної стежки, ні сліду, як у морі. Розпізнавали шлях свій удень по сонцю й могилам, вночі ж по зіркам та вітрам, річкам" [97]. Найвідомішими були два чумацьких шляхи – це Чорний та Муравський. Чорний шлях розпочинався на Волині, далі тягнувся до Умані, а вже звідти по таємних стежках, глибоких валах й берегах степних річок доходив до Балти, після Ольвіополя і на кінець до Никітської переправи на Дніпрі де й завершувався. Свою назву Чорний шлях, на думку П. Рябкова, отримав у зв'язку з небезпечностями, яких зазнавали всі чумаки, котрим доводилося проїжджати по ньому. Серед простих людей, шлях цей називали ще Шпаковим, за ім'ям чумацького отамана Шпака.

На відміну від Чорного, Муравський шлях свій початок брав із глибин Малоросії через східні степи Запоріжжя "...пробравшись через вершини Ворскли до вершин річки Берестоватої, що впадає в Самару, він веде на південь через запорізькі паланки до кордонів або р. Кінські Води (Конка) й вже тут переходить на кримську сторону" [98]. Саме цими "одвічними шляхами", як тільки прийде весна, підсохнуть дороги й трава на степу зазеленіє, чисельні чумацькі валки вирушали в дорогу й тягнулись своїми нешвидкими волами.

Окрім того, у даному рукописі П. Рябков навів і значну кількість чумацьких приказок та пісень, записаних, напевне, ним самим:

"Як віз ламається – чумаки розуму набираються, а як віл пристає, то у чумака й розуму не стає"

"У кого віл та коса – у того й грошей коса".

"Хто от товариства одстане, нехай от того шкура одстане, як на вербі по весні" [99].

"Ой ви хлопці, ви добрі молодці!
Та вставайте вози мажте,
Гей вози мажте, ярма наривайте,
Сірих волів запрягайте!
Хлопці вставали, вози підмазали,
Нові ярма понаривали,-
Сірих волів позапрягали...
Пішов чумаки у дорогу,
Помолившись Богу...
Ой пошли, Боже, тому чумакові
Та щасливу дорогу".

Під час поховання чумака в степу, далеко від дому, співали таку пісню:

"Ой там яму копали –
Там чумака сховали!
Насипали над чумаком
Високу могилу,
Посадили в головоньках
Червону калину..."

Серед чумацьких пісень, поданих П. Рябковим у цьому рукописі найтрагічнішою є пісня про те, як чумака з рідною сестрою повінчали:

"Бодай попи пропали –
Сестру з братом звінчали,
Ходімо сестро, горою,
Розстелимося травою:
Ой ти будеш синій цвіт,
А я буду – жовтий цвіт.
Будуть дівки квітки рвать,
Нас із тобою споминати,-
Стануть траву косити,
За нас Бога молити:
Ой, що тая травиця –

То з братом сестриця!"[100]

Слід зазначити, що у своїх етнографічних матеріалах та дослідженнях чумацтва П. Рябков зафіксував як нарративні пам'ятки (розповіді колишніх чумаків, пісні), так й унікальні пам'ятки матеріальної культури, зокрема, навіть точні креслення та обміри чумацької мажі, поромів, якими чумацькі валки переправлялися через Дніпро.

Матеріальна культура чумацького промислу протягом усього періоду його існування складалася у цілісну систему і посіла цілком особнє місце серед інших явищ матеріальної культури українського народу. На жаль, руйнівний вплив часу та історичні обставини кінця XIX ст. – початку XX ст. позбавили дослідників можливості повною мірою дослідити всі її прояви.

На незадовільний стан дослідження та збереження пам'яток матеріальної культури українського народу звертав увагу й Ф. Вовк. Так, він підрахував, що у семи томах матеріалів, здобутих експедицією під керівництвом П. Чубинського, опис матеріальної культури зайняв лише 77 сторінок [101].

П. Рябков, який у 1907 – 1910 рр. об'їхав значну частину півдня України в пошуках пам'яток матеріальної культури чумацького промислу, нарікав на те, що довго не міг знайти справжньої мажі [102]. Сам П. Рябков, як дослідник чумацького промислу півдня України, учень Ф. Вовка, ретельно описуючи матеріальний бік справи вози, інвентар, посуд тощо, направляв придбані у колишніх чумаків пам'ятки до Російського музею у Санкт-Петербург, де вони, в кращому випадку, осідали у запасниках.

Ускладнювало справу дослідження матеріальної культури чумацтва й те, що предмети чумацького вжитку традиційно виготовлялися з нетривких матеріалів (дерево, шкіра), що, враховуючи соціальні та економічні катаклізми української історії у XX ст., не сприяло їх збереженню. У зв'язку з цим, на теренах України пам'яток матеріальної культури чумацтва практично не збереглося. Причиною такого стану речей є, на нашу думку те, що музейна справа в Україні, зокрема, створення колекцій українських старожитностей, зародилася лише у кінці XIX ст. завдяки подвижницькій діяльності Д. Яворницького, Я. Новицького і В. Тарнавського.

Заслугою П. Рябкова є те, що він зробив єдині в своєму роді креслення чумацького возу (південний варіант) з точними обмірами та назвами кожної з деталей, які були ним виконані у 1910 р. в м. Бериславі Херсонської губернії [103]. Так, за описом, поданим П. Рябковим, чумацький віз (мажа) складався зі снасті, вїйя, чотирьох коліс та ярма.

Снасть складалася із передньої і задньої осей, поверх яких знаходилися насади; насади, з'єднані між собою підтоками і підгерстю, а останні – каблучкою. Кожна з осей складається з двох рукавів і середини; під кожний рукав ухналями підбитий залізний підісок, а кінці середини захищені залізними завісками, або стосиками. Посередині передньої осі – отвір для шкворення. Задній насад, прикріплений до своєї осі двома тиблями, або кілками, наглухо, а передній обертається на шкворені. Підтоки, що з'єднують зад і перед воза, ближче до задньої частини роздвоєні і укріплені зарубками, а іноді притичками; ближче до середини воза підтоки з'єднуються і між передньою віссю та її насадом пронизуються шкворенем. Шкворинь під передньою віссю пронизує підгерсть, що лежить між підтоками й укріплена на задньому насаді загвіздком або притичкою. До кожного насаду кріпляться по дві ручиці, між ними встановлюється ящик. Ящик складається з передка і задка (їхні стінки називаються кругами) і з боків – полудрабків. Полудрабок складають два горизонтальні бруски, з'єднані шаблями, покритими лубком, або лубом. Знизу ящик скріплений трьома підлегами, а на них кладеться дошка, також пронизана шкворнем. Верхні бруски своїми кінцями продіті в крижівниці. Вїйя роздвоєними кінцями надіваються на рукава передньої осі і з'єднуються посередині каблучкою з дерева або мотузка. На самому кінці є отвір, у нього пронизується притика, що кріпить до вїйя ярмо. Кожне колесо складається з обода, голови та колодки або маточини. Ободи бувають лише гнуті; кінці обода називаються заворотичами. Обід обковується чотирма чи п'ятьма вірвантами (урвантами), котрі стягуються гвіздками, які називаються заволічками. Обід, з'єднаний з маточиною спицями. Колесо одягається на вісь разом з люшною, котра вгорі прикріплюється на зарубці до ручиць налюшником, що підтримує і люшню й колесо. Ярмо складається з верхньої частини - чашовини, підбитої посередині залізною підковою, і нижньої - підгорля, або підшийника. Чашовина й підгорля з'єднані між собою двома снізками, прикріпленими шкіряними або повстяними затягачками [104].

За вантажопідйомністю мажі поділялися на малі, середні та великі (по вмістимості солі). На найбільші навантажували до 120 пудів, на найменші до – 60. Сам віз важив від 22 до 30 пудів [105]. Готовий віз на Херсонщині коштував до 35 крб.[106]. Характерною особливістю чумацького

промислу було те, що тягловою силою були лише воли – Україна мала давні традиції вирощування волів та догляду за ними. Кінь не міг скласти їм конкуренції з огляду на малу прохідність основних шляхів для кінських запряг та надзвичайну витривалість волів. Певною мірою віл символізував чумацький промисел і, навіть, українську вдачу. За народним повір'ям, воли створені Богом і вважаються благословенними за те, що коли народився Ісус і його поклали в ясла, саме воли вкривали його соломою та зігрівали своїм диханням [107].

Починаючи із середини XIX ст. чумацтво почало втрачати своє значення як традиційний торгово-візницький промисел. У його трансформацію втручається капіталістичний елемент, поступово руйнуючи всю соціально-духовну систему чумацтва. П. Рябков, очевидець занепаду чумацтва, вказував: "Чумацтво було вигідним лише до появи залізниць, "чугунок"... Чумацьких пісень не чути, волів не видно, шинки зрівняли із землею. Ще як сумний пережиток можна зустріти у нас на селі старого чумака, який торгує сіллям. Але що це за явний залишок колишньої величі? Його віз перетворився на кінську підводу, а сіль він купує в "гамазинах" і продає в ярмаркові дні фунтами" [108].

Таким чином, результати дослідження унікального соціокультурного та економічного явища України – чумацтва, здійснені П. Рябковим, дають можливість визначити ряд аспектів у функціонуванні чумацького промислу в Центральній та Південній Україні, доби його розквіту та занепаду, а також реконструювати комплекс чумацьких засобів пересування [109].

Отже, зміст даного розділу дозволяє нам стверджувати, що основним захопленням П. Рябкова була етнографія. Серед етнографічних досліджень й розвідок вченого-етнографа особливе місце належало українському народові, його культурі й традиціям. Проаналізувавши українознавчу діяльність П. Рябкова, ми можемо здійснити її певну періодизацію:

Перший період (кінець 70 – 90-ті рр. XIX ст.) – це період початкового формування етнографічних поглядів та інтересів П. Рябкова. Основними об'єктами етнографічних досліджень П. Рябкова цього періоду були – якутський народ, а починаючи з 80-х рр. XIX ст. рибальський промисел на півдні України

Другий період (1900 – 1906 рр.) – це період становлення П. Рябкова, переважно під впливом проф. Ф. Вовка, як вченого-етнографа. Основною подією цього періоду є участь Гі. Рябкова в антропологічно-етнографічній експедиції в Західну Україну, організованій під керівництвом Ф. Вовка (1904 – 1906 рр.)

Третій період 1907 – 1918 рр., на цьому етапі здобутий фах етнографа дозволив П. Рябкову здійснювати самостійні науково-етнографічні дослідження, головним об'єктом яких стало таке соціокультурне явище України, як чумацтво.

Таким чином, на початку XX ст. П. Рябков був одним із провідних учених-етнографів України. Здійснені ним етнографічні дослідження української культури, становлять вагомий складову частину українознавства та є цінним джерелом, яке дозволяє сучасним науковцям уповні відтворити всю традиційну етнокультурну інформацію українського народу.

3.2 УРЕЧЕВЛЕНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНИ Й УКРАЇНЦЯ У БАЧЕННІ П.РЯБКОВА

В українознавчих пошукуваннях П. Рябкова, спрямованих на всебічне вивчення культури й побуту українського народу, важливе місце відводилося питанню уречевлення України й українця. Систематичне й цілеспрямоване колекціонування етнографічних предметів української культури П. Рябков розпочав у 1904 р., після повернення з еміграції. З цього часу він стає, без перебільшення, провідним кореспондентом Санкт-Петербурзького музею імені Олександра III по Південній Україні.

Російський музей імператора Олександра III був заснований відповідно до указу Миколи II у квітні 1895 р., а для відвідувачів він був відкритий у березні 1898 р. в Михайлівському палаці. Це був перший у Росії музей національного мистецтва. Основою його в перший період формування (1895 – 1897 рр.) була картинна галерея. На початку XX ст., у відповідності до прийнятої програми, почалася організація етнографічного відділу [1]. Біля джерел його створення стояли такі видатні етнографи, історики й філологи того часу, як Д. Клеменц, М. Могилянський, П. Семенов-Тяньшанський, О. Міллер, Ф. Вовк. Свою роботу етнографічний відділ розпочав у 1902 р. У цьому ж році, відповідно до затвердженої етнографічним відділом Постанови від 6 квітня 1902 р., про призначення І. Зарецького керівником збирання етнографічних колекцій на Україні, було розпочато систематичний збір пам'яток української культури. У комплектуванні українських колекцій

приймали участь як спеціалісти в області української і слов'янської етнографії у цілому – Ф. Вовк, М. Могилянський, Л. Уріцька, Н. Фріде, О. Бежкович, О. Зарембський так і місцеві краєзнавці – П. Рябков, В. Бабенко, О. Макаренко, К. Далматов, К. Шероцький і П. Єфименко тощо. Музейні фонди українськими колекціонерами поповнювалися регулярно починаючи з 1902 р. по 1913 р. Саме протягом цих років музеєм проводилася цілеспрямована, систематична робота по етнографічному обстеженню та вивченню культури українського народу [2]

У цілому, на рубежі XIX – XX ст. Російський музей імператора Олександра III був одним із найбільших центрів збирання й збереження етнографічних колекцій народів Російської імперії. Слід зазначити, що у 1934 р. на базі етнографічного відділу Російського музею імператора Олександра III був

відкритий самостійний науково-дослідний і культурно-просвітний центр -Державний музей етнографії народів СРСР (тепер Державний музей етнографії народів СНД)

В особовому фонді П. Рябкова зберігається звіт етнографічного відділу Російського музею імператора Олександра III за 1909 р., який дозволяє нам повною мірою відтворити та проаналізувати обсяг і основні аспекти його діяльності [3].

У 1909 р. до особового складу етнографічного відділу входили: завідуючий – Д. Клеменц; охоронці відділу – Ф. Вовк, О. Міллер, М. Могилянський; бібліотекар відділу – В. Єгунов; регістратори колекцій – О. Макаренко, Є. Пекарський, О. Рагозіна і фотограф О. Павлович. Основна увага відділу концентрувалася, головним чином, на розробці важливих організаційних питань пов'язаних з успішним проведенням збору етнографічних колекцій. Для більш зручного спостереження за збором колекцій та їх систематизації й опису, згідно рішення Ради відділу вся територія Російської імперії була поділена на чотири райони : район Сибіру і Далекого Сходу – відповідальний Д. Клеменц, район північної Росії - відповідальний Ф. Вовк, район середньої і південної Росії- М. Могилянський, район Кавказу і Середньої Азії – О. Міллер [4].

У 1909 р. усіх співробітників нараховувалося 70 чоловік – серед яких П. Рябков, С. Руденко, С. Сергель, Н. Біляшівський, В. Бабенко та інші. Всього на збір етнографічних предметів співробітникам у цьому році було виділено 25 тис. 224 крб. 69 коп., у тому числі П. Рябкову – 450 крб. Протягом 1909 р. було зареєстровано: 41 російську (1083 предметів), 18 українських (6Т8) і шість білоруських (296) колекцій [5]. У таблиці основних збирачів українських колекцій, під № 11 знаходимо прізвище П. Рябкова, який протягом 1908 – 1911 рр. зібрав і передав до етнографічного відділу Російського музею шість колекцій (№ 1488, № 2742, № 2743, № 2765, № 2766, № 2962) у яких було представлено 364 предмети. Переважно це були сільськогосподарські знаряддя; приналежності чабана, зокрема, чабанська повозка ("гарба"); велика колекція рибальських снастей, вудочок; колекція предметів чумацького промислу (чумацький віз), одяг чумака; колекція килимів, вишитих рушників, серед яких рушник початку XIX ст. тощо [6].

Перебуваючи у постійних пошуках рідкісних етнографічних предметів, П. Рябков досить часто відвідував новоросійські ярмарки, які на думку вченого-етнографа, становили собою великий інтерес в етнографічному відношенні. Це пов'язано з тим, що вони були певним з'їздом різних народностей, які населяли Кримський півострів та Новоросію. Свої враження про одну з них – Каховську ярмарку (ймовірно, 1911 р.) він залишив цікаві спогади. Каховську ярмарку в Новоросії П. Рябков вважав Нижнім Новгородом у мініатюрі [7]. За даними етнографа, каховські ярмарки відбувалися двічі на рік – весною (Нікольська) і восени (Покровська). Особливістю цих ярмарків було те, що вони окрім торгового центру, були ще й робітничими ринками прийшлих сільськогосподарських трударів. Весною їх тут наймали на певний термін, за звичай до Покрови, а восени вони поверталися сюди з усіх сторін, після отримання розрахунку за виконану роботу. У своїх нотатках П. Рябков зазначає, що всі ярмарки були як би розраховані на обдирання сільських простофіль. На кожному кроці були різні «кумедії», балагани, трактири, кабаки, публічні будинки тощо.

Зовнішній вигляд ярмарки за описом поданим П. Рябковим "...живописно-оригінальний – тисячі возів, гарб, фургонів різноманітних видів і розмірів, починаючи від витончених з виду легких німецьких фургонів, до незграбних татарських критих..."[8]. Особливу групу тогочасних засобів пресування становили довгі гарби (мажари) із полотняними палатками напівциліндричної форми, які належали виключно селянам с. Маячки. За зовнішнім виглядом це були цілі будинки на колесах у яких вміщувалася ціла сім'я, добре захищена і від сонця, і від дощу.

У своїх етнографічних записках про Каховську ярмарку, П. Рябков згадує і про чумаків та волів, які, на жаль, вже відійшли в минуле, переживши свою славу. Згідно даних П. Рябкова,

основним предметом продажу на Каховській ярмарці були тварини. Найбільшим попитом користувався кінь, потім корови й воли. У цілому, всі товари П. Рябков поділяє на такі групи:
засоби пересування та збруйна упряж;
предмети з дерева та бондарські вироби;
одяг та взуття;
фрукти та овочі;
сільськогосподарські знаряддя, переважно віялки та жатки місцевого виробництва.

Особливо цінним джерелом, яке розкриває широту наукових зацікавлень і завдань, котрі ставив перед собою П. Рябков, займаючись вивченням населення півдня України, є його листування з проф. Ф. Вовком з питань етнографічних колекцій. З листа етнографа від 8 серпня 1908 р. до Ф. Вовка дізнаємося, що у червні 1908 р. П. Рябковим до етнографічного відділення Російського музею був відправлений чумацький віз, а також деякі інші речі та фотографії [9].

Найбільш змістовним є лист П. Рябкова від 23 січня 1910 р., також адресований Ф. Вовку. З його змісту нам стає відомо, що протягом 1908 – 1909 рр. за кошти етнографічного відділення Російського музею П. Рябковим на території переважно Херсонської частково Таврійської та Бессарабської губеній було зібрано 254 предметів етнографічного характеру. Усі зібрані предмети етнограф поділив на двадцять три групи. Серед предметів, що ввійшли до них, на нашу думку, найціннішими з етнографічної точки зору є предмети чумацького промислу – чумацький віз, посуд та основні інструменти, які використовували чумаки; предмети вівчарства традиційні для Новоросійського краю – чабанська гарба (катига), костюм чабана та його пояс з інструментами; об'ємна колекція вудочок, які використовувалися головним чином у пониззі Дніпра, модель каюка (дубка); чисельна колекція молдавських і малоросійських вишивок (більше ста) на сорочках та рушниках; невеличка колекція домотканих килимів, зібраних у молдован й малоросів Олександрійського, Єлисаветградського і Тираспольського повітів у кількості п'ятнадцяти штук та створена П. Рябковим колекція фотографій (більше 150 фото) етнографічних предметів, негативи з яких також були передані до Російського музею [10].

Не менш цікавими у даному листі є і роздуми вченого про етнографічну різномірність та специфіку півдня України, які були обумовлені, як природними умовами краю, так і етнічними особливостями регіону. Слід зазначити, що переважна більшість населення півдня Російської імперії, це як правило були переселенці, котрі принесли з собою сюди вже усталені традиції й обряди. П. Рябков, з цього приводу у своєму листі писав: "Наш Новоросійський край, у межах якого мені доводиться працювати, за своїм складом населення далеко не однорідний, як, наприклад, Полтавська чи Подільська губернії, де одна яка-небудь пануюча народність наклала свій національний відбиток на все, надавши всьому ярко визначену фізіономію, починаючи від його житла, одягу до його духовного обліку (мова, вірування, звичаї). Етнографічна специфіка Новоросії була обумовлена тим, що до її складу входив не лише Крим з його високою культурою і степ кочовиків,... але й переселенці, вихідці не з глибин Росії чи України, а особи, які переселилися сюди у південні райони, головним чином, на заклик російського уряду. Серед них були німці, болгар, серби, греки, румуни і навіть французи та шведи"[11]. Звичайно, що такі специфічні умови Новоросії, як зазначив етнограф, багато в чому ускладнювали його роботу. "Разом з тим, - писав П. Рябков, - серед цієї мішанини простежується і вимальовується дещо особливе, властиве лише Новоросії населення якої має свою специфічну фізичну й духовну фізіономію. Завдання етнографа зрозуміти цю фізіономію (своєрідність) і висвітлити її в етнографічних колекціях, схопити й передати духовно-інтелектуальні начала населення. Це важко, але можливо."

У цьому ж листі П. Рябков, розповідає Ф. Вовку й про розклад своїх майбутніх етнографічних досліджень, які він планував здійснювати переважно у пониззі Дніпра, Бугу, Дністра, Дунаю та степовій частині Таврійської губернії. Саме на цій території, на думку етнографа, найбільш яскраво виражена та визначена фізіономія (своєрідність) Новоросії: "Не відступаючи від загальної програми етнографічного відділу Російського музею, - писав він, - я вирішив діяти таким чином. Збираюся вивчати побут рибалок, сюди увійдуть – колекція етнографічних предметів, характеристика побуту і промислів, виготовлення моделей човнів, рибальських снастей, збирання усної й письмової народної літератури. Почато і буде продовжено – збирання колекцій килимів місцевого виробництва, при цьому особлива увага буде приділена виробництву килимів у болгар Єлисаветградського повіту; народних лікувальних трав і способів виготовлення з них ліків; виробів гончарів і опис гончарного промислу; колекція іграшок, ляльок, малюнків селянських дітей; збирання пісень з уже зниклих видів господарства – чумацтва, вівчарства; ознайомлення з побутом десятиницька малороса й німця" [12].

Серед архівних матеріалів особистого фонду етнографа знаходимо й декілька листів Ф. Вовка до П. Рябкова, у яких він відзначає високу цінність зібраних останнім колекцій етнографічних предметів. З листів Ф. Вовка ми дізнаємося й про долю науково-етнографічної статті П. Рябкова "Чумацтво в Новоросії" яка ,як планувалося з початку, повинна була увійти до другого тому етнографічної книги "Український народ у його минулому і сучасному". Однак, пізніше в силу ряду об'єктивних і суб'єктивних причин її опублікування було вирішено перенести до третього тому, який, на жаль, так і не був виданий [13]. Разом із тим, у листі від 17 вересня 1910 року Ф. Вовк, критикує деяк фотознімки чумацьких предметів зроблені П. Рябковим , які були непригодними для етнографічних колекцій. Це було обумовлено тим, що П. Рябков при фотографуванні не дотримався основних правил етнографічного фото, серед яких одним з основних є правило фотографувати кожен предмет окремо. Ймовірно, що П. Рябков, у деякій мірі образився на критику Ф. Вовка, про що свідчить пізніше зроблений ним напис на цьому ж листі: «Фотографії робив поспіхом, на ярмарці й не спеціально для музею, і не за його рахунок» [14].

У період з 1912 р. по 1914 р. плідна праця П. Рябкова на ниві етнографії і разом з тим листування з проф. Ф. Вовком дещо загальмувалися. Це було пов'язано, в першу чергу, із важкою хворобою дружини П. Рябкова (сильне нервове розстроєння), якій у цей час так необхідні були його щиросердечна увага і догляд, та й сам П. Рябков постійно хворів ревматизмом і на серце. На жаль, але невдовзі дружини, ймовірно, у 1914 р., найкращого товариша і / вірного помічника вченого - Надії Веніамінівни не стало [15]. З першого листа Ф. Вовка до П. Рябкова, яке поклало початок новому етапу листування після майже дворічної перерви, від 7 лютого 1914 р. дізнаємося, що і Ф. Вовк у цей час хворів на серце. Хвороба Ф. Вовка спричинила до того, що за умов його відсутності на роботі, один із листів П. Рябкова, ймовірно, від 16 січня 1914 р. адресованих йому був підшитий до справи П. Рябкова працівниками музею, і, таким чином, залишився невідомим Ф. Вовку. Лише на початку 1914 р. при перегляді справ , Ф. Вовк випадково натрапив на цей лист П. Рябкова. У зв'язку з вищевказаним, на початку свого листа від 7 лютого 1914 р. Ф. Вовк писав: "Шановний Павло Захарович, я так сильно завинив перед Вами, що навіть не міг наважитися написати Вам, думаючи , що ви, мабуть, дуже на мене ображаєтеся" [16].

Слід зазначити, що П. Рябков і Ф. Вовк, до смерті останнього у 1918 р. завжди залишалися не лише співробітниками-колегами етнографічного відділу Російського музею та науковими однодумцями, але й добрими друзями. Про це найбільш яскраво свідчать листи, в яких ми зустрічаємо такі звороти, як «Шановний Павло Захарович чи Федір Кіндратович» або «сердечно чи щиро відданий Вам Ф. Вовк» тощо. ("Починаючи з 1913 р., з ім'ям П. Рябкова тісно пов'язаний розвиток музейної справи на Єлисаветградщині, за ініціативою якого було відроджено й продовжено справу видатного українського етнографа, археолога та історика В. Ястребова. В загальному, історія створення перших краєзнавчих музеїв на Україні, сягає ще у дореволюційний період, коли наприкінці XIX ст. в Україні почали виникати провінційні (місцеві) музеї. Саме вони за своїм змістом були прообразами краєзнавчих осередків, поширення яких тісно пов'язане з розвитком краєзнавчого руху в Україні на початку 20-х рр. XX ст. На Єлисаветградщині основи музею краєзнавчого характеру були закладені у вересні 1883 р. завдяки плідній і самовідданій праці В. Ястребова (1855 – 1899 рр.). Музей було створено на базі Єлисаветградського Вищого земського реального училища, яке було відкрите у 1870 р. на кошти місцевого земства [17]. Спочатку училище розміщувалося в орендованому приміщенні, а пізніше на Ковалівці для нього було побудований спеціальний будинок (тепер там знаходиться Кіровоградський машинобудівний технікум). У цьому учбовому закладі викладали високоосвічені педагоги, згодом відомі на всю Російську імперію – М. Завадський, Г. Блізнін, В. Григорович та його учень В. Ястребов – фундатор музейної справи в училищі, а згодом і у місті. Починалося все з навчальних кабінетів, які були обладнані й забезпечені наочними посібниками за останніми вимогами науки. Окрім того, училище мало міцну матеріально-технічну базу: багату бібліотеку, фізичний кабінет, хімічну лабораторію та кабінет природничої історії на базі якого , за даними П. Рябкова, у 1883 р. було створено музей [18].

Неупорядковане й спонтанне колекціонування предметів історичного та етнографічного характеру в кабінет природничої історії почалося з часу заснування реального училища. Однак, лише з приходом у 1876 р. на посаду викладача історії випускника історико-філологічного факультету Одеського університету В. Ястребова інтерес до музею зростає. З перших років перебування у Єлисаветграді В. Ястребов почав займатися науково-дослідницькою роботою на території краю: збирав матеріали з історії міста, етнографічні предмети, а з 1885 р. захопився археологічними розкопками. У 1883 р. В. Ястребов став завідувати історико-географічним, пізніше археологічним музеєм – фактично кабінетом природничої історії. Уся його робота на посаді

завідуючого музеєм була направлена на системне поповнення кабінету предметами старовини та їх збереження. Так, за даними П. Рябкова, у 1883 р. в кабінеті вже нараховувалося 342 предмети із них 327 становили монети і медалі [19]. Таким чином, лише за часів діяльності В. Ястребова, робота по розширенню музею велася свідомо й цілеспрямовано. У своїй праці П. Рябков зазначив, що саме завдяки діяльності В. Ястребова музей було збагачено предметами з археології та антропології. У результаті вже в 1899 р. музей нараховував 2 тис. 55 предметів з археології [20]

Отже, музей наочних посібників під керівництвом вченого-ентузіаста В. Ястребова "змужнів" і значно розширився. Однак, на жаль, невиліковна хвороба, що стала причиною смерті вченого у 1899 р. зупинила його плідну діяльність. Нового завідуючого музеєм призначено не було, предмети почали розбиратися викладачами для класних занять і поступово втрачались. Музеєм вже ніхто не цікавився, про нього надовго забули.

Другий етап розвитку музейної справи в Єлисаветград безпосередньо пов'язаний з ім'ям П. Рябкова. Активний член Товариства поширення писемності й ремесел П. Рябков у 1913 р. виступив з ініціативою відновити музей. Товариством було вирішено створити музей загального характеру, однак першочерговим своїм завданням воно ставило відкрити художній відділ – галерею живопису та скульптури. Позитивно сприйняли цю ідею Товариства й допомогли картинами – художник Похітонов, Академія мистецтв, Товариство художників імені Куїнджі та Товариство Передвижників [21]. Про перші кроки музею П. Рябков у листі від 2 березня 1914 р. писав Ф. Вовку: "Окрім приміщення, поки що нічого немає, але я не втрачаю надії закласти початок і дати поштовх музейній справі" [22].

Особливо складним для Товариства було питання змісту та структури майбутнього музею. Спроба вирішити це питання у наукових колах музеєзнавців Росії була зроблена ще на початку ХХ ст. Зокрема, у 1912 р. ці питання порушувалися на Попередньому музейному з'їзді в Москві, на якому було прийнято запропоноване музеєзнавцем М. Біляшівським таке визначення: "Місцеві музеї повинні мати характер музеїв культурно-історичних і природничо-історичних, з відділами: історико-археологічним, етнографічним, художнім, художньо-промисловим, природничо-історичним, а також підвідділами: доісторичної та історичної археології, церковних цінностей, військової давнини, пам'яток побуту і нумізматики" [23]. Пізніше у 20-х рр. ХХ ст. відомий вчений Ф. Шмідт виділив краєзнавчі музеї суто за географічною ознакою, відносячи до них місцеві й обласні осередки [24].

За задумом Єлисаветградського Товариства поширення писемності й ремесел новостворений музей повинен був бути віднесений до типу музеїв провінційних, обласних. Отже, він повинен був обслуговувати відносно невеликий район, переважно північну частину Херсонської губернії, оскільки південна її частина вже обслуговувалася музеями Одеси та Херсону. Як відзначив П. Рябков у своєму рукописі "Музей Єлисаветградського Товариства поширення писемності і ремесел", більшість музеїв півдня України, а також столичні, постійно обходили наш край (Єлисаветградщину) – не організовували тут розкопок, не звертали увагу на археологічні багатства нашого краю, що в свою чергу призводило до безслідного знищення пам'яток старовини, як для науки так і для освіти народу. Але ж, на думку П. Рябкова, саме Єлисаветград щасливо розміщений на полі подій, що мали тут місце у доісторичну та історичну епохи. Не може бути сумніву у тому, зазначив дослідник, що наш край переповнений пам'ятками старовини" [25].

Завідуючим відновленого уперше після смерті В. Ястребова музею, згідно духовного заповіту Н. Рябкової, було призначено П. Рябкова. Усі свої капітали асигнування у розмірі 10 тис. крб., Надія Веніаміновна заповідала Єлисаветградському Товариству поширення писемності та ремесел на влаштування в місті народного університету і при ньому музею з історії, археології та етнографії [26]. Як бачимо, і П. Рябков і його дружина були перейняті місцевим патріотизмом.

П. Рябков який очолив музейну справу, у першу чергу, намагався вирішити складні питання його змісту й структури. З цього приводу в особистому фондї краєзнавця зберігається ряд рукописів, серед яких "Записки про структуру музею" [27], "Про відкриття музею та його завдання" [28] тощо. За задумом П. Рябкова у майбутньому при музеї планувалося оформити відділення історії, археології, етнографії, антропології, географії, природознавства, сільського господарства, фабричної й кустарної промисловості. Краєзнавець, був переконаний у тому, що "... музей повинен займатися народознавством у широкому розумінні цього слова. Збирати предмети і колекції для всебічного вивчення історії й природи краю" [29].

Слід зазначити, що відновлення діяльності у Єлисаветграді в 1913 р. музею відбулося завдяки спільним зусиллям двох товариств – Товариства поширення писемності та ремесел і новоутвореного єлисаветградського Товариства вивчення місцевого краю. У подальшому

передбачалося їх об'єднання в одне ціле [30]. Ставлячи перед собою мету перетворити музей у крайовий науковий центр, П. Рябков був переконаний, що при ньому обов'язково повинна діяти науково-історична бібліотека, яка б обслуговувала всі його відділи. "До музейної бібліотеки, - писав П. Рябков, - повинна входити вся література, Незалежно від її політичного спрямування, від крайнє лівих течій до крайнє "правих – чорносотенських, і особливо плакати, постанови, прокламації, декрети і т. п. місцевого походження, незалежно від того чи це друковані чи рукописні видання. Для вивчення історії України або краю - це безцінний матеріал" [31]. Література науково-історичних бібліотек повинна зберігатися у книгосховищах музею, і видаватися для опрацювання лише в читальному залі. У Цілому, П. Рябков, як людина надзвичайно високого рівня свідомості вважав за варварство знищення книг і плакатів через будь-які суб'єктивні причини, чи політичні переконання.

З метою поповнення бібліотеки музею матеріалами про Новоросійський край П. Рябков звертався з проханням до видатного українського етнографа Я. Новицького – допомогти книгами. У листі від 21 лютого 1914 р. адресованому Я. Новицькому П. Рябков писав: " У нас відкривається місцевим Товариством поширення писемності й ремесел – музей, і при ньому відповідна бібліотека, у якій бажано зібрати всі матеріали про Новоросію. З деякими Вашими цікавими працями, які присвячені Новоросійському краю, я ознайомився у минулому році, коли перебував у Вас проїздом. Я вважаю, що вони повинні обов'язково бути у нашій бібліотеці. Будь-ласка, не відмовте у моєму проханні" [32].

На жаль, грандіозні плани Товариства, щодо розвитку музейної справи, генератором яких був П. Рябков, до кінця не були виконані, цьому завадили події Першої світової війни. З початком війни обставини в країні суттєво змінилися, у результаті чого обидва товариства, а разом з ними і музей припинили свою діяльність.

На початку 1918 р. вперше встановлена на території Єлисаветградщини радянська влада спробувала відновити музейну справу в місті. У результаті в Єлисаветграді при комітеті Народної освіти було створено музей змішаного типу. Основою музею, стали предмети переважно реквізовані та конфісковані радянською владою у місцевого населення. Розміщено музей було у приміщенні колишньої громадської жіночої гімназії" (тепер старий корпус Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка), а його завідуючим було призначено П. Рябкова. Мета музею була чітко визначена в пояснювальній записці: " У Єлисаветграді, як центрі, необхідно відкрити міський музей і його відділи на окраїнах для культурних потреб народних мас." [33]. Але і ця спроба зазнала невдачі. Великий удар по музейній справі Єлисаветграда було нанесено під час громадянської війни військами Григор'єва та Денікіна. У результаті музей до ниточки"був розграбований та частково розібраний господарями експонатів, а те, що залишилося, як відзначив П. Рябков у праці" Музейна справа в м. Зіновівську раніше й нині" – "... пішло у піч та на товкучку" [34].

П. Рябков боляче переживав черговий занепад музею, з приводу чого з гіркотою писав: "Для Єлисаветградського повіту ще не народилися свої Яворницькі..., старовина ж тим часом гине безслідно, а разом із нею гинуть можливо найцікавіші сторінки минулого нашого півдня" [35].

З остаточним встановленням радянської влади в Єлисаветграді у 1920 р. робиться ще одна спроба відновити музей, цього разу при Комітеті агітаційної пропаганди "Очаг", у колишній міській аудиторії (вул. Леніна, 18) [36]. На посаду завідуючого було запрошено одного з найстаріших викладачів міста М. Пашковського. Поступово "Очаг" перетворився у будинок науки й мистецтва, що позитивно вплинуло на стан справ музею, зокрема, до нього були приєднані залишки експонатів історико-археологічного музею колишнього реального училища. Однак, із запровадженням НЕПу, тобто через рік існування, будинок у якому розміщувався музей було віддано під відділення Державного банку, а музей закрито. Експонати, зокрема, археологічні та етнографічні, були приєднані до колекції колишнього музею при реальному училищі. На основі цієї колекції й у цьому ж приміщенні у 1922 р. завдяки наполегливим зусиллям П. Рябкова у місті почало діяти два самостійних музеї: природничо-історичний – завідуючий Д. Карабінович та історико-археологічний – завідуючий П. Рябков. Про стан і роботу цих музеїв свідчать звіти їх керівників. Гірше справи йшли в історико-археологічному музеї, що було зумовлено, в першу чергу, необлаштованістю кімнат відведених під музей, а також значним пошкодженням експонатів та вітрин. Необхідно було негайно здійснити капітальний ремонт приміщення, однак кошти на це не відпускалися [37]. У надзвичайно важких умовах, маючи вже поважний вік (74 роки) П. Рябков прагнув якщо не примножити, то хоча б зберегти надбане протягом багатьох років тяжкою працею: "Робота не може йти успішно, поки не надійдуть необхідні асигнування. Я не можу користуватися навіть трамваєм для пересування з одного кінця міста в

інший для провозу зібраних експонатів" [38]. У цей же час за власною ініціативою П. Рябков розпочав роботу спрямовану на створення нової виставки музею – Жовтневої революції, для якої було виділено дві кімнати [39].

Отже, у листопаді 1922 д, в Єлисаветграді були відкриті історико-археологічний музей та його особливий відділ - виставка Жовтневої революції. Не дивлячись на те, що виставка була відкрита, загальна програма побудови експозиції не була виконана. Все це пояснювалося браком коштів та приміщення, яке було б пристосоване для виставки. З кінця 1922 р. почалося клопотання П. Рябкова про виділення окремого приміщення, для музею Революції, у який переросла виставка Жовтневої революції. Лише у 1924 р. клопотання краєзнавця увінчалися успіхом. У 1924 р. було виділено окреме приміщення по вул. Леніна, 18 для музею Революції, який і очолив П. Рябков. У цьому ж році два музеї при реальному училищі об'єдналися в один природничо-історичний та археологічний, а його керівником було затверджено Д. Карабіновича (тепер Кіровоградський обласний краєзнавчий музей) [40].

За задумом П. Рябкова музей Революції повинен був охоплювати період від початку декабристського руху до Жовтневої революції 1917 р. включно, і містити в собі всі дані про політичні перетворення й здобутки цього часу, а також портрети основних його діячів [41]. На жаль, доля музею Революції була досить трагічною. У 1938 р. перед війною музей Революції отримав статус обласного, однак під час Великої Вітчизняної війни він був повністю знищений окупантами, а після її закінчення його так і не було відбудовано.

У 1923 р. П. Рябков відкрив відділення історико-археологічного музею у м. Бобринець. Однак, подальшого розвитку відділення не набуло, оскільки там у той час не знайшлося зацікавлених у цій справі людей і коштів [42]. У цей же час у червні 1923 р. почав діяти міський музей старожитностей в Олександрівську на Катеринославщині. Його організатором і першим директором був Я. Новицький – член-кореспондент Всеукраїнської Академії наук з 1924 р., який передав музею свою колекцію. Активну краєзнавчу роботу .проводив і Музей Остерщини. У липні 1924 р. з нього виділилося Остерське товариство краєзнавців, що нараховувало 35 чоловік. Тоді ж були створені музеїв Лугинах (на Житомирщині), Бердичеві, Тульчині [43].

Більшість музеїв, утворених після революції, стали свідченням зростаючого інтересу широкого загалу до своєї історії, її першоджерел. За безпосередньої підтримки громадськості формувалася музейна мережа республіки. У 1928 р. в Україні вже нараховувалося 146 музеїв.

У цілому, у 1926 – 1929 рр. в Україні спостерігалася зростання інтересу до музейної справи, наука спрямовувала свої зусилля на впорядкування музейної мережі, обстеження музеїв, зміцнення їхньої матеріальної бази. На вересень 1926 р. вона об'єднувала шістнадцять державних та п'ятдесят чотири місцевих музеїв. 2 квітня 1927 р. був затверджений список музеїв республіканського, окружного і місцевого підпорядкування, визначено джерела їхнього фінансування [44]. У 1929 р. змінив свій статус і Кіровоградський краєзнавчий музей, він став окружним, у цьому ж році йому було виділено окреме приміщення по вул. Леніна (нині Дворцова), 40 де він знаходиться й нині.

Отже, логічним продовженням науково-теоретичних досліджень П. Рябкова в галузі етнографії, історії та археології було захоплення питанням збирання й збереження фольклорно-етнографічних пам'яток української культури. Починаючи з 1904 р. П. Рябков збираючи етнографічні предмети, досить плідно співпрацював з Санкт-Петербурзьким музеєм імені Олександра III, Херсонським краєзнавчим музеєм, особливо, Єлисаветградським історико-краєзнавчим. Розуміючи високе призначення музеїв - збереження науково-культурних цінностей, П. Рябков у 1913 р. продовжив справу В. Ястребова, очоливши музейну справу на Єлисаветградщині. Ставлячи перед собою мету перетворити музей у крайовий науковий центр П. Рябков вважав, що при ньому обов'язково повинна діяти науково-історична бібліотека. Щодо питання змісту й структури музею, то краєзнавець був переконаний у тому, що музей повинен бути народознавчим, науковим та освітнім центром у широкому розумінні цього слова.

У цілому, багатогранна діяльність краєзнавчих музеїв, центрів краєзнавчого руху в регіонах, активним учасником створення одного з яких у Кіровограді був П. Рябков, сприяла й продовжує сприяти всебічному дослідженню історії та культури України, збереженню історико-культурного надбання нашого народу та популяризації національної спадщини серед населення.

Отже, одночасно із здійсненням наукових досліджень українського етносу, П. Рябков активно й не менш плідно працював над питанням збереження фольклорно-етнографічних пам'яток української минувшини. Будучи провідним кореспондентом Санкт-Петербурзького музею імені Олександра III по Південній Україні, вчений протягом 1908 – 1911 рр. зібрав для музею 364 етнографічних предмета, з яких найбільший інтерес становлять знаряддя чумацтва. Крім, Санкт-

Петербурзького музею, П. Рябков багато зробив для формування етнографічних колекцій Херсонського краєзнавчого музею й, особливо, заснованого В. Ястребовим, Єлисаветградського історико-краєзнавчого музею. Очоливши у 1913 р. музейну справу на Єлисаветградщині, П. Рябков, у першу чергу, намагався вирішити складні питання його змісту й структури. Краєзнавець був переконаний у тому, що музей повинен бути універсальним за своїм змістом і містити в собі відділення - етнографії, історії, археології, антропології, географії, природознавства, сільського господарства, фабричної і кустарної промисловості.

У цілому, заслугою П. Рябкова є те, що він, проявляючи високий рівень національної свідомості, намагався зберегти для науки і для прийдешніх поколінь українського народу все те найкраще й найцінніше, що було в його культурі. На думку українознавця, саме етнокультурна спадщина становить собою основу нації та її культури, яка разом з тим найбільшою мірою впливає на всі сфери життя народу, зароджуючи в них елементи духовності і творчості

ВИСНОВКИ

Дослідження історії України, особливо останніх років, все більше й більше наводять нас на думку про те, що саме людина, особистість є бгiновою національного та державного розвитку й прогресу будь-якої країни. Вивчення наукової, а також суспільно-політичної і громадської діяльності кращих представників української еліти дозволяє об'єктивно й повною мірою відтворити наукові, духовні, політичні та економічні здобутки народу. На нашу думку, лише персоніфікація історії гармонійно поєднана з об'єктивними процесами історичного поступу дає можливість відтворити сутність та основні досягнення певної історичної епохи, що є основним завданням історичної науки. Поступальний рух у напрямку ліквідації прогалин у власній історичній свідомості в сучасних умовах духовного оновлення нашого суспільства неминуче веде до необхідності звернення до витоків культури українського народу, його історичного досвіду, до практичної діяльності визначних науковців і суспільно-політичних діячів, кращих представників передової української інтелігенції. До них, безперечно, належить і П. Рябков.

Життєвий шлях П. Рябкова був досить тернистим. З дитинства зазнавши злигоднів, він із юнацького віку став активним учасником народницького руху, прихильником соціалістичних ідей. У 60-х рр. XIX ст. П. Рябков почав політичну боротьбу за встановлення справедливості й рівності у суспільстві, за що неодноразово потрапляв до рук царських жандармів. Однак, ніщо, навіть чотирьохрічне заслання до Східного Сибіру, не змогло змінити його політичного світогляду, центральною ідеєю якого була турбота про український народ [1]. Протягом останніх десятиліть XIX ст. П. Рябков як активний учасник земського ліберального руху виступив ініціатором відкриття на Єлисаветградщині ряду культурно-освітніх закладів, доступних для найбільш вразливих верств населення, найголовнішим з яких стало відкриття 2 лютого 1899 р. Єлисаветградської громадської бібліотеки (тепер Кіровоградська державна обласна універсальна наукова бібліотека імені Д. Чижевського) [2]. Учень українського вченого-етнографа світового рівня Ф. Вовка, активний учасник Етнографічної комісії, створеної при Науковому товаристві імені Тараса Шевченка [3], співробітник Єлисаветградського і Херсонського музеїв, а також провідний кореспондент Етнографічного відділу Російського музею (Санкт-Петербург) [4], він зробив вагомий внесок у дослідження та збереження фольклорно-етнографічних пам'яток української минувшини. Захопившись етнографією, історією та археологією, П. Рябков до кінця життя залишався вірним своїм науковим інтересам, а його ідейними натхненниками й учителями були М. Грушевський, Ф. Вовк, І. Франко, М. Ковалевський, О. Русов та інші.

Таким чином, здійснений у монографії ґрунтовний аналіз суспільно-політичної та громадської діяльності, а також наукової спадщини П. Рябкова, дає нам підстави стверджувати, що всі його зусилля та творчість були спрямовані на підвищення самосвідомості українського народу та його вільний розвиток. Разом з тим, дослідивши досягнення П. Рябкова у сфері -українознавства

приходимо до висновку, що його наукова спадщина відіграє важливу роль у висвітленні питань історичного та культурного розвитку українського народу, а тому посідає гідне місце серед загальнонаціональних науково-культурних надбань України.

БІБЛОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

ВСТУП

1. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов – К., 1993. – С. 3.
2. Чечот М. Архів П. Рябкова / М. Чечот // Народна творчість та етнографія. – 1968. № 1. – С. 109.
3. Радянська енциклопедія історії УРСР. – К., 1972. – Т. 4. – С. 44.
4. Історія міст і сіл УРСР – Кіровоградська область. – К., 1972. – С. 35–36.
5. Орлова З. Яскраве сузір'я / З. Орлова // Наддніпрянська Україна. – 1978. – 5 та 7 травня.
6. Бокий Н. Скифский период на пограничье степи и лесостепи в Днепровском правобережье : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук. – К., 1979. – 17 с.
7. Рудько М. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.) / М. Рудько – К., 1973. – 206 с.
8. Троицкий Н. Безумство храбрых : Русские революционеры и карательная политика царизма (1866–1882 гг.) / Н. Троицкий – М., 1978. – 335 с.

9. Волощенко О. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. / О. Волощенко – К., 1974. – 222 с.
10. Розуменко Ю. Етнографічна діяльність П. Рябкова. / Ю. Розуменко // Народна творчість та етнографія – 1988. – № 5. – С. 40–43.
11. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов – К., 1993. – 176 с.
12. Шевченко С. Організував і завідує музеєм / Н. Бокій // Кіровоградська правда. – 1993. – 8 липня.
13. Бокій Н. Єлисаветградщина: епізод з часів Гетьманату / Н. Бокій // Наукові записки з історії України. – Випуск 7. – Кіровоград, 1998. – С. 133–136.
14. Проскурова С. Чумацтво як українське соціокультурне явище: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 2001. – 18 с.
15. Наулко В. Листування П. Рябкова з Ф. Вовком / В. Наулко // Південна Україна XVII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – В. 6. – Запоріжжя, 2001. – С. 105–125.

РОЗДІЛ 1

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ П.РЯБКОВА ЯК ВИЯВ ЖИТТЄДІЯЛЬНОЇ ПОЗИЦІЇ

1.1. Суспільно-політична діяльність П. Рябкова

1. Особливий фонд П. Рябкова – Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКО). – Ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 3а.
2. Там само.
3. Державний архів Херсонської області, (далі ДАХО). – Историческая записка о Херсонской гимназии. – С. 4–11.
4. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 3а.
5. Из дальних лет (отрывки из воспоминаний С. Чудновского) // ж. Былое. – СПб., 1907. – С. 279.
6. ДАХО. – Историческая записка о Херсонской гимназии. – С. 22.
7. Там само.
8. Єлисаветградська Міська Управа. – ДАКО. – Ф. 78, оп. 1, спр. 450, арк. 14.
9. Кіровоградський обласний краєзнавчий музей (далі КОМ). – 13300. – Гр. АІ. – Інв. № 5882 /1.
10. Рудько М. Революційні народники на Україні (70-ті рр. XIX ст.). – К., 1973.
11. Херсону 200 лет (1778–1978). – К., 1978. – С. 53.
12. Там само. – С. 53–54.
13. Зібрання документів про народників-херсонців (1860–1882 рр.). – ДАХО. – Ф. 317, оп.1, спр.3, арк. 1–2.
14. Там само. -Спр. 25, арк. 3.
15. Там само. – Спр.4, арк. 6.
16. Херсону 200 лет (1778 – 1978). – К., 1978. – С. 54–55.
17. ДАХО. – Ф. 317, оп. 1, спр. 2, арк. 15.
18. КОМ. – 13300. – Гр, АІ. – Інв. № 5882/1.
19. ДАХО. – Ф. 317, оп. 1, спр. 4, арк. 7.

20. Рудько М. Революційні народники на Україні (70-ті рр. XIX ст.) / М. Рудько – К 1973 – С. 60–61.
21. Ковалик С. Революционное движение семидесятых годов. Процесс 193-х / С. Ковалик – С. 84–85.
22. Рудько М. Вказ. Праця / М. Рудько – С. 61–62.
23. ДАХО. Ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 3б.
24. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний – К., 1993. – С. 359.
25. Процесс 193-х. – М., 1906. – С. III.
26. Деятели революционного движения в России. – М., 1931 – В 3 – Т 2. – С. 1381.
27. Кравчинский (Степняк) С. Подпольная Россия / С. Кравчинский (Степняк) – Спб., 1906. – С. 27–28.
28. Процесс 50-ти. – М., 1906. – С. I.
29. ДАХО. – Ф. 317, оп. 1, спр. 8, арк. 1.
30. КОМ. – 13300. – Гр. АІ. – Инв. № 5882/2.
31. Процесс 193-х. – М., 1906. – С У.
32. ДАХО. – Ф. 317, оп. 1, спр. 8, арк. 10.
33. Там само. – Арк. 4–8.
34. ДАХО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 3б.
35. КОМ. – 13300. – Гр. АІ. – Инв. № 5882/1.
36. Там само. – Инв. № 5882/2.
37. Кравчинский С. – Указ. соч. – С. 23.
38. ДАХО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 3б.
39. Кравчинский С. – Указ. соч. – С. 28.
40. КОМ. – 13300. – Гр. АІ. – Инв. № 5882/1.
41. ДАХО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 3в.
42. ДАХО. – Ф. 317, оп. 1, спр. 24, арк. 14.
43. Там само. – Спр. 4, арк. 12.
44. КОМ. – 13300. – Гр. АІ. – Инв. № 5882/1.
45. Отчет о процессе 20-ти народолюбцев в 1882 г. // ж. Былое. – Спб., 1906. – № 6. – С. 271.
46. Заполярный Я. «Бунть» пересильных политических в красноярской тюрьме / Я. Заполярный // ж. Былое. – Спб., 1907. – С. 115–122.
47. ДАХО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 3г.
48. КОМ. – 13300. – Гр. АІ. – Инв. № 5883.
49. Там само. – Инв. № 5885.
50. КОМ. – 13300. – Гр. АІ. – Инв. № 5883.
51. ДАХО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 3г.
52. Там само. – Арк. 2.
53. Прошлое служит настоящему. – Херсон, 1991. – С. 44.
54. Катренко А. Демократичний рух в Україні 70–80-х рр. XIX ст. / А. Катренко – Черкаси, 1994. – С. 65.
55. Херсонський обласний краєзнавчий музей (далі ХОМ). – Инв. № 3060. – С. I–III, VI.
56. Там само. – Инв. № 7103.
57. Орлова З. Яскраве сузір'я / З. Орлова // Надніпрянська правда. – 1978. – 7 травня.
58. Шевченко С. Організував і завідує музеєм / С. Шевченко // Кіровоградська правда. – 1993. – 8 липня.
59. Печериця Т. П. Рябков – етнограф та краєзнавець півдня України // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць. – У двох частинах. – Київ, 2001. – Ч. 1. – С. 335–342.

1.2. Громадська діяльність П. Рябкова

1. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 283, арк. 6 // Фонд друкованих видань. Праця П. Рябкова Короткий історичний нарис діяльності Товариства поширення писемності й ремесел (1873 – 1898 рр.).
2. Ежегодник Голос Юга. – 1913. – С. 158.
3. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 283, арк. 28–30.
4. Ежегодник Голос Юга. – 1913. – С. 164.
5. ДАКО.-Ф. 304, оп. 1, спр. 57, арк. 4.
6. Там само. – Арк. 7–9.
7. Там само. – Спр. 284, арк. 1–6.
8. Там само. – Спр. 282, арк. 2.
9. Там само. – Арк. 1–15.
10. Там само. – Спр. 54, арк. 1.
11. Там само. – Арк. 1 зв.
12. Там само. – Спр. 282, арк. 2 зв.
13. Кіровоградська державна універсальна наукова бібліотека імені Д. Чижевського. – Кіровоград, 1999. – С. 3.
14. Там само.
15. ДАКО – Ф. 304, оп.1, спр. 2, арк. 5.
16. Там само. – Спр. 7, арк. 1.
17. Там само. – Арк. 2.
18. История Херсонского губернского земства 1865–1899 гг. – В. І. – Херсон, 1904. – С. 252.
19. Ленін В. Внутрішній огляд / В. Ленін // Повне зібрання творів. – М., 1969. – Т. 5. – С. 285–286.
20. Там само. С. 286–291.
21. КОМ. – 13300. – Гр. АІ. – Інв. № 5882/1.
22. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 152.
23. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці / М. Драгоманов – К., 1970 – У 2 т – С. 350.
24. Гутнов Д. Парижские тайны: Русская высшая школа общественных наук в Париже, 1901–1906 гг. / Д. Гутнов // Мир истории. – 2001. – № 7.
25. Ковалевский М. Русская Высшая школа общественных наук в Париже: 1901–1902 учеб. год. / М. Ковалевский – Париж, 1903. – С. 23; 25–26.
26. Там само. – С. 36–42.
27. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 152, арк. 3–4.
28. Там само. – Арк. 1.
29. Там само.
30. Там само. – Арк. 2.
31. Гутнов Д. Парижские тайны: Русская высшая школа общественных наук в Париже, 1901–1906 гг. / Д. Гутнов // Мир истории. – 2001. – № 7.
32. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 97, арк. 6.
33. Вовк Ф. (1848–1918). Дослідження. Спогади. Бібліографія / Ф. Вовк – Нью-Йорк, 1997. – С. 158.
34. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 3д.
35. Там само. – Спр. 6, арк. 1.
36. Там само. – Ф. 78, оп. 1, спр.450, арк. 6.
37. Там само. – Арк. 7.
38. Там само. – Арк. 1.
39. Там само. – Арк. 19.
40. Там само. – Ф. 304, оп. 1, спр. 6, арк. 4.

41. Там само. – Спр. 18, арк. 3.
42. Там само. – Спр. 21, арк. 6.
43. Там само. – Спр. 18, арк. 14.
44. Нариси історії архітектури УРСР. – К., 1957. – С. 254; 258–259.
45. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 3, арк. 4 зв.
46. Там само. – Спр. 465.
47. Там само. – Спр. 22, арк. 1.
48. Там само. – Арк. 2.
49. Там само. – Ф. 78, оп. 1, спр. 130, арк. 9.
50. Там само. – Спр. 134, арк. 1.
51. Там само. – Ф. 304, оп. 1, спр. 4, арк. 1–2.
52. Там само. – Ф. 78, оп. 1, спр. 134.
53. Там само. – Арк. 5–5 зв.
54. Там само. – Арк. 7–7 зв.
55. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 5, арк. 1–2.
56. Там само. – Спр. 608.
57. Там само. – Спр. 50, арк. 1–3.
58. Там само. – Арк. 5-6; 26-29.
59. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 465.
60. Там само. – Спр. 259, арк. 2.
61. Там само. – Арк. 3.
62. Там само. – Арк. 9 зв.–12.
63. Там само. – Ф. 78, оп. 1, спр. 450, арк. 12.
64. Там само. – Арк. 13.
65. Там само. – Ф. 304., оп. 1, спр. 21, арк. 17–24.
66. Годи боротьби. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. – Зиновьевск, 1927. – С. VII.
67. ДАКО. Ф. 304, оп. 1, спр. 21, арк.
68. Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. – Зиновьевск, 1927. – С. 4–5.
69. КОМ. – Инв. № 316520 // Фонд рукописів. П. Рябков «Музейна справа в м. Зінов'ївську раніше і нині (1883–1924 рр.)».
70. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 220, арк. 7.
71. Там само. – Спр. 66.
72. Там само. – Спр. 71, арк. 1–4.
73. Там само. – Спр. 220, арк. 6–7.
74. КОМ. – 16511. – Гр. АІ. – Инв. №7218.

РОЗДІЛ 2

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ П.РЯБКОВА В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ

2.1. Науково-історичні погляди та доробок П. Рябкова

1. Гутнова Е. Место и значение буржуазной позитивистской историографии второй половины XIX века в развитии исторической науки (по материалам медеевистики) / Е. Гутнова // Средние века – М., 1964. – Вып. 25. – С. 283–298.
2. Ковалевский М. Краткий обзор экономической эволюции. – М., 1899. – С. 4–6.
3. Ковалевский М. Русская высшая школа общественных наук в Париже. Лекции професоров / М. Ковалевский – Спб., 1905. – С. I–VII.
4. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 84, арк. 2.
5. Там само. – Спр. 169 // Фонд рукописів. Праця П. Рябкова Община в Росії та інших країнах (1903 р.).

6. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний – К., 1993. – С. 361.
7. Яковлев Н. Исторические стоки / Н. Яковлев, В. Прищепенко – М., 1989. – С. 230.
8. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 169, арк. 2–3.
9. Там само. – Арк. 6.
10. Там само. – Арк. 7.
11. Там само. – Арк. 10.
12. Кучумова Л. Сельская община в России (вторая половина XIX в.) / Л. Кучумова – М., 1992. – С. 3.
13. Карелин Ап. Общинное владение в России / Ап. Карелин – СПб., 1893.
14. Качаровский К. Русская община. Возможно ли, желательно ли ее сохранение и развитие? (Опыт цифрового и фактического исследования) / К. Качаровский – СПб., 1906.
15. Кауфман А. Русская община в процессе ее зарождения и роста / А. Кауфман – М., 1908.
16. Ковалевський М. Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения / М. Ковалевський – М., 1897.
17. Миронов Б. Социальная история России / Б. Миронов – В 2-х т. – СПб., 1999. – Т. 1. – 547 с; Т. 2 – 566 с.
18. Миронов Б. Указ соч. – Т.1. – С. 431–444.
19. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 169, арк. 17–18.
20. Ковалевський М. Краткий обзор экономической эволюции / М. Ковалевський – М., 1899. – С. 4–6.
21. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 85. // Фонд рукописів. Праця П. Рябкова Нариси про походження народів Росії, України, Кавказу і Фінляндії.
22. Там само. – Спр. 228 // Фонд рукописів. Праця П. Рябкова Про скіфів (1916 р.).
23. Там само. – Спр. 85, арк. 2–3.
24. Там само. – Арк. 4.
25. Там само. – Арк. 9.
26. Там само. – Арк. 15.
27. Там само. – Спр. 228, арк. 6–7.
28. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. – С. 62.
29. Там само. – С. 63.
30. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 254, арк. 1 зв.
31. Там само. – Спр. 210, арк. 2–3.
32. Там само. – Спр. 196.
33. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – В 11 т.; 12 кн. – Т. 1. – С. XXXII.
34. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 258, арк. 4.
35. Там само. – Арк. 2.
36. Там само. – Арк. 3.
37. Там само. – Арк. 4.
38. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків . К., 1991. – С. 268.
39. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський – К., 1928. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 6.
40. Там само. – Ф. 304, оп. 1, спр. 196, арк. 3.
41. Там само. – Спр. 170.
42. Там само. – Арк. 1.
43. Там само. – Арк. 1 зв.
44. Яворницький Д. Історія запорозького козацтва / Д. Яворницький – К., 1990. – В 3-х т. – Т 2 – С. 186.
45. Там само. – С. 187.
46. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність / О. Апанович – К., 1994. – 95 с.

47. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? / М. Брайчевський – В-во «Студіюм», 1972. – 53 с.

2.2. Наукові досягнення П. Рябкова в археології

1. Придик Е. Мельгуновский клад 1763 г. / Е. Придик // Материалы по археологии России. – СПб., 1911. – № 31. – С. 47.
2. Бокій Н. та ін. До джерел історії краю з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Бокій – Кіровоград, 1994. – С. 11–12.
3. Науковий архів Інституту Археології Академії наук України (далі НА ІА НАНУ). – Ф. ВУАК, № 49/10-а.
4. Наулко В. Листування Павла Рябкова з Федором Вовком / В. Наулко // Південна Україна. XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – В. 6. – Запоріжжя, 2001. – С. 117–118.
5. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК, № 109/9-а, арк. 21.
6. Там само. – Ф. 1, В/3812.
7. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 22, арк.3.
8. Наулко В. Вказ. публікація. – С. 118.
9. НА ІА НАНУ. – ф. ВУАК, № 109/9-а, арк. 1–4; 10–11.
10. Бокий Н. Скифский период на пограничье степи и лесостепи в Днепровском правобережье // Дисертация на соискание степени кандидата исторических наук. – К., 1979. – С. 31.
11. Там само. – С. 30.
12. Рябков П. Минуле Новоросії// Голос Юга. – 1914. – № 32. – С. 5.
13. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 254, арк. 2.
14. Там само. – Спр. 222.
15. Там само. – Спр. 207.
16. Там само. – Спр. 88.
17. Наулко В. Вказ. публікація. – С. 119.
18. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК, № 109/9-в, арк. 1–4.
19. Там само – № 49/10-а, арк. 10–11.
20. Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. – 1925. – № 23. – С. 112.
21. Там само. – С. 113.
22. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК, № 49/10-а, арк. 14.
23. Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАК. – 1925. – № 23. – С. 114.
24. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 236.
25. Там само. – Арк. 9.
26. Рубрук В. Путешествие в восточные страны (1253 – 1255 гг.) / В. Рубрук // П. Карпини История Монголов. – СПб., 1911. – С. 80.
27. Рябков П. Минуле Новоросії / П. Рябков // Голос Юга. – 1914. – № 32. – С. 21.
28. Там само. – С. 23.
29. Толочко П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П. Толочко – К., 1999.
30. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК, № 49/10-а.
31. Там само. – Арк. 21.
32. Там само. – № 109/9-6, арк. 1–3.
33. Печериця Т. П. Рябков – археолог півдня України / Т. Печериця // Археологія та етнологія Східної Європи : матеріали і дослідження. – Одеса, 2002. – Т. 3. – С. 36–38.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНОЗНАВЧІ ПОШУКУВАННЯ П. РЯБКОВА

3.1. Український етнос як об'єкт дослідження

1. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 152.

2. Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь. – М., 1931. – В. 3. – Т. 2. – С. 1382.
3. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 255.
4. Вовк Ф. (1848 – 1918). Дослідження. Спогади. Бібліографія. – Нью-Йорк, 1997. – С. 12.
5. ДАХО-Ф. 317, оп. 1,спр. 31, арк. 2.
6. Там само. – Арк. 3.
7. ДАКО. – Ф. 304, оп.1, спр. 168, арк. 1 зв.
8. Там само. – Арк. 20.
9. Там само. – Арк. 2.
10. Там само. – Арк. 3.
11. Там само. – Спр. 1, арк. 3 г.
12. Там само. – Спр., 201, арк. 1–6.
13. Культура і побут населення України. – К., 1993. – С. 50–52.
14. Украинцы XIX–XX ст. Каталог-указатель этнографических коллекций. Государственный музей этнографии народов СССР. – Л.,1983. – С. 24.
15. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 230, арк. 4.
16. Там само. – Арк. 5–6.
17. Там само. – Спр. 249, арк. 1–2.
18. Там само. – Арк. 5.
19. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990 – 1991 – Т.1. – С. 403.
20. Рябков П. Короткий огляд становища рибальства на лиманах Чорного моря і річках, що впадають у нього. – Одеса, 1889. – С. 3–4.
21. Там само.
22. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 102, арк. 1–3.
23. Рябков П. Короткий огляд становища рибальства на лиманах Чорного моря і річках, що впадають у нього. – Одеса, 1889. – С. 7–11.
24. Там само. – С. 12.
25. Там само. – С. 16–18.
26. Там само. – С. 19–20.
27. Там само. – С. 56–61.
28. Рябков П. Рибні артілі у пониззі Дніпра і Дністра. – Одеса, 1889. – С. 2–3.
29. Там само. – С. 4–6.
30. Там само. – С. 8–9.
31. Там само. – С. 10.
32. Там само. – С. 14.
33. Рябков П. Короткий огляд становища рибальства на лиманах Чорного моря і річках, що впадають у нього / П. Рябков – Одеса, 1889. – С. 62.
34. КОМ – Гр. АІ. – Інв. № 3624 //Фонд рукописів. Рябков П. Рибальство у херсонській губернії і в прикордонних із нею частинах губернії Таврійській та Бессарабській. – Херсон, 1896. – 251 с.
35. Сабанеев Л. Рыбы России / Л. Сабанеев – М., 1982. – В. 2 Т. – Т. 1. – С. 5–7.
36. КОМ. – Гр. АІ. – Інв. № 3624 // Фонд рукописів П. Рябкова Рибальство у Херсонській губернії... – Херсон, 1896 – С. 137.
37. Там само. – С. 139.
38. Там само. – С. 149.
39. Там само. – С. 167–169.
40. Там само. – С. 170.
41. Там само. – С. 168.
42. Там само. – С. 227–230.
43. Там само. – С. 235–236.

44. Там само. – С. 237.
45. Там само. – С. 239–240.
46. Там само. – С. 35-36; 55.
47. Печериця Т. П. Рябков – дослідник риболовецького промислу півдня України / Т. Печериця // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – В. 6. – Запоріжжя, 2001. – С. 260–265.
48. Вовк Ф. (1848–1918) Дослідження. Спогади. Бібліографія / Ф. Вовк – Нью-Йорк, 1997. – С. 155–156.
49. ДАКО. – ф. 304, оп. 1, спр. 84, арк. 2.
50. Вовк Ф. Вказ. праця. – С. 159.
51. ДАКО. – Ф. 304., оп. 1, спр. 97, арк. 6.
52. Там само. – Спр. 87–88.
53. Енциклопедія українознавства. – Л., 1996. – Т. 5. – С. 1711.
54. Енциклопедія українознавства.: У 3-х т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 191.
55. Васьків В. Етнографічна експедиція на Бойківщину (переклад з німецької мови статті І. Франка) / В. Васьків, К. Матейко // Жовтень. – 1972. – № 8. – С. 112–119.
56. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 94, арк. 2.
57. Там само. – Спр. 99, арк. 2.
58. Там само. – Спр. 94, арк. 1.
59. Там само. – Арк. 6.
60. Там само. – Арк. 7.
61. Там само. – Арк. 3.
62. Там само. – Спр. 76, арк. 25.
63. Там само.
64. Там само. – Спр. 94, арк. 1.
65. Вовк Ф. Вказ. праця. С. 216–218.
66. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 87, 88// Фонд рукописів. Праця П. Рябкова Про гуцулів (1904–1905 рр.).
67. Там само. – Спр. 88, арк. 2 зв.
68. Там само. – Арк. 4 зв.–5.
69. Там само. – Арк. 5 зв.
70. Там само. – Арк. 9 зв.
71. Там само. – Арк. 29 зв.
72. Там само. – Спр. 87, арк. 5.
73. Там само. – Арк. 2 зв.
74. Там само. – Арк. 4 зв.
75. Там само. – Арк. 11–11 зв.
76. Там само.
77. Там само. – Арк. 12.
78. Там само. – Спр. 76, арк. 1–23.
79. Пыпин А. История русской этнографии / А. Пыпин – СПб., 1891. – Т. 3. Этнография малорусская. – С. 372.
80. Проскурова С. Чумацтво як українське соціокультурне явище // Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук. – К., 2001. – С. 18.
81. Брокгауз Ф. Энциклопедический словарь / Ф. Брокгауз, И. Эфрон – Т. XXIX. – СПб., 1903. – С. 57.
82. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький – К., 1990–1991. – С. 291–301.
83. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 211, арк. 1. // Фонд рукописів. Праця П. Рябкова Чумацтво в Новоросії (1910 р.).
84. Розуменко Ю. Етнографічна діяльність П. Рябкова / Ю. Розуменко // Народна творчість та етнографія. – 1988. – № 5. – С. 42.

85. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 211, арк. 2.
 86. Там само. – Арк. 9.
 87. Там само. – Арк. 11.
 88. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький – К., 1990. – Т. 2. – С. 17.
 89. Там само.
 90. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 211, арк. 25.
 91. Там само. – Спр. 216, арк. 3.
 92. Брайчевський М. Конспект історії України / М. Брайчевський – К. : Знання, 1993. – С. 72–77.
 93. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 11, арк. 27.
 94. Там само. – Спр. 213–218. // Фонд рукописів. Праця П. Рябкова Чумацтво (1913 р.).
 95. Там само. – Спр. 216, арк. 7–10.
 96. Там само. – Арк. 20.
 97. Там само. – Арк. 21.
 98. Там само. – Арк. 12.
 99. Там само. – Арк. 14.
 100. Там само. – Арк. 26.
 101. Там само. – Арк. 24, 35, 45.
 102. Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914: У 2 т. – Т.2. – С. 457.
 103. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 217, арк. 3.
 104. Проскурова С. Чумацтво як українське соціокультурне явище. // дис. на здобуття ступ. канд. істор. наук – К., 2001. – С. 84–85.
 105. Там само. – Спр. 217, арк. 5–7.
 106. Там само. – Арк. 4.
 107. Мудрість віків // Українське народознавство у творчій спадщині П. Чубинського.: У 2 кн. – К., 1995. – Кн. 1. – С. 52.
 108. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 216, арк. 2
 109. Печериця Т. Чумацтво в працях П. Рябкова / Т. Печериця // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. ЗДУ. – В 7. – Запоріжжя, 2002. – С. 165–168.

3.2. Уречевлений образ України й українця у бачені П. Рябкова

1. Государственный русский музей – Ленинград, 1968. – 156 с.
2. Украинцы XIX–XX. Каталог-указатель этнографических коллекций. Государственный музей этнографии народов СССР. – Л., 1983. – С. 3–4.
3. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 268.
4. Там само. – Арк. 1–2.
5. Там. само. – Арк. 16–19 зв.
6. Украинцы XIX–XX. Каталог-указатель... – Л., 1983. – С. 52–53.
7. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 255, арк. 1.
8. Там само. – Арк. 3 зв–4.
9. Там само. Спр. 255, арк. 1–4.
10. Там само. – Арк. 4 зв–5 зв.
11. Там само. – Арк. 8 зв.
12. Там само. – Арк. 9–9 зв.
13. Там само. – Арк/15–16.
14. Там само. – Арк. 14–14 зв.

15. Наулко В. Листування Павла Рябкова з Федором Вовком / В. Наулко // Південна Україна – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – В. 6. – Запоріжжя, 2001. – С. 105.
16. Там само. – С. 116.
17. Сборник материалов по истории Елисаветградского земского высшего реального училища. – Одесса, 1872. – С. 2.
18. КОМ. – 16520. – Гр. АІ. – Инв. № 7221 // Фонд рукописів П. Рябков Музейна справа в м. Зінов'ївську раніше і нині (1883–1924 рр.). – С. 1.
19. Там само. – С. 2.
20. Там само.
21. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 58, арк. 1–2.
22. Наулко В. Вказ. публікація. – С. 117.
23. Рагозин А. Предварительный музейный съезд. Итоги развития музейного дела в России / А. Рагозин // Музей и власть. – М., 1991. – Ч. 1. – С. 17–18.
24. Шмит Ф. Музейное дело. Вопросы экспозиции. – Ленинград, 1929. – С. 84–91.
25. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 58, арк. 4–6.
26. НА ІА НАНУ. – Ф. 1, В/3819.
27. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 80.
28. Там само. – Спр. 58.
29. Там само. – Арк. 29–30.
30. Там само. – Арк. 33.
31. Там само. – Спр. 59, арк. 2.
32. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії. – Ф. 3-4/97, арк. 1.
33. КОМ. – 16520 – Гр. АІ. – Инв. № 7221. // Фонд рукописів. П. Рябков Музейна справа в м. Зінов'ївську раніше і нині (1883–1924 рр.). – С. 1.
34. Там само.
35. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 254, арк. 1–1 зв.
36. КОМ. – 16520. – Гр. АІ. – Инв. № 7221 // Фонд рукописів П. Рябков Вказана праця. – С. 2–3.
37. ДАКО. – Ф. Р-816, оп. 1, спр. 70, арк. 6.
38. Бокій Н. Єлисаветградщина: епізод з часів Гетьманату // Наукові записки з історії України. – Випуск 7. – Кіровоград, 1998. – С. 133–136.
39. Шевченко С. Організував і завідує музеєм // Кіровоградська правда. – 1993. – 8 липня.
40. КОМ. – 16520. – Гр. АІ. – Инв. № 7221 // Фонд рукописів. П. Рябков Вказ. праця. – С. 5.
41. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 79, арк. 1-2.
42. КОМ. – 16520. – Гр. АІ. – Инв. № 7221 // Фонд рукописів П. Рябков Вказана праця. – С. 6.
43. Життя краєзнавчих організацій // Краєзнавство. – Харків. – 1928. – № 2–3. – С. 46–47.
44. Маньковська Р. Краєзнавчі музеї в Україні: історія і сучасність / Р. Маньковська // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 154.

ВИСНОВКИ

1. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 268.
2. Там само. – Спр. 54, арк. 1–3.
3. Васьків В., Матейко К. Етнографічна експедиція на Бойківщину (переклад з німецької мови статті І. Франка) / В. Васьків, К. Матейко // Жовтень. – 1972. – № 8. – С. 112–119.
4. ДАКО. – Ф. 304, оп. 1, спр. 268.

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ П. РЯБКОВА ЯК ВИЯВ ЖДИТГЄДІЯЛЬНОЇ ПОЗИЦІЇ	10
1.1. Суспільно-політична діяльність П. Рябкова.	12
1.2. Громадська діяльність П. Рябкова	17
РОЗДІЛ 2. НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ П. РЯБКОВА В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ.	30
2.1. Науково-історичні погляди та доробок П. Рябкова	30
2.2. Наукові досягнення П. Рябкова в галузі археології.	38
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНОЗНАВЧІ ПОШУКУВАННЯ П. РЯБКОВА.	44
3.1. Український етнос як об'єкт дослідження	44
3.2. Уречевлений образ України й українця у баченні П. Рябкова	64
ВИСНОВКИ	71
Бібліографічні посилання	73

НАУКОВА МОНОГРАФІЯ

Печериця Тетяна Вікторівна

**ВИЗНАЧНИЙ
УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ
П. З. РЯБКОВ**